पातञ्जलयोगसूत्रीय

॥व्यासभाष्यस्य
श्रीताराचरण तर्करत्न
परिशोधिता
॥श्रीयुक्तबाबू अविनाशीलालस्या
ज्ञया

मुन्शीहरिवंशलालेन मुद्रिता

सम्वत् १९३२ सरे

वाराणसी [illegible]
यन्त्रालये
लक्ष्मीकुंडे

पातञ्जलयोगसूत्रीय

॥व्यासभाष्यस्य

श्रीताराचरण तर्करत्न

परिशोधिता

॥श्रीयुक्तबाबू अविनाशीलालस्या

ज्ञया

मुन्शीहरिवंश लालेन मुद्रिता

सम्वत् १९३२ सरे

वाराणसी इष्टारएम

यन्त्रालये

लक्ष्मीकुंडे

श्री

श्रीगणेशायनमः

पातंजलिसूत्रस्य

व्याख्यालिख्यते

ॐनमामिजगदुत्पत्तिहेतवेवृषकेतवे॥क्लेशकर्मवि
पाकादिरहितायहितायच १ नत्वापतंजलिमृषिंवे
दव्यासेनभाषिते॥संक्षिप्तस्पष्टबह्वर्थभाष्येव्याख्यावि
धास्यते २॥ ॥इहहिभगवान्पतंजलिःप्राप्तिस्य
शास्त्रस्यसंक्षेपतस्तात्पर्यार्थंप्रेक्षावत्सत्संगंश्रोतृ
श्रसुखावबोधार्थमाचिख्यासुरादाविदंसूत्रंरचयां
चकार॥अथयोगानुशासनं॥तत्रप्रथमावयवम
थशब्दंव्याचष्टे॥अथेत्ययमधिकारार्थोऽथेषज्यो
तिरितिवत्नत्वानंतर्यार्थः अनुशासनमितिहि शा
स्त्रमाह अनुशिष्यतेनेनेतिव्युत्पत्त्या नचास्यशमद
माद्यनंतरंप्रवृत्तिः अपितु तत्वज्ञानचिख्यापयिषाः

नतरं जिज्ञासाज्ञानयोस्तस्मात् यथाम्नायतेतस्मात्
शांतोदांतउपरतस्तितिक्षुः समाहितोभूत्वात्मन्येवात्मा
नं पश्येदित्यादि शिष्यप्रश्नतपश्चरणरसायनाद्युप=
योगानंतर्यस्यचसंभवेपिनाभिधानं शिष्यप्रतीतिप्र
वृत्त्योरनुपयोगात् प्रामाणिकत्वेयोगानुशासनस्यत
द्भावेप्युपेयत्वात् अप्रामाणिकत्वेचतद्भावेपिहे
यत्वात् एतेनतत्वज्ञानचिख्यापयिषयोरानंतर्याभि
धानंपरास्तं अधिकारार्थत्वेतु॥ शास्त्रेणाधिक्रिय
माणस्यप्रस्तूयमानस्ययोगस्याभिधानात् सकल
शास्त्रतात्पर्यार्थव्याख्यानेनशिष्यः सुखेनैवबोधित
श्च प्रवर्त्तितश्चभवतीतिनिःश्रेयसस्यहेतुः समाधि
रितिहि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषुप्रसिद्धम् १॥ ॥
ननुकिंसर्वसंदर्भेगतोऽथशब्दोधिकारार्थः तथास
त्यथातोब्रह्मजिज्ञासेत्यादावपिप्रसंगइत्यतआह
अयमिति ननुहिरण्यगर्भोयोगस्यवक्तानान्यःपुरा
तनइतियोगियाज्ञवल्क्यस्मृतेः कथंपतंजलेर्योग
शास्त्रत्वमित्याशंक्यसूत्रकारेणानुशासनमित्युक्तं
शिष्टस्यशासनमनुशासनमित्यर्थः यदायमथश=
ब्दोधिकारार्थस्तदेवंवाक्यार्थः संपद्यतइत्याह यो
गानुशासनंशास्त्रमधिकृतमिति ननुचयुत्साधमा
नतयायोगोत्राधिकृतोनतुशास्त्रमित्यतआह वे
दितव्यमिति सत्यं ...

सतुतद्विषयेणशास्त्रेणकरणेनव्युत्पाद्यः करणगोचर
श्चव्युत्पादकस्यव्यापारोनकर्मगोचरइतिकर्त्तव्यापा
रविवक्षयायोगविषयस्य शास्त्रस्याधिकृतत्वंवेदि
तव्यं शास्त्रव्यापारगोचरतयातुयोगएवाधिकृतइ
तिभावः अधिकारार्थस्यचाथशब्दस्यान्यार्थनीयमा
नोदकुंभदर्शनमिवश्रवणंमंगलायोपकल्पतइतिमं
तव्यं शब्दसंदेहनिमित्तमर्थसंदेहमपनयतियोगः
समाधिः युजसमाधावित्यस्माद्युत्पन्नःसमाध्यर्थोनतु
युजिर्योग इत्यस्मात्संयोगार्थइत्यर्थः ननुसमाधिर
पिवक्ष्यमाणस्यांगिनोयोगस्यांगंनचांगमेवांगीत्यत
आह सचसार्वभौमः चस्त्वर्थोगादंगिनंभिनत्ति भूमयो
वस्थावक्ष्यमाणामधुमतीमधुप्रतीकाविशोकासंस्का
रशेषांताश्चित्तस्य तासुसर्वासुविदितःसार्वभौमश्चि
त्तनिरोधलक्षणोयोगस्तदंगंतुसमाधिर्नैवंभूतः व्युत्प
त्तिनिमित्तमात्राभिधानंचैतद्योगः समाधिरितिअंगां
गिनोरभेदविवक्षामात्रेण प्रवृत्तिनिमित्तंतु योगशब्द
स्यचित्तवृत्तिनिरोधएवेतिपरमार्थः वृत्तयोत्तानाम्या
त्माश्रयाणिअतस्तन्निरोधोप्यात्माश्रयएवेतियेपश्यं
ति तन्निरासायाह॥चित्तस्यधर्मइति चित्तशब्देनांतः
करणंबुद्धिमुपलक्षयति नहिकूटस्थनित्याचितिश
क्तिरपरिणामिनीज्ञानधर्माभवितुमर्हति बुद्धिस्तुभव
तीतिभावः स्यादेतत्सार्वभौमश्चेद्योगः हंतभोःक्षिप्तमू

ढविक्षिप्ताअपिचित्तभूमयोस्तिचपरस्परापेक्षया वृत्ति
निरोधोप्यस्तिति तत्रापियोगत्वप्रसंगइत्याशंक्य हेयो
पादेयभूमीरूपन्यस्यति क्षिप्तमित्यादि क्षिप्तंसदैव
रजसा तेषुतेषुविषयेषु क्षिप्यमाणमत्यंतमस्थिरंमू
ढंतु तमः समुद्रेकान्निद्रावृत्तिमत् विक्षिप्तंक्षिप्ताद्वि
शिष्टंविशेषोस्थेमबहुलस्यकादाचित्कः स्थेमा साचा
स्यास्थेम बहुलतासांसिद्धिकीवा वक्ष्यमाणव्याधि=
स्त्यानाद्यनंतरायजनितावा एकाग्रमेकतानं निरुद्ध
सकलवृत्तिकं संस्कारमात्रशेषोचितं निरुद्धंतत्रक्षि
प्तमूढयोःसत्यपिपरस्परापेक्षयावृत्तिनिरोधे पारंप
र्येणापि निःश्रेयसहेतुभावाऽभावात् तदुपघातक=
त्वाच्च योगपक्षाद्दूरोत्सारितत्वमितिनतयोर्योगत्वंनि
षिद्धं विक्षिप्तस्यतुकादाचित्कसद्भूतविषयस्थेमशा
लिनःसंभाव्येतयोगत्वमितिनिषेधति तत्रविक्षिप्ते
चेतसिसमाधिःकादाचित्कः सद्भूतविषयस्यचित्तस
स्थेमानयोगपक्षेवर्त्ततेकस्माद्यतस्तद्विपक्षविक्षेपो
पसर्जनीभूतः विपक्षवर्गांतर्गतस्यहि स्वरूपमेवदुर्ल
भं प्रागेवकार्यकरणं नखलुदहनांतर्गतं बीजंचिरत्र
रक्षणावस्थितमुसमर्थ्यंकुरायकल्पतइतिभावः॥य
दिविक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्नयोगः कस्तर्हिइत्य
तआह यस्त्वेकाग्रेचेतसिइति भूतमितिसमारोपित
मर्थंनिवर्त्तयति निद्रावृत्तिरपि स्वालंबने तमसिभूते=

भवत्येकाग्रेत्यतउक्तम्॥ ॥सदिति शोभनंनितांताविर्भूतसत्त्वंतमःसमुद्रेकस्त्वशोभनस्तस्यक्लेशहेतुत्वादिति योतनंहितत्त्वज्ञानमागमाद्वाऽनुमानाद्वा भवदपि परोक्षरूपतयानसाक्षात्कारवतीमविद्यामुच्छिनत्ति हिचंद्रदिङ्मोहादि ष्वनुच्छेदकत्वादतआह ॥ हप्रेति प्रशब्दोहिप्रकर्षद्योतयन्साक्षात्कारंसूचयति अविद्यामूलत्वादस्मितादीनांक्लेशानांविद्यायाश्चाविद्योच्छेदरूपत्वात् विद्योदयेचाविद्यादिक्लेशसमुच्छेदोविरोधित्वात् कारणविनाशाच्चेत्याह क्षिणोतिचेऽति अतएवकर्मरूपाणिबंधनानिश्लथयति कर्मचात्रापूर्वमभिमतं कार्यकारणोपचारात् श्लथयति स्वकार्यादवसादयति वक्ष्यतिहिसतिमूलेतद्विपाकइति किंचनिरोधमभिमुखंकरोत्यभिमुखीकरोति सचसंप्रज्ञातश्चतुःप्रकारइत्याह सचेति असंप्रज्ञातमाह सर्वेवृत्तीति रजस्तमोमयीकिलप्रमाणादिवृत्तिः सात्त्विकींवृत्तिमुपादाय संप्रज्ञातेनिरुद्धा असंप्रज्ञाते तुसर्वासामेवनिरोधइत्यर्थः तदिहभूमिद्वयेसमासायामधुमत्यादयोभूमयस्ताःसर्वास्तासुविदितःसार्वभौमइतिसिद्धम्॥ द्वितीयंसूत्रमवतारयति तस्यलक्षणेति तस्येति पूर्वसूत्रोपात्तंद्विविधंयोगंपरामृशति योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः निरुध्यतेयस्मिन्प्रमाणादिवृत्तयोवस्थाविशेषेचित्तस्य

सोऽवस्थाविशेषोयोगः २॥ ॥ननुसंप्रज्ञातस्ययो
गस्याव्यापकत्वादलक्षणमिदमनिरुद्धाहितत्र
सात्विकीचित्तवृत्तिरित्यतआह सर्वशब्दाग्रहणा
दिति यदिसर्वचित्तवृत्तिनिरोधइत्युच्येतभवेदव्याप
कंसंप्रज्ञातस्यक्लेशकर्मविपाकाशयपरिपंथीचित्तवृ
त्तिनिरोधस्तु तमपिसंगृह्णातितत्रापिराजसतामस
चित्तवृत्तिनिरोधात्तस्यचतद्भावादित्यर्थः कुतःपुनरेक
स्यचित्तस्यक्षिप्तादिभूमिसंबंधःकिमर्थंचैवमवस्थस्य
चित्तस्यवृत्तयोनिरोद्धव्याइत्याशंक्य प्रथमंतावदव
स्थासंबंधे हेतुमुपन्यस्यति चित्तंहीति प्रख्याशीलत्वा
त्सत्वगुणं प्रवृत्तिशीलत्वाद्रजोगुणं स्थितिशीलत्वात्त
मोगुणंप्रख्याग्रहणमुपलक्षणार्थं तेनान्येपिसात्वि
काःप्रसादलाघवप्रीत्यादयःसूच्यंते प्रवृत्याचपरिता
पशोकादयोराजसाःप्रवृत्तिविरोधी तमोवृत्तिधर्मः॥
स्थितिःस्थितिग्रहणाद्गौरवावरणादीत्यादयउपलक्ष्यं
ते एतदुक्तंभवति एकमपिचित्तंत्रिगुणनिर्मिततया
गुणानांचवैषम्येण परस्परविमर्दवैचित्र्याद्विचित्र
परिणामंसदनेकावस्थमुपपद्यतइति क्षिप्ताद्याएव
चित्तस्यभूमीर्यथासंभवमवांतरावस्थाभेदवतीराद
र्शयति प्रख्यारूपंहीति चित्तरूपेणपरिणतंसत्वं चि
त्तसत्वंतदेवं प्रख्यारूपतया सत्वप्राधान्यं चित्तस्यद
र्शितं तत्रचित्तेसत्वात्किंचिदूने रजस्तमसीयदामिथः

समेनभवतः तदैश्वर्यंचविषयाश्चशब्दादयस्तान्येव
प्रियाणियस्यतत्तथोक्तं सत्वप्राधान्यात् खलु चित्तंत
त्वप्रणिधित्सदपितत्वस्यतमसापिहितत्वादणिमा
दिकमेवतत्वमभिमन्यमानं तत्प्रणिधित्सतिप्रणि
धत्तेचक्षणं अथरजसाक्षिप्यमाणं तत्राप्यलब्धः
स्थितितत्प्रियमात्रंभवतिशब्दादिषुपुनरस्यस्वर
सवाहीप्रेमानिरूढएवतदनेननिक्षिप्तंचित्तमुक्तम
क्षिप्तंचित्तंदर्शयन्मूढमपिसूचयति तदेवतमसेति
यदाहितमोरजोविजित्य प्रसृतंतदा चित्तसत्वावर
कतमः समुत्सारणेऽशक्तत्वाद्रजसस्तमः स्थगितंचि
त्तमधर्माद्युपगच्छति अज्ञानंचविपर्ययज्ञानं अभा
वप्रत्ययालंबनंच निद्राज्ञानमुक्तंततश्च मूढावस्था
पिसूचितेति अनैश्वर्यं सर्वत्रेच्छाप्रतीघातः अधर्मा
द्व्याप्तं चित्तंभवतीत्यर्थः यदातुतदेव चित्तसत्वमा
विर्भूतसत्वमपगततमःपटलंसरजस्कंभवति तदा
धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्युपगच्छतीत्याह प्रक्षीणेत्या
दि मोहस्तमस्तदेवचावरणं प्रकर्षेणक्षीणंयस्यतत्त
थोक्तं अतएव सर्वतोविशेषाविशेषलिंगमात्रालिं
गपुरुषेषुप्रद्योतमानं तथापिनधर्माद्यैश्वर्यायचक
ल्पते प्रवृत्तस्वभावादित्यतआह अनुविद्धं रजोमात्रया
रजसः प्रवर्त्तकत्वादस्तिधर्मादिरित्यर्थः तदनेनसं
प्रज्ञातसमाधिसंपन्नयोर्मधुभूमिकप्रज्ञाज्योतिषो

मध्यमयोर्योगिनोश्चित्तसत्वंसंगृहीतंसंप्रसतिक्रान्तः
भावनीयस्य ध्यायिनश्चतुर्थस्य चित्तावस्थामाह तदे
वचित्तं रजोलेशान्मलादपेतमतस्व स्वरूपप्रतिष्ठम
भ्यासवैराग्यपुटपाकप्रबंधविधूतरजस्तमोमलस्य
हि बुद्धिसत्वतपनीयस्य स्वरूपप्रतिष्ठस्य विषयेंद्रि
यप्रत्याहृतस्यावसिताधिकारतयाच्चकार्यकारिणो
विवेकख्यातिः परंकार्यमवशिष्यत इत्याह सत्वपु
रुषान्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्ममेघध्यानोपगं भव
ति धर्ममेघश्चवक्ष्यते॥ अत्रैवयोगिजनप्रसिद्धिमा
ह तदिति सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रंचित्तंधर्ममेघ
पर्यंतं प्रसंख्यानमित्याचक्षते ध्यायिनः चित्तसामा
नाधिकरण्यंच धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षयाद्रष्टव्यं
विवेकख्यातेर्हानहेतुं चितिशक्तेश्चोपादानहेतुंनि
रोधसमाधिमवतारयितुं चितिशक्तेः साधुतामसा
धुतांच विवेकख्यातेर्दर्शयति चितिशक्तिरित्यादि
सुखदुःखमोहात्मकलमशुद्धिः सुखमोहावपि विवे
किनंदुःखाकुरुतः अतोदुःखबद्धेयो तथाच्चातिसुंद
रमप्यंतवद्दुनोति तेनतदपि हेयमेवविवेकिनःसे
यमशुद्धेरंतश्च चितिशक्तोपुरुषेनस्तइत्युक्तं शुद्धा
चानंताचेति ननुसुखदुःखमोहात्मकशब्दादीनि यं
चेतयमानात्तदाकारापन्ना कथंविशुद्धातदाकारप
रिग्रहपरिवर्जनेच्च कुर्वती कथमनंतेत्यतउक्तं दर्शि

जात्यायुर्भोगबीजं तस्मान्निर्गतइतिनिर्बीजः अस्यैव
योगिजनप्रसिद्धामन्वर्थसंज्ञामादर्शयति नतत्रेति
रुपसंहरति द्विविधःसयोगश्चित्तवृत्तिनिरोधइति
संप्रज्ञातरसूत्रमवतारयश्चोदयति तदवस्थेचेत=
सीति किमाक्षेपेतत्तदाकारपरिणतबुद्धिबोधात्मा
खल्वयंपुरुषःसदानुभूयते नतुबुद्धिबोधरहितोतो
स्य पुरुषस्यबुद्धिबोधःस्वभावःसवितुरिवप्रकाशः
नचसंस्कारशेषेचेतसिसोस्ति नचस्वभावमपहाय
भावोवर्तितुमर्हतीति भावः स्यादेतत्संस्कारशेषाम
पिबुद्धिंकस्मात्पुरुषोनबुध्यतेइत्यतआह विषया=
भावादिति नबुद्धिमात्रंपुरुषस्यविषयोपितुपुरुषा
र्थवतीबुद्धिः विवेकख्यातिविषयभोगौचपुरुषार्थौ
तौचनिरुद्धावस्थायां नस्तइतिसिद्धोविषयाभावइ
त्यर्थः॥ सूत्रेणपरिहरति तदाद्रष्टुः स्वरूपेवस्थानंस्व
रूपइत्यारोपितंशांतघोरमूढस्वरूपंनिवर्त्तयति पु
रुषस्यहिचैतन्यं स्वरूपमनौपाधिकं नतुबुद्धिबोधः
शांतादिरूपश्चौपाधिकोहिसः स्फटिकस्येवस्वभाव
स्वच्छधवलस्यजपाकुसुमसन्निधानोपाधिररुणिमा
नंचोपाधिनिवृत्तावुपहितनिवृत्तिरतिप्रसंगादिति
भावः स्वरूपस्यचाभेदेपिभेदं विकल्प्य ॥ अधि
करणभावउक्तइति अयमेवार्थोभाष्यकृताद्योत्यते
स्वरूपप्रतिष्ठेति तदानींनिरोधावस्थायां नव्युत्थानाव

स्थायामितिभावः स्यादेतत् व्युत्थानावस्थायामप्रति
ष्ठितास्वरूपे चितिशक्तिर्निरोधावस्थायांप्रतितिष्ठं
तीपरिणामिनीस्याद्व्युत्थानेचास्वरूपप्रतिष्ठानेव्यु=
त्थाननिरोधयोरविशेषइत्यतआह व्युत्थानचित्ते
त्विति नजातुकूटस्थ नित्याचितिशक्तिः स्वरूपात्
च्यवतेतेनयथानिरोधेतथैवव्युत्थानेपिनखलुशु
क्तिकायाःप्रमाणविपर्ययज्ञानगोचरत्वेपिस्वरू
पोदयव्ययौभवतःप्रतिपत्तातुयाभूतमप्यतथात्वे
नाभिमन्यते निरोधसमाधिमपेक्ष्य संप्रज्ञातोपि
व्युत्थानमेवेति सूत्रांतरमवतारयितुंपृच्छति कथंत
र्हीति यदितथाभवंती नतथाकेनतर्हिप्रकारेण प्र
काशतइत्यर्थः हेतुपदमध्याहृत्यसूत्रंपठतिदर्शि
तविषयत्वात् वृत्तिसारूप्यमितरत्र इतरत्रव्युत्था
नेयाश्चित्तवृत्तयः शांतघोरमूढास्ताएवाविशिष्टा
अभिन्नावृत्तयोयस्यपुरुषस्य स तथोक्तः सारूप्य
मित्यत्र सशब्दएकपर्य्यायः एतदुक्तंभवति॥जपा
कुसुमस्फटिकयोरिवबुद्धिपुरुषयोः सन्निधानादभे
दग्रहेबुद्धिवृत्तीः पुरुषेसमारोप्य शांतोस्मिदुःखि
तोस्मिमूढोस्मीत्यध्यवस्यति यथा मलिने दर्पण
तलेप्रतिबिंबितं मुखंमलिनमारोप्य शोचत्यात्मा
नं मलिनोस्मीति यद्यपि पुरुषसमारोपोपि शब्दा
दिविज्ञानवत् बुद्धिवृत्तिर्यद्यपिचप्राकृतत्वेनाचि

द्रूपतयानुभाव्यस्तथापि बुद्धेः पुरुषत्वमापादयन्
पुरुषवृत्तिरिवानुभवइतावभासते तथाचायमत्र
विपर्य्ययोप्यात्माविपर्य्ययवानिवाभोक्तापिभोक्ते
वविवेकख्यातिरहितोपि तत्सहितइव विवेकख्या
त्यांप्रकाशते एतच्च चितेरप्रतिसंक्रमायास्तदाका
रापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनमित्यत्र सत्वपुरुषयोरत्यंता
संकीर्णयोःप्रत्ययाविशेषो भोगइत्यत्रचोपपादयि
ष्यते एतच्च मतांतरेपिसिद्धमित्याह तथाचेति पंच
शिखाचार्यस्यसूत्रं एकमेवदर्शनं ख्यातिरेवदर्श
नमिति ननुकथमेकंदर्शनं यावताबुद्धेः शब्दादि
विषयाविवेकविषयाचवृत्तिःप्राकृततयाजडत्वे
नानुभाव्यादर्शनं ततोन्यत्पुरुषस्यचैतन्यमनुभवो
दर्शनमित्यतआह ख्यातिरेवदर्शनमिति उदयव्य
यधर्मिणींवृत्तिं ख्यातिंलौकिकीमभिप्रेत्यैतदुक्तमे
कमेवेति चैतन्यंतुपुरुषस्यस्वभावो नख्यातिःतत्तु
नलोकप्रत्यक्षगोचरोपित्वागमानुमानगोचरइत्य
र्थः तदनेनव्युत्थानावस्थायांमूलकारणमविद्यां द
र्शयता तद्धेतुकः संयोगो भोगहेतुः स्वस्वामिभावो
पिस्चितइति तमुपपादयन्नाह चित्तंस्वंभवतिपु
रुषस्यस्वामिनइतिसंबंधः॥ ननुचित्तजनितमुप
कारंभजमानोहिचेतनश्चित्तस्येशितानचास्यतज्ज
नितोपकारसंभवस्तदसंबंधादनुपकार्यत्वात्ततं

योगतदुपकारभागित्वे परिणामप्रसंगादित्यतआ
ह अयस्कान्तमणिकल्पं सन्निधिमात्रोपकारिदृ
श्यत्वेनेति नपुरुषसंयुक्तंचित्तमपितु तत्सन्निहितं स
न्निधिश्चपुरुषस्य नदेशतःकालतोवा तदसंयोगात्
किंतुयोग्यतालक्षणोस्तिच पुरुषस्यभोक्तृशक्तिश्चि
त्तस्यभोग्यशक्तिः तदुक्तंदृश्यत्वेनेति शब्दाद्याकार
परिणतस्यभोग्यत्वेनेत्यर्थः भोगश्चयद्यपिशब्दाद्या
कारावृत्तिश्चित्तस्य धर्मस्तथापिचित्तचैतन्ययोरभे
दसमारोपाद्वृत्ति सारूप्यात्पुरुषस्येत्युक्तं तस्माच्चि
त्ते नासंयोगेपितज्जनितोपकारभागितापुरुषस्या
परिणामिताचेतिसिद्धं ननु स्वस्वामिसंबंधोभोगहे
तुरविद्यानिमित्तोऽविद्यातु किंनिमित्ता नखलु निर्नि
मित्तंकार्यमुत्पद्यते यथाहुः स्वप्नादिवदविद्यायाःप्र
वृत्तिस्तस्य किंकृतेतिशंकामुपसंहारव्याजेनोद्धरति
तस्माच्चित्तवृत्तिशांतघोरमूढाकारचित्तवृत्त्युपभो
गे अनाद्यविद्यानिमित्तत्वादनादिःसंयोगो हेतुः अ
विद्यावासनयोश्च संतानोबीजांकुरसंतानवदना
दिरितिभावः स्यादेतत्पुरुषोहिशक्येउपदिश्यते न
चवृत्तिनिरोधोवृत्तीरविज्ञायशक्योनच सहस्रेणा
पिपुरुषायुषैरलमिमाःकश्चित्परिगणयितुमसं
ख्याताश्च कथंनिरोद्धव्या इत्याशंक्य तासामियत्ता
स्वरूपप्रतिपादनपरंसूत्रमवतारयति ताःपुनर्नि

रोद्धव्याबहुत्वेसतिचित्तस्यवृत्तयःपंचतय्यःक्लिष्टा
क्लिष्टाःवृत्तिरूपोवयव्येकःतस्यप्रमाणादयोवयवाः
पंच ततस्तदवयवापंचतयोपंचावयवावृत्तिर्भव
तिताश्चवृत्तयश्चैत्रमैत्रादिचित्तभेदात् बह्व्यइति
बहुवचनमुपपन्नं एतदुक्तंभवति चैत्रोवामैत्रो=
वाऽन्योवा कश्चित्सर्वेषामेवतेषांवृत्तयः पंचतय्यए
वनाधिकाइतिचित्तस्येतिचैकवचनंजात्यभिप्रायं
चित्तानामितितुद्रष्टव्यं तासामवांतरविशेषमनु=
ष्ठानोपयोगिनंदर्शयति क्लिष्टाक्लिष्टाइति अक्लिष्टा
उपादायक्लिष्टानिरोद्धव्यास्ताश्चपिपरेणवैराग्येणेति
अस्यव्याख्यानंक्लेशहेतुकाइतिक्लेशाअस्मितादयो
हेतवःप्रवृत्तिकारणंयासांवृत्तीनानास्तथोक्ताःयद्वा
पुरुषार्थेप्रधानस्यरजस्तमोमयीनांहिवृत्तीनांक्लेश=
कारित्वेनक्लेशायैवप्रवृत्तिःक्लेशःक्लिष्टं तदासामस्ती
तिक्लिष्टाइति यतएवक्लेशोपार्जनार्थममूषांप्रवृत्तिर
तएवकर्माशयप्रचये क्षेत्रीभूताःप्रमाणादिना खल्व
यंप्रतिपन्नार्थमवसायतत्र सक्तोद्विष्टोवाकर्माशय=
माचिनोतीति भवति॥धर्मोधर्म्मे॥ प्रसवभूमयोवृ
त्तयःक्लिष्टाइति अक्लिष्टाव्याचष्टे ख्यातिविषयाइति
विधूतरजस्तमसो बुद्धिसत्वस्यप्रशांतवाहिनःप्रज्ञाप्र
सादःख्यातिस्तयाविषयिण्या तद्विषयंसत्वपुरुषवि
वेकमुपलक्षयति तेनसत्वपुरुषविवेकविषयाःयतो

अतएवगुणाधिकारविरोधिन्यःकार्यार्थंमर्णाहि गु
णानामधिकारोविवेकख्यातिपर्यवसानंच तदिति
चरिताधिकाराणांगुणानामधिकारंविरुंधतीति
अतस्ताअक्लिष्टाःप्रमाण प्रभृतयोवृत्तयःस्यादेत
त् वीतरागजन्मादर्शनात् क्लिष्टवृत्तयएवसर्वेप्रा
णभृतोनचक्लिष्टवृत्तिप्रवाहेभवितुमर्हत्यक्लिष्टावृ
त्तयोनवामूर्षाभावेपिकार्यकारितावरोधिमध्यपा
तित्वात्तस्मात् क्लिष्टानामक्लिष्टाभिर्निरोधस्तासांच
वैराग्येणपरेणेतिमनोरथमात्रमित्यतआह क्लिष्ट
प्रवाहेति आगमानुमानाचार्योपदेशपरिशीलनल
ब्धजन्मनो अभ्यासवैराग्येक्लिष्टछिद्रंतरान्तरपति
ताःस्वयमक्लिष्टाएवयद्यपिक्लिष्टप्रवाहपतिताःनख
लुशालग्रामेकिरातशतसंकीर्णेप्रतिवसन्नपिब्राह्म
णःकिरातोभवति अक्लिष्टछिद्रेष्विति निदर्शनंक्लिष्टां
तरवर्त्तितयाचक्लिष्टाभिरनभिभूताअक्लिष्टाःस्वसं
स्कारपरिपाकक्रमेणक्लिष्टाएवतावदभिभवंतीत्या
ह तथाजातीयकाइति अक्लिष्टाभिर्वृत्तिभिरक्लिष्टाःसं
स्काराइत्यर्थः तदिदंवृत्तिसंस्कारचक्रमनिशमाव
र्तते चानिरोधसमाधेः तदेवंभूतंचित्तंनिरोधाव
स्थंसंस्कारशेषंभूत्वाऽऽत्मकल्पेनावतिष्ठतइत्यापा
ततःप्रलयंवागच्छतीतिपरमार्थत पिंडीकृत्यसूत्रा
र्थमाह तादृति पंचधेत्यर्थकथनमात्रंनतुशब्दत्व

त्ति व्याख्यातं॥ तपथःप्रकारे स्मरणात् ताःस्वसंज्ञा भिरुद्दिशति प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः निर्देशेयथावचनंविग्रहश्चार्थेद्वंद्वःसमासदूतरेतर योगः यथा नित्याशुचिदुःखानात्मसुनित्यशुचिसु= खात्मख्यातिरविद्येत्युक्तेपिनदिग्मोहालातचक्रा दिविभ्रमाव्युदस्यंते एवमिहापिप्रमाणाद्यभिधाने पिवस्यंतरसद्भावशंकानव्युदस्येतेति तन्निरासाय वक्तव्यं पंचतय्यइति एतावत्यएववृत्तयोनापराः संतीति दर्शितंभवति तत्र प्रमाणवृत्तिं विभजन्सामा न्यलक्षणमाह प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि अन धिगततत्वबोधः पौरुषेयोव्यवहारहेतुः प्रमातत्क रणं प्रमाणं विभागवचनंच न्यूनाधिकसंख्या व्यव च्छेदार्थं तत्र सकलप्रमाणमूलत्वात् प्रथमतः प्रत्यक्षं लक्षयति इंद्रियेति अर्थस्येतिसमारोपितत्वं निषेध ति तद्विषयेति बाह्यगोचरतयाज्ञानाकारगोचरत्वं निवारयति चित्तवर्तिनोज्ञानाकारस्यबाह्यज्ञेयसंबं धंदर्शयति बाह्यवस्तूपरागादिति व्यवहितस्यतदु परागेहेतुमाह इंद्रियप्रणालिकयेति सामान्यमात्र मर्थइत्येके विशेषाएवेत्यन्ये सामान्यविशेषतद्वत्ता इत्यपरेवादिनः प्रतिपन्नास्तन्निरासायाह सामान्य विशेषात्मनइति नतद्वता किंतुतादात्म्यमर्थस्यएत= च्चैकांतानभ्युपगमइत्यत्र प्रतिपादयिष्यते अनुमा

नागमविषयात्प्रत्यक्षविषयव्यवछिनत्ति विशेषा
वधारण प्रधानेति यद्यपि सामान्यमपिप्रत्
त्यक्षेप्रतिभासते तथापिविशेषंप्रत्युपसर्जनीभूत
मित्यर्थः एतच्चसाक्षात्कारोपलक्षणपरं तथाच वि
विकख्यातिरपिलक्षिताभवति फलविप्रतिपत्तिंनि
राकरोति फलंपौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधइति ननु
पुरुषवर्त्तीबोधः कथंचित्तगतायावृत्तेःफलंनहि
खदिरगोचरव्यापारेणपरशुनापलाशेछिदाक्रिय
तेइत्यतआह अविशिष्टइति नहिपुरुषगतोबोधो
जन्यतेअपितु चैतन्यमेव बुद्धिदर्पणप्रतिबिंबितं
बुद्धिवृत्त्या अर्थाकारया तदाकारतामापद्यमानं फ
लंतच्च तथाभूतंबुद्धेरविशिष्टं बुध्यात्मकं वृत्तिश्चबु
ध्यात्मिकेति सामान्याधिकरण्याद्युक्तः प्रमाणफल
भावइत्यर्थः एतच्चोपपादयिष्याम इत्याह प्रतिसंवे
दीति प्रत्यक्षानंतरंप्रवृत्त्यादिलिंगकश्रोतृबुद्ध्यनुमा
नप्रभवसंबंधदर्शनसमुत्थतयागमस्यानुमानजत्वा
दनुमितस्यचागमेनाख्यानादागमात् प्रागनुमा
नंलक्षयति अनुमेयस्येति जिज्ञासितधर्मविशिष्टो
धर्मानुमेयस्तस्य तुल्यजातीयाःसाध्यधर्मसामान्ये
नसमानार्थाःसपक्षास्तेष्वनुवृत्तइत्यनेनविरुद्ध
त्वमसाधारणत्वंच साधनधर्मस्यनिराकरोति भि
न्नजातीयाश्चसपक्षास्तेचसपक्षादन्येतद्विरुद्धा

स्तद्भाववतश्च तेभ्यो व्यावृत्तस्तदनेनसाधारणा
नैकांतिकत्वमपाकरोति संबध्यतद्वृतिसंबंधो लिं
गमनेन पक्षधर्मतांदर्शयन्नसिद्धतांनिवारयति त
द्विषयात्तन्निबंधनाधिन्न निबंधनद्द्त्यसमाद्विषयप
द्द्युत्पत्तेः सामान्यावधारणेति प्रत्यक्षविषया द्व्य
वछिनत्ति संबंधसंवेदनाधीनजन्मानुमानं विशेष
षुसंबंधग्रहणाभावेन सामान्यमेवसुकरसंबंधग्र
हणंगोचरयतीति उदाहरणमाह यथेति चोदेत्व
र्थो विंध्योऽगतिर्यतस्तस्मात्तस्याप्रातिरतोगत्तिनिवृ
त्तौप्राप्तेर्निवृत्तिर्देशांतरप्राप्तेर्गतिमच्चंद्रतारकंचैत्र
वदितिसिद्धं श्रागमस्यवृत्तेर्लक्षणमाह श्रासेनेति त
त्वदर्शनकारुण्यकरणपाटवाभिसंबंधश्रातिस्तया
वर्त्ततद्व्यासस्तेन दृष्टोनुमितोवार्थः श्रुतस्य पृथगनु
पादानं तस्यदृष्टानुमितमूलत्वेन ताभ्यामेवचरिता=
र्थत्वात श्रासचित्तवर्त्तिज्ञानसदृशस्य ज्ञानस्यश्रोतृ
चित्ते समुत्पादः स्वबोधसंक्रांतिस्तस्यैश्रर्थेउपदिश्य
ति श्रोतृहिताहितप्राप्ति परिहारोपायतया प्रज्ञाप्यते
शेषंसुगमम्रूपस्यागमस्याश्रद्धेयार्थोवक्तायथायान्येव
दश दाडिमानितानिषड्रूपाभविष्यंतीति नदृष्टानु=
मितार्थोयथाचैत्यंवंदेतस्वर्गकामद्दति सश्रागमः प्ल
वते नहितेपिदृष्टानुमितार्थोयथाहुः यः कश्चित्कस्य
चिद्धर्मोमनुनापरिकीर्त्तितः ससर्वोभिहितोवेदेसर्वज्ञा

ति अस्यकुत्सितत्वं हानाय दर्शयति सेयं पंचेति ॥ अ
विद्यासामान्यमविद्यास्मितादिषु पंचसु पर्वस्वित्य
र्थः अव्यक्तमहदहंकारपंचतन्मात्रेष्वष्टस्वनात्मस्वा
त्मबुद्धिरविद्यातमः एवं योगिनामष्टस्वणिमादिकेष्वै
श्वर्येष्वश्रेयः सुश्रेयोबुद्धिरष्टविधो मोहः पूर्वस्माज्ज
घन्यः सचास्मितोच्यते तथा योगेनाष्टविधमैश्वर्यमु
पादाय सिद्धो भूत्वा दृष्टानुश्रविकान् शब्दादीन्दश
विषयान्भोक्ष्य इत्येवमात्मिका प्रतिपत्तिर्महामो
हो रागः एवमेतेनैवाभिसंधिना प्रवर्त्तमानस्य केन
चित्प्रतिबद्धत्वादणिमादीनामनुत्पत्तौ तन्निबंधन
स्य दृष्टानुश्रविकविषयोपभोगस्यासिद्धेः प्रतिबंधक
विषयः क्रोधः स तामिस्राख्यो द्वेषः एवमणिमादिगु
णसंपत्तौ दृष्टानुश्रविकविषयप्रत्युपस्थाने च क=
ल्पांते सर्वमेतन्नंक्ष्यतीति यस्त्रासः सोभिनिवेशोंऽध
तामिस्रः तदुक्तं भेदस्तमसोष्टविधो मोहस्य च दश=
विधो महामोहः तमिस्रोष्टादशधा तथा भवत्यंधता
मिस्र इति शब्द ज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विक
ल्पः ॥ ननु शब्द ज्ञानानुपाती चेदागम प्रमा
णांतर्गतो विकल्पः प्रसज्येत निर्वस्तुकत्वे वा
विपर्य्ययः स्यादित्यत आह स नेति न प्र=
न प्रमाणविपर्ययांतर्गतः कस्माद्यतो वस्तुशून्यत्व
त्वेपीति प्रमाणांतर्गतिं निषेधति शब्दज्ञानमाहा=

त्यनिबंधनइतिविपर्ययांतर्गतं एतदुक्तंभवति क्वचिदभेदेभेदमारोपयति क्वचित्पुनर्भिन्नाना मभेदं ततोभेदस्याभेदस्यचवस्तुतोभावात्तद्वाभा सोविकल्पोनप्रमाणं नापिविपर्ययोव्यवहाराविसंवाददिति शास्त्रप्रसिद्धमुदाहरणमाहतद्यथेति किंविशेष्यंकेनव्यपदिश्यते विशेष्यते नाभेदे विशेष्य विशेषणभावोनहिगवागौर्विशेष्यतेकिंतु भिन्नेन चैत्रेणतदिदमाह भवतिचव्यपदेशोवृत्तिः व्यपदेश्यव्यपदेशकयोर्भावोव्यपदेशः विशेषणविशेष्यभावइतियावत् तस्मिन्वृत्तिर्लोकस्य यथाचैत्रस्यगौरिति शास्त्रीयमेवोदाहरणांतरंस मुच्चिनोति तथेति प्रतिषिद्धोवस्तुनःपृथिव्यादेर्धर्मःपरिस्पंदोयस्यसतथोक्तःकोसौनिष्क्रियःपुरुषः नखलुसांख्यीयेराद्धांतेभावोनामकश्चिदस्ति वस्तुधर्मोयेनपुरुषोविशेष्यतेत्यर्थः क्वचित्पाठःप्रतिषिद्धावस्तुधर्मोइतितस्यार्थःप्रतिषेधव्याप्ताः प्रतिषिद्धानवस्तुधर्मोणां तद्याप्यताभावाभावयोरसंबंधात्यच्चतथाप्रतीतिरिति लौकिकमुदाहरणमाह तिष्ठति बाणइति यथाहिपचतिमित्यत्रपूर्वापरीभूतःकर्मक्षणप्रचयएकफलावच्छिन्नःप्रतीयतेएवंतिष्ठतीत्यत्रापि पूर्वापरीभावमेवाह स्यास्यति स्थितइति नतुभवतुपाकवत्पूर्वापरीभूतया

वस्थानक्रियया वाणाद्भिन्नयावाणस्यव्यपदेशइत्य
तआह गतिनिवृत्तौधात्वर्थमात्रं गम्यते गतिनिवृ
त्तिरेवतावत्कल्पितातस्याअपिभावरूपत्वं तत्रापि
पूर्वापरीभावइत्यहोकल्पनापरंपरेत्यर्थः॥अभावः
कल्पितोभावइवचानुगतइवचसर्वेपुरुषेषु गम्यते
नपुरुषव्यतिरिक्तोधर्मःकश्चिदित्युदाहरणांतरमा
ह तथानुत्पत्तिधर्मेति प्रमाणविपर्ययाभ्यामन्यानः
विकल्पवृत्तिरितिवादिनोबहवःप्रतिपेदिरेतत्प्रति
बोधनायोदाहरणप्रपंचइति मंतव्यं अभावप्रत्यया
लंबनावृत्तिर्निद्राअधिकृतंहिवृत्तिपदमनुवादकं प्र
माणविपर्ययविकल्पस्मृतीनांवृत्तित्वंप्रतिपरीक्षः
काणामविप्रतिपत्तेरतस्तदनूद्यतेविशेषविधानायनि
द्रायास्तुवृत्तित्वेपरीक्षकाणामस्तिविप्रतिपत्तिरिति
वृत्तित्वंविधेयंनचप्रकृतमनुवादकंविधानाय क
ल्पतइतिपुनर्वृत्तिग्रहणं जाग्रत्स्वप्नवृत्तीनामभाः
वस्तस्य प्रत्ययःकारणं बुद्धिसत्वाछादकतमस्तदे
वालंबनंविषयोयस्याःसातथोक्तावृत्तिर्निद्रा बुद्धि
सत्वेहित्रिगुणेयदासत्वरजसीअभिभूय समस्तक
रणावरकमाविरस्ति तमस्तदा बुद्धेर्विषयाकारप
रिणामाभावादुद्भूततमोमयींबुद्धिमवबुध्यमानः
पुरुषःसुप्तोंतःसंज्ञइत्युच्यते कस्मात्पुनर्निरुद्धके
वल्ययोरिवव्स्तभावएवननिद्रेत्यतआह सान्वसं

स्मात्संप्रमोषपद्व्युत्पत्तेः एतदुक्तं भवति सर्वे प्रमाणादयोऽनधिगतमर्थं सामान्यतः प्रकारतो वाधिगमयंति स्मृतिः पुनर्न पूर्वानुभवमर्यादामतिक्रामति तद्विषयात्तदूनविषया वा न तु तदधिकविषया सोऽयं वृत्त्यंतराद्विशेषः स्मृतेरिति विमृशति किं प्रत्ययस्येति ग्राह्य प्रवणत्वात् अनुभवस्य स्वानुभवाभवात्तज्जः संस्कारो ग्राह्यमेव स्मारयतीति प्रतिभाति अनुभवमात्रजनितत्वाच्चानुभवमेवेति विमृश्योपपत्तितउभयस्मरणमवधारयति ग्राह्यप्रवणतया ग्राह्योपरक्तः परमार्थतस्तु ग्राह्यग्रहणे एव उभयं तयोः आकारस्वरूपं निर्भासयति प्रकाशयति स्वव्यंजकं कारणं अंजनमाकारो यस्य स तथोक्तः स्वकारणाकार इत्यर्थः व्यंजकमुद्बोधकं तेनांजनं फलाभिमुखीकरणं यस्येति वेत्यर्थः ननु यदि कारणविचारेण बुद्धिस्मरणयोः सारूप्यं कस्तर्हि भेद इत्यत आह तत्र ग्रहणेति ग्रहणमुपादानं न च गृहीतस्योपादानं संभवतीत दनेनानधिगतबोधनं बुद्धिरित्युक्तं ग्रहणाकारो ग्रहणरूपं पूर्वं प्रधानं यस्याः सा तथोक्ता निकल्पितश्चायमभेदेऽपि गुणप्रधानभाव इति ग्राह्याकारः पूर्वः प्रधमो यस्याः सा तथोक्ता इदमेव च ग्राह्याकारस्य ग्राह्यस्य पूर्वत्वं यद्वृत्त्यंतरविषयीकृतत्वमर्थस्य तदनेन वृत्त्यंतरविषयीकृतगोचरा स्मृतिरित्युक्तं भवति सो

यमसंप्रमोषइति ननुअस्तिस्मृतेरपि संप्रमोषःदर्शय
तिहि पित्रादेरतीतस्य देशकालांतरानुभूतस्यानु
भूतत्वर देशकालांतर संबंधस्वप्रइत्यतआह साच द्व
यीतिभावितःकल्पितः स्मर्तव्योययासातथोक्ता अभा
वितोऽकल्पितःपारमार्थिकइतियावत् नेयंस्मृतिरपि
तु विपर्ययस्तल्लक्षणोपपन्नत्वास्मृत्याभासतयातु
स्मृतिरुक्ताप्रमाणाभासमिवप्रमाणमितिभावः क
स्मात्पुनरंतेस्मृतेरुपन्यासइत्यतआह सर्वाःस्मृतय
इति अनुभवःप्राप्तिः प्राप्तिपूर्वाहत्तिः स्मृतिस्ततः स्मृ
तीनामुपजननइत्यर्थः ननुयेपुरुषं क्लिश्यंतितेनिरोद्ध
व्याःप्रेक्षावताक्लेशाश्चतथानत्ववृत्तयः तत्किमर्थमा
सांनिरोधइत्यतआह सर्वाश्चैताइतिसुगमम् निरो
धोपायंपृच्छति अथेति सूत्रेणोत्तरमाह अभ्यासवै
राग्याभ्यांतन्निरोधः अभ्यासवैराग्ययोर्निरोधेजनयि
तव्येअवांतरव्यापारभेदेन समुच्चयोनतुविकल्प
इत्याह चित्तनदीति प्राग्भारः प्रबंधः निम्नतागंभीर
ताऽगाधतेतियावत् तत्राभ्यासस्यस्वरूपप्रयोज
नाभ्यांलक्षणमाह तत्रस्थितौयत्नोभ्यासः तद्व्याच
ष्टे चित्तस्यावृत्तिकस्यराजसतामसवृत्तिरहितस्य
प्रशांतवाहिताविमलतासात्विकवृत्तिवाहितैका
ग्रता स्थितिःतदर्थइति स्थितावितिनिमित्तसप्तमी
व्याख्यातां यथाचर्मणि द्वीपिनहंतीति प्रयत्नमेवप

र्याभ्यां विशदयति वीर्यमुत्साह इति तस्येच्छायोऽ
निताभाह तत्संपिपादयिषया तदितिस्थितिं परा
मृशति प्रयत्नस्य विषयमाह तत्साधनेति स्थिति
साधनान्यंतरंगबहिरंगाणि यमनियमादीनि सा
धनगोचरः कर्त्तृव्यापारो न फलगोचर इति ननु
व्युत्थानसंस्कारेणानादिपरिपंथिना प्रतिबद्धोऽभ्या
सः कथं स्थित्यै कल्पत इत्यत आह स तु दीर्घकालनै
रंतर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः सोऽयमभ्यासो विशेष
णत्रयसंपन्नः सन् दृढावस्थो न सहसा व्युत्थानसंस्का
रैरभिभूतस्थितिरूपविषयो भवति यदि पुनरेवं भूत
मप्यभ्यासं कृत्वोपरमेत ततः कालपरिवासेनाभिभ
वेत् तस्मान्नोपरंतव्यमिति भावः वैराग्यमाह दृष्टा
नुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यं
चेतनाचेतनेषु दृष्टविषयेषु वितृष्णतामाह स्त्रिय इति
ऐश्वर्यमाधिपत्यं अनुश्रवो वेदस्ततोऽधिगता आनुश्र
विकाः स्वर्गादयस्तत्रापि वैतृष्ण्यमाह स्वर्गेति देह
रहिता विदेहाः करणेषु लीनाः तेषां भावो वैदेह्यं अन्ये
तु प्रकृतिमेवात्मानमभिमन्यमानाः प्रकृत्युपासकाः
प्रकृतौ साधिकारायामेव लीनास्तेषां भावः प्रकृतिल
यत्वं तत्प्राप्तिविषये वितृष्णस्य आनुश्रविकविषये
वितृष्णो हि स्वर्गादिप्राप्तिविषये वितृष्ण उच्यते ननु
यदि वैतृष्ण्यमात्रं वैराग्यं हंत विषयाप्राप्तावपि तद्

स्तीतिवैराग्यंस्यादित्यतआह दिव्यादिव्येति नन्वै
तृष्णयमात्रंवैराग्यं अपितुदिव्यादिव्यविषयसंप्र
योगेपिचित्तस्यअनाभोगात्मिकातामेवस्पष्टयति
हेयोपादेयशून्यासंगदेषरहितायोपेक्षाबुद्धिर्वशी
कारसंज्ञाकुतः पुनरियमित्यतआह प्रसंख्यानब
लादिति तापत्रयपरीततविषयाणांदोषस्तसरिभाव
नयातत्साक्षात्कारः प्रसंख्यानंतद्बलादित्यर्थः यतमानसं
ज्ञाव्यतिरेकसंज्ञाएकेंद्रियसंज्ञावशीकारसंज्ञाचेति
चतस्रः संज्ञाइत्यागमिनः रागादयःखलुकषायाश्चि
त्तवर्त्तिनस्तैरिंद्रियाणियथास्वंविषयेषुप्रवर्त्तेतेतन्मा
प्रवर्त्तिषतेंद्रियाणि तत्तद्विषयेष्विति तत्परिपाचना
यारंभःप्रयत्नः सायतमानसंज्ञा तदारंभेसतिकेचित्क
षायाःपक्काःपच्यंते पक्ष्यंतेचकेचित्तत्र पक्ष्यमाणेभ्यः
पक्कानांव्यतिरेकेणावधारणंव्यतिरेकसंज्ञा इंद्रिय
प्रवर्त्तनासमर्थतयापक्कानामौत्सुक्यमात्रेणमन-
सि व्यवस्थानमेकेंद्रियसंज्ञाऔत्सुक्यमात्रस्यापि
निवृत्तिरुपस्थितेष्वपि दिव्यादिव्यविषयेषूपेक्षा-
बुद्धिःसंज्ञा त्रयात् परावशीकारसंज्ञा एतयैवचपू
र्वासांचरितार्थत्वान्न ताःपृथगुक्ताइतिसर्वमवदा
तं अपरंवैराग्यमुक्त्वापरमाह तत्परंपुरुषख्यातेर्गु
णवैतृष्ण्यं अपरवैराग्यस्यपरवैराग्यंप्रतिकारणत्वं
तत्रचद्वारमादर्शयति दृष्टानुश्रविकविषयदोषद

शीविरक्तइति अनेनापरंवैराग्यंदर्शितं पुरुषदर्श
नाभ्यासादागमानुमानाचार्योपदेशसमधिगतस्यपु
रुषस्यदर्शनंतस्याभ्यासःपौनःपुन्येननिषेवणंतस्मा
त्तस्यदर्शनस्यशुद्धीरजस्तमःपरिहाराया सत्वैक=
तानतातयायोगुणपुरुषयोःप्रकर्षेणविवेकःपुरुषःशु
द्धोनंतःतद्विपरीतागुणाइतिनेनाप्यायितावुद्धिर्यस्य
योगिनःसतथोक्तस्तद्नेनधर्ममेघाख्यःसमाधिर
क्तःसतथाभूतोयोगीगुणेभ्योव्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यः
सर्वथाविरक्तःसत्वपुरुषान्यताख्यातावपिगुणात्मि
कायांयावद्विरक्तइति तत्तस्मात् द्वयंवैराग्यं पूर्वंहि
वैराग्यंसत्वसमुद्रेकविधूततमसि रजःकणकलंक
संपृक्तेचित्तसत्वेतच्च तौष्टिकानामपिसमानंते हि
तेनैवप्रकृतिलयाबभूवुः तयोक्तंवैराग्यात्प्रकृति=
लयइति तत्रतयोर्द्वयोर्मध्ये यदुत्तरंतत् ज्ञानप्रसा
दमात्रं मात्रग्रहणेन निर्विषयतांसूचयति तदेवंहि
तादृशंचित्तसत्वंरजोलेशमलेनापिअपरामृष्टम=
स्याश्रयोतएवज्ञानप्रसादइत्युच्यते चित्तसत्वंहि
प्रसादस्वभावमपिरजस्तमःसंपर्कात् मलिनताम
नुभवति वैराग्याभ्यासविमलवारिधाराधौतसमस्त
रजस्तमोमलंलतिप्रसन्नंज्ञानप्रसादमात्रपरिशेषंभ
वति तस्यगुणानुपादेयतायदर्शयतियस्योदयेस=
तियोगीप्रत्युदितख्यातिःख्यातिविशेषसति वर्तमा

नख्यातिमानिस्थेः प्रापणीयंकैवल्यंप्राप्तं यथाव
क्ष्यतिजीवन्नेवविद्वान्मुक्तोभवति संस्कारमात्रस्यछि
न्नमूलस्यसिद्धत्वादितिभावःकुतःप्राप्तंयतःक्षीणाःक्षे
तव्याःक्लेशाःअविद्यादयःसवासनाः नन्वस्तिधर्माध
र्मसमूहोभवस्यजन्ममरणप्रबंधस्यसंक्रमःप्राणि
नांतत्कुतः कैवल्यमित्यतआह छिन्नइति श्लिष्टा
निनिःसंधीनिपर्वाणियस्यसतथोक्तः धर्माधर्मसमू
हस्यसमूहिनःपर्वाणितानिश्लिष्टानि नहिजातुजंतु
र्मरणजन्मप्रबंधेनवियुज्यतेसोयंभवसंक्रमः क्लेश
क्षयेछिन्नः यथावक्ष्यति क्लेशमूलःकर्माशयः सति
मूलेतद्विपाकइति ननुप्रसंख्यानपरिपाकंधर्ममेघं
च निरोधंअंतराकिंतदस्तियज्ज्ञानप्रसादमात्रमि
त्यतआह ज्ञानस्यैवेति धर्ममेघभेदएवपरं वैराग्यं
नान्यत् यथावक्ष्यति प्रसंख्यानेप्यकुसीदस्य सर्वथा
विवेकख्यातेर्धर्ममेघःसमाधिः तदा सर्वावरणमला
पेतस्यज्ञानस्यानंत्यात् ज्ञेयमल्पमितिच तस्मादेत
स्यहिनांतरीयकमविनाभाविकैवल्यमिति उपाय
मभिधाय सप्रकारोपेयकथनायप्रच्छति अथोपाय
द्वयेनेति वितर्कविचारानंदास्मितारूपानुगमात्सं
प्रज्ञातः संप्रज्ञातपूर्वकत्वादसंप्रज्ञातस्यप्रथमंसंप्र
ज्ञातोपवर्णनं सम्प्रज्ञातःसामान्यं वितर्कविचारान
दास्मितानांरूपैःस्वरूपैरनुगमात् प्रतिपत्तव्यं वित

क्वेनिवृणोति चित्तस्येति स्वरूपसाक्षात्कारवती प्रज्ञा- आभोगः सचस्थूलविषयत्वात्स्थूलः यथाहि प्राथमिकोधानुष्कः स्थूलमेवलक्ष्यं विध्यत्यथसूक्ष्मं एवंप्राथमिकोयोगीस्थूलमेवपांचभौतिकंचतुर्भुजादिध्येयं- साक्षात्करोत्यथसूक्ष्ममिति एवंचित्तस्यालंबनेसूक्ष्म आभोगःस्थूलकारणभूत सूक्ष्मपंचतन्मात्रलिंगालिंगविषयोविचारः तदेवंग्राह्यविषयंदर्शयित्वाग्रहण विषयंदर्शयति आनंदइति इंद्रियेस्थूलआलंबनेचित्तस्याभोगः आह्लादआनंदःप्रकाशशीलतयाखलुसत्वप्रधानादहंकारादिंद्रियाण्युत्पन्नानि सत्वंसुखमिति तान्यपिसुखानीतितस्मिन्नाभोगआह्लादइति ग्रहीतृविषयसंप्रज्ञातमाह एकात्मिकासंविदिति अस्मिता- प्रभवानींद्रियाणि तेनैषामस्मितासूक्ष्मंरूपं साचात्मनाग्रहीत्रासहबुद्धिरेकात्मिकासंविदिति तस्यांचग्र- हीतुरंतर्भावाद्भवतिग्रहीतृविषयःसंप्रज्ञातइति चतुर्णामपरस्पराव्यांतरविशेषमाह तत्रप्रथमइति कार्यकारणानुप्रविष्टंनकारणं कार्येणतदयंस्थूलआभो- गः स्थूलसूक्ष्मेंद्रियास्मिताकारणचतुष्टयानुगतोभवति उत्तरेतुत्रिद्व्येककारणकास्त्रिद्व्येकरूपाभवंतिअसंप्रज्ञाताद्भिनत्ति सर्वएतइति क्रमप्राप्तमसंप्रज्ञातमवतारयितुंपृच्छति अथेति विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोन्यःपूर्वपदेनोपायकथनमुत्तराभ्यांचस्वरू

ग्यसपन्नानां सत्वल्वयभवःप्रत्ययःकारणयस्यनिरो
धसमाधेःसभवप्रत्ययः तत्र तयोर्मध्यउपायप्रत्ययो
योगिनांमोक्ष्यमाणानांभवतिविशेषविधानेनशेषस्य
मुमुक्षुसंबंधंनिषेधति केषांतर्हिभवप्रत्ययइत्यत्रसू
त्रेणोत्तरमाह भवप्रत्ययोविदेहप्रकृतिलयानां वि
देहाश्चप्रकृतिलयाश्चतेषामित्यर्थः तद्व्याचष्टेविदे
हानां देवानांभवप्रत्ययोभूतेंद्रियाणामन्यतमदात्म
त्वेनप्रतिपन्नास्तदुपासनया तद्वासना वासितांतःक
रणाः पिंडपातानंतरमिंद्रियेषुतत्त्वेषुवालीनाःसंस्कार
मात्रावशेषमनसःषाट्कौशिकशरीररहिताविदेहाः ते
हिसंस्कारमात्रोपयोगेनचित्तेनकैवल्यपदमिवानु
भवंतःप्राप्नुवंतःविदेहश्चारत्तिकत्वंचकैवल्येनसा
रूप्यं साधिकारसंस्कारशेषताच्चवैरूप्यं संस्कारमा
त्रोपभोगेनेतिक्वचित्पाठः तस्यार्थः संस्कारमात्रमेवो
पभोगोयस्यनतुचित्तवृत्तिरित्यर्थःप्राप्ताःवधयःस्वसं
स्कारविपाकंतथाजातीयकमतिवाहयंत्यतिक्राम
तिपुनरपिसंसारेविशंति तथाच्चवायुप्रोक्तंदशमन्वं
तराणीहतिष्ठंतींद्रियचिंतकाःभौतिकास्तुशतंपूर्णं
मिति तथाप्रकृतिलयाश्च अव्यक्तमहदहंकारपंच
तन्मात्रेष्वन्यतमदात्मत्वेनप्रतिपन्नास्तदुपासनया
तद्वासनावासितांतःकरणाःपिंडपातानंतरमव्यक्ता
दीनामन्यतमस्मिन्लीनाःसाधिकारेऽचरिताधेएवं

चरितार्थंचेतःस्याद्यदिविवेकख्यातिमपिजनयेद्जनितसत्वपुरुषान्यताख्यातिस्तुचेतसोऽचरितार्थस्यास्तिसाधिकारतेतिसाधिकारे चेतसिप्रकृतौलीने कैवल्यपदमिवानुभवंति यावन्नपुनरावर्ततेऽधिकारवशाच्चित्तमिति प्रकृतिसाम्यमुपगतमप्यवधिंप्राप्यपुनरपिप्रादुर्भवतिततोविविच्यतेयथा वर्षातिपातेमृद्भावमुपगतोमंडूकदेहः पुनरंभोदवारिधारावसेकान्मंडूकदेहभावमनुभवतीति तथाचवायुप्रोक्तंसहस्रंत्वाभिमानिकाःबौद्धादशसहस्राणितिष्ठंतिविगतज्वराः पूर्णशतसहस्रंतुतिष्ठंत्यव्यक्तचिंतकाः पुरुषंनिर्गुणंप्राप्यकालसंख्यानविद्यतेइति तदस्यपुनर्भवप्राप्तिहेतुतयाहेयत्वंसिद्धंयोगिनांतुसमाधेरुपायक्रममाह श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वकइतरेषांनन्विंद्रियादिचिंतकाअपिश्रद्धावंतएवेत्यतआह श्रद्धाचेतसःसंप्रसादः सचागमानुमानाचार्योपदेशसम धिगततत्वविषयोभवतिहिचेतसःसंप्रसादोऽभिरुचिरतीच्छाश्रद्धानेंद्रियादिषात्माभिमानिनामभिरुचिरसंप्रसादोहिसःव्यामोहमूलत्वादित्यर्थः कुतोसाचेवश्रद्धेत्यतआह साहिजननीवकल्याणीयोगिनंपातिविमार्गपातजन्मनोर्थात्सोयमिच्छाविशेषद्र ष्यमाणविषयंप्रयत्नंप्रसूत इत्याह तस्यहि श्रद्दधानस्यतस्यविवरणं

स्रूत्रांतरंपातयितुंविमृशतिकिमस्मादेवेति नवाश
ब्दःसंशयनिर्वर्तकः ईश्वरप्रणिधानाद्वा व्याचष्टे प्र
णिधानाद्भक्तिविशेषान्मानसाद्वाचिकात्कायिकाद्वा
आवर्जितोभिमुखीकृतस्तमनुगृण्हाति,अभिध्यान
मनागतेर्थेइच्छाइदमस्याभिमतमस्त्वितितन्मात्रे
णनव्यापारांतरेणशेषंसुगमम्॥ ननुचेतनाचेतनाभ्यां
भिन्नस्रूढं नान्येनविश्वंईश्वरश्चेदचेतनस्तर्हिप्रधानं
प्रधानविकाराणामपि प्रधानमध्यपातात्तथाच नत
स्यावर्जनमचेतनत्वादथचेतनस्तथापिचितिशक्ते
रौदासीन्यादसंसारितयाचास्मितादिविरहात्कुतः
आवर्जनंकुतश्चाभिध्यानमित्याशयवानाह अथप्र
धानेति अत्रस्रूत्रेणोत्तरमाह क्लेशकर्मविपाकाशयैर
परामृष्टःपुरुषविशेषईश्वरः अविद्यादयःक्लेशाः क्लि
श्नंतिखल्वमीपुरुषं सांसारिकं विविधदुःखप्रहारे
णेति कुशलाकुशलानीति धर्माधर्मास्तेषांचकर्मज
त्वादुपचारात्कर्मत्वं विपाकोजात्यायुर्भोगाः विपाका
नुगुणावासनास्ताश्चित्तभूमौआशेरतइतिआशयाः
नहिकरभजातिनिर्वर्त्तकं कर्मप्राग्भवीयकरभभो
गभावितांभावनां नयावदभिव्यनक्तितावत्करभोचि
तायभोगायकल्पते तस्माद्भवति करभजात्यनुभवज
न्माभावनाकरभविपाकानुगुणेति नन्वमीक्लेशादयो
बुद्धिधर्मानकथंचिदपि पुरुषंपरामृशंति तस्मात्पुरु

भग्रहणादेवतदपरामर्शासिद्धेः कृतंक्लेशकर्मेत्यादिने
त्यतआह तेचमनसिवर्त्तमानाः सांसारिकेपुरुषेव्यप
दिश्यंते कस्मात्सहितत्फलस्यभोक्ताचेतयितेति तस्मा
त्पुरुषत्वादीश्वरस्यापितत्संबंधः प्राप्तइतितत्प्रतिषेध
उपपद्यतेइत्याह योह्यनेनबुद्धिस्थेनापि पुरुषमात्रसा
धारणेनभोगेनापरामृष्टः सपुरुषविशेषईश्वरः विशि
ष्यतेइतिविशेषः पुरुषांतराद्यवच्छेद्यते विशेषपद
स्यावस्थांदर्शयितुकामः परिचोदनापूर्वंपरिहरति कै
वल्यंप्राप्तास्तर्हीति प्रकृतिलयानांप्राकृतोबंधः वैका
रिकोविदेहानां दक्षिणादिबंधोदिव्यादिव्यविषयभो
गभाजांतान्यमूनित्रीणिबंधनानि प्रकृतिभावनासं
स्कृतमनसोहिदेहपातानंतरमेवप्रकृतिलयतामा
पन्नाइतीतरेषांपूर्वाबंधकोटिः प्रज्ञायतेतेनोत्तरको
टिविधानमात्रमिहतुपूर्वापरकोटिनिषेधइतिसंक्षिप्य
विशेषंदर्शयति सतुसदैवमुक्तः सदैवेश्वरइति ज्ञान
क्रियाशक्तिसंपदैश्वर्यं अत्रपृच्छति योसाविति ज्ञान
क्रियेहिचिच्छक्तेरपरिणामिन्याः संभवतइति रजस्त
मोरहितं

दामुक्तस्याविद्याप्रभवः चित्तसत्वसमुत्कर्षेणसहस्व
स्वामिभावसंबंधः संभवतीत्यतउक्तंप्रकृष्टसत्वोपा-

त्तसत्वेनस्वस्वामिभावः किंतुतापत्रयपरीतान्प्रेक्ष्य

भावमहार्णवान् जंतूनुद्धरिष्यामिज्ञानधर्मोपदेशेन
नचज्ञानक्रियासामर्थ्यातिशयसंपत्तिमंतरेणतदुपदे
शेनचेयमपहृतरजस्तमोमलविशुद्धसत्वोपादानं वि
नेत्यालोच्यसत्वप्रकर्षमुपादत्तेभगवानपराम्रुष्टोप्य
विद्यया ऽविद्याभिमानिनी वाविद्यायास्तत्वमविद्वान्
भवतिनपुनरविद्यांह्यविद्यात्वेनसेवमानः नखलुशै
लूषोरामत्वमारोप्यतास्ताश्चेष्टादर्शयन्भ्रांतोभवति
तदिदमाहार्यमस्यरूपंननात्विकमितिस्यादेतदुदि
धीर्षयाभगवतासत्वमुपादेयंतदुपादानेनचतदुद्दिधी
र्षाअस्याअपिप्राकृतत्वात्तथाचान्योन्यसंश्रयइत्य
तउक्तंशाश्वतिकइति भवेदेतदेवंयदीदंप्रथमता
सर्गस्यनवेदनादौतुसर्गसंहारप्रबंधेसर्गांतरसमुत्प
न्नसंजिहीर्षोरवधिसमयेपूर्णेमयासत्वप्रकर्षउपादे
यइतिप्रणिधानं कृत्वा भगवान् जगत्संजहार
तदाचेश्वरचित्तसत्वप्रणिधानवासितंप्रधानसाम्यमु
पगतमपिपरिपूर्णेमहाप्रलयावधौप्रणिधानवासना
वशात्तथैवेश्वरचित्तसत्वभावेनपरिणमतेयथाचैत्र
त्रःश्वःप्रातरेवोत्थातव्यंमयेतिप्रणिधायसुप्तस्तदैवो
त्तिष्ठतिप्रणिधानसंस्कारात् तस्मादनादित्वादीश्व
रप्रणिधानसत्वोपादानयोःशाश्वतिकत्वेननान्यो
न्यसंश्रयः नचेश्वरस्यचित्तसत्वंमहाप्रलयेपिनप्र
कृतिसाम्यमुपैतीतिवाच्यं यस्यदिनकदाचिदपिप्र

धानसाम्यंनतस्राधानिकंनापिचितिशक्तिः अज्ञत्वा
त् इत्यर्थोतस्मप्रमाणिकमापद्येततच्चायुक्तंप्रकृति
पुरुषव्यतिरेकेणार्थांतराभावात् सोयमीदृशईश्वर
स्यशाश्वतिकउत्कर्षः किंसनिमित्तःसप्रमाणिकः आ
होस्विन्निर्निमित्तोनिष्प्रमाणकइति उत्तरंतस्यशा=
स्त्रनिमित्तंश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानिशास्त्रंचोद्य
ति शास्त्रंपुनः किंनिमित्तं प्रत्यक्षानुमानपूर्वंहिशा=
स्त्रं नचेश्वरस्यसत्वप्रकर्षे कस्यचित्प्रत्यक्षमनुमा
नंवास्ति नचेश्वरप्रत्यक्षप्रभवंशास्त्रमितियुक्तं क
ल्पयित्वापिह्ययंस्वयंब्रूयादात्मैश्वर्यप्रकाशनाये=
तिभावः परिहरति प्रकृष्टसत्वनिमित्तं अयमभि=
संधिः मंत्रायुर्वेदेषुतावदीश्वरप्रणीतेषु प्रवृत्तिसा
मर्थ्यादर्थाव्यभिचारविनिश्चयात्प्रामाण्यंसिद्धंन
चौषधिभेदानांतत्संयोगविशेषाणांच मंत्राणांच
तत्तद्वर्णावापोद्धारेणसहस्रेणापिपुरुषायुषैर्लौकि
कप्रमाणव्यवहारीशक्तः कर्त्तुमन्वयव्यतिरेकौ न
चागमव्यतिरेकौताभ्यांचागमस्तत्संतानयोरनादि
त्वादित्यादितिप्रतिपादयितुंयुक्तं महाप्रलयेनतत्सं
तानयोर्विच्छेदात् नच तद्भावेप्रमाणाभावः अभिन्नं
प्रधानविकारोजगदितिहिप्रतिपादयिष्यते सदृ
शपरिमाणस्यविसदृशपरिणामतादृष्टायथा क्षी
रेक्षुरसादेर्दधिगुडादिरूपविसदृशपरिणामस्य=

साम्यविनिर्मुक्तिमाह नचतत्समानमिति प्राकाम्यं
मविहितेछता तद्विघातादूनत्वं अनूनत्वेवा द्वयोरपि
प्राकाम्यविघातःकार्यानुत्पत्तिरुत्पत्तौवा विरुद्धधर्म
समालिंगितमेकदा कार्यमुपलभ्येतेत्याशयवाना
ह द्वयोश्चेति अविरुद्धाभिप्रायत्वेवा प्रत्येकमीश्वर
त्वेकृतमन्यैरेकेनेवेशनायाः कृतत्वात् संभूयकारि
त्वेवानकश्चिदीश्वरःपरिषद्वत् नित्येशनायोगिनां
चपर्यायायोगात् कल्पनागौरवप्रसंगाच्चेतिद्रष्टव्यं
तस्मात्सर्वमवदातं एवमस्यक्रियाज्ञानशक्तौ शा
स्त्रंप्रमाणमभिधायज्ञानशक्तावनुमानंप्रमाणयति
किंच तत्रनिरतिशयं सर्वज्ञबीजं व्याचष्टेयदिदमि
ति बुद्धिसत्वानरकतमोपगमतारतम्येनयदिदम
तीतानागतप्रत्युपपन्नानां प्रत्येकंच समुच्चयेनच
वर्त्तमानानामतींद्रियाणांग्रहणंतस्यविशेषणम
ल्पं बह्विति सर्वज्ञबीजंकारणं कश्चित्किंचिदेवाती
तादिगृण्हाति कश्चिद्बहुकश्चिद्बहुतरंकाश्चिद्बहुत
ममितिग्राह्यापेक्षयाग्रहणस्याल्पत्वबहुत्वंकृतं ए
तद्विवर्धमानंयत्रनिःक्रांतमतिशयात्ससर्वज्ञ इ
ति तदनेनप्रमेयमात्रंकथितं अत्रप्रमाणयति अ
स्तिकाष्टाप्राप्तिः सर्वज्ञबीजस्येति साध्यनिर्देशः
निरतिशयत्वंकाष्टायतःपरमतिशयवत्तानास्ती
ति तेननावधिमात्रेणसिद्धसाधनं सातिशयत्वा

दितिहेतुर्येत्सातिशयंतत्तत्सर्वेनिरतिशयं यथाकु
वलामलकविल्वेषुसातिशयंसहत्वमात्मनिनिरति
शयमितिव्याप्तिंदर्शयति परिमाणवत् नन्वगरिमा
दिभिर्गुणैर्व्यभिचारइतिसांप्रतम् नखल्वव्यवगरिमा
तिशयोगरिमावयविनःकिंत्वापरमाणुभ्यस्त्र्यास्यावय
विभ्योयावंतःकेचनतेषांप्रत्येकवर्तिनोगरिम्णःसमा
हृत्यगरिमवर्द्धमानाभिमानःज्ञानंतुनप्रतिज्ञेयंसमा
प्यतइत्येकद्विबहुविषयतयायुक्तंसातिशयमितिन
व्यभिचारःउपसंहरतियत्रकाष्ठेति ननुसंतिबहवः
स्तीर्थकराबुद्धार्हतकपिलर्षिप्रभृतयस्तत्कस्मात्तएव
सर्वज्ञानभवंत्यस्मादनुमानादित्यतआह सामान्ये
तिकुतस्तर्हि तद्विशेषप्रतिपत्तिरित्यतआह तस्येति
बुद्धादिप्रणीतआगमाभासोनत्वागमः सर्वप्रमाणबा
धितक्षणिकनैरात्म्यादिमार्गोपदेशकत्वेनविप्रलंभक
त्वादितिभावः तेनश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणलक्षणा
दागमतः आगच्छंति बुद्धिमारोहंति अस्मादभ्युदयनिः
श्रेयसोपायाइत्यागमः तस्मात्संज्ञादिविशेषप्रतिप
त्तिः संज्ञाविशेषः शिवेश्वरादिःश्रुत्यादिषुप्रसिद्धः आ
दिपदेनषडंगतादशाव्ययत्वेसंगृहीते तथोक्तंवायुपु
राणे सर्वज्ञतातृप्तिरनादिबोधःस्वतंत्रतानित्यमलुप्त
शक्तिः अनंतशक्तिश्चविभोर्विधिज्ञाःषडाहुरंगानि
महेश्वरस्य तथा ज्ञानंवैराग्यमैश्वर्यंतपःसत्यंक्षमाधृ

तिःस्तस्त्वमात्मसंवोधोह्यधिष्ठातृत्वमेवचअव्ययानिद्
शैतानिनित्यंतिष्ठंतिशंकरइति स्यादेन्निस्यन्तस्तस्यभग
वतोवैराग्यातिशयसंपन्नस्यस्वार्थेत्वस्यासंभवात्का
रुणिकस्यच सुखैकतानजनसर्जनपरस्यदुःखवहुलजी
वलोकजननानुपपत्तेरप्रयोजनस्यचप्रेक्षावतःप्रवृत्त्य
नुपपत्तेःक्रियाशक्तिशालिनोपिनजगत्क्रियेत्यतआ
ह तस्यासानुग्रहाभावेपीति भूतानांप्राणिनामनुग्र
हःप्रयोजनंशब्दाद्युपभोगविवेकख्यातिरूपकार्यक
रणात् किलचरितार्थेचित्तंनिवर्त्ततेततःपुरुषःकेवलो
भवति अतस्तत्प्रयोजनायकारुणिकोविवेकख्यात्यु
पायंकथयति तेनाचारितार्थत्वात् चित्तस्यजंतूनोभ्वः
रःपुण्यापुण्यसहायःसुखदुःखेभावयन्नपिनाकारुणि
कः विवेकख्यात्युपायकथनाय भूतानुग्रहं द्वारमाह
ज्ञान धर्मोपदेशेनेति ज्ञानंच धर्मं च ज्ञानधर्मौतयो
रुपदेशेनज्ञानधर्मसमुच्चयाल्लब्धविवेकख्यातिप
रिपाकात् कल्पप्रलयेब्रह्मणोदिनावसानेयत्र सत्य
लोकवर्ज्जंजगद्स्तमेतिमहाप्रलयेससत्यलोकस्यब्र
ह्मणोपिनिधने संसारिणःकारणगामिनोऽतस्तदामर
णदुःखभाजः कल्पेत्युपलक्षणं अन्यदापि स्वार्जितक
र्मपाकवशेनजन्ममरणादिभाजःपुरुषानुद्धरिष्यामीति
कैवल्यंप्राप्यपुरुषाउद्धृताभवंतीत्यर्थःएतच्चकरुणाप्र
युक्तस्यज्ञानधर्मोपदेशनंकापिलानामपिसिद्धमित्याह

तथाचोक्तंपंचशिखाचार्येण आदिविद्वान्कपिलइति आदिविद्वानितिपंचशिखाचार्यवचनं आदिमुक्त स्व संतानादिगुरुविषयनत्वनादिमुक्तपरमगुरुविषयं आदिमुक्तेषुकदाचिन्मुक्तेषुविद्वत्सु कपिलोस्माकमादिविद्वान्मुक्तःसएवचगुरुरिति कपिलस्यापिजायमानस्यमहेश्वरानुग्रहादेवज्ञानप्राप्तिः श्रूयतेइति कपिलोनामविष्णोरवतारविशेषःप्रसिद्धः स्वयंभूर्हिरण्यगर्भःतस्यापिसांख्ययोगप्राप्तिर्वेदे श्रूयतइति सएवेश्वरः आदिविद्वान्कपिलोविष्णुर्नस्वयंभूरितिभावःस्वायंभुवानांत्वीश्वरइतिभावः संप्रतिभगवतोब्रह्मादिभ्यो विशेषमाहसएषइतिपातनिकासएषइति सूत्रं पूर्वेषामपिगुरुःकालेनानवच्छेदात् व्याचष्टे पूर्वेहीति कालस्तुशतवर्षादिः अवच्छेदार्थेनअवच्छेदेनप्रयोजनेन नोपावर्ततेनवर्तते प्रकर्षस्यगतिःप्राप्तिः प्रसेतव्यआगमात् तदनेनप्रबंधेनभगवानीश्वरो दर्शितःसंप्रतितत्प्रणिधानंदर्शयितुंतस्यवाचकमाह तस्यवाचकः प्रणवः व्याचष्टे वाच्यइति तत्रपरेषांमतंविमर्शद्वारेणोपन्यस्यति किमस्येति वाचकत्वंप्रतिपादकत्वमित्यर्थः परेहिपश्यंतियदिस्वाभाविकः शब्दार्थयोःसंबंधःसंकेतेनास्माच्छब्दादयमर्थःप्रसेतव्यइत्येवमात्मके= नाभिव्यज्येतनतोयत्रनास्तिसंबंधस्तत्रसंकेतशतेनापि नव्यज्येत नहिप्रदीपव्यंग्योघटोयत्रनास्तितत्र

नास्तितत्रप्रदीपसहस्रेणापिशक्योमंक्तुं कृतसंकेत
स्तुकरभशब्दोवारणेवारणप्रतिपादकोदृष्टः ततःसं
केतकृतमेववाचकत्वमितिविमृश्याभिमतमवधार
यति स्थितोस्येति अयमभिप्रायः सर्वएवशब्दःसर्वा
कारार्थाभिधानसमर्थइति स्थितएवैषांसर्वाकारै
रर्थैःस्वाभाविकःसंबंधईश्वरसंकेतस्तुप्रकाशकश्च
नियामकश्च तस्यईश्वरसंकेतासंकेतकृतश्वास्यवा
चकापभ्रंशविभागः तदिदमाह संकेतस्त्वीश्वरस्येति
निदर्शनमाह यथेति ननुशब्दस्यप्राधानिकस्यमहाप्र
लयसमयेप्रधानभावमुपगतस्यशक्तिरपिप्रलीनात
तोमहदादिक्रमेणोत्पन्नस्यावाचकस्येनमाहेश्वरेणसं
केतेननशक्यावाचकशक्तिरभिज्वलयितुंविनष्टश
क्तित्वादित्यतआह सर्गांतरेष्वपीति यद्यपिसहशक्त्या
प्रधानसाम्यमुपगतःशब्दस्तथापिपुनराविर्भवंस्तच्छ
क्तियुक्तएवाविर्भवति वर्षातिपातसमधिगतमृद्भाव
दर्दुरोद्भिज्जोमेघविसृष्टवारिधारासारावसेकात् तेनपू
र्वसंबंधसंकेतानुसारेणसंकेतःक्रियतेभगवताइ
तितस्मात्संप्रतिपत्तेःसदृशव्यवहारपरंपरयानित्य
तया नित्यःशब्दार्थयोःसंबंधोनकूटस्थनित्यइत्याग
मिकाःप्रतिजानतेनपुनरागमानिरपेक्षाःसर्गांतरेष्व
पितादृशएवसंकेतइतिप्रतिपत्तुमीशतइतिभावः वा
चकमाख्यायप्रणिधानमाह तज्जपस्तदर्थभावनंव्या

चष्टे प्रणवस्येति भावनं पुनःपुनश्चेतसि निवेशनं ततः किंसिध्यतीत्यतआह प्रणवमिति एकस्मिन् भगव= ति आरमति चित्तं अत्रैव वैयाशिकी गाथामुदाहरति तथाचेति ततईश्वरः समाधितत्फललाभेन तमनुगृ ण्हाति किंचापरमस्मात् ततःप्रत्यक्चेतनाधिगमोप्यं तरायाभावश्च प्रतीपं विपरीतमंचति किजानातीति प्र त्यक्सचासौचेतनश्चेतिप्रत्यक्चेतनोऽविद्यावान् पु रुषः तदनेनेश्वरात् शाश्वतिकसत्वोत्कर्षेसंपन्नात् विद्यावतोनिवर्तयति प्रतीचश्चेतनस्याधिगमोज्ञानं स्वरूपतोस्य भवति अंतरायावक्ष्यमाणास्तदभा वश्च॥अस्यविवरणं एतावदिति स्वमालातस्यस्वरू पग्रहणेनाविद्यासमारोपितान् धर्मान्निषेधति न= न्वीश्वरप्रणिधानमीश्वर विषयंकथमिव प्रत्यक्चे तनंसाक्षात्करोत्यतिप्रसंगादित्यतआह यथैवेश्वर इति शुद्धःकूटस्थनित्यतयोदयमयरहितःप्रसन्नःक्लेश वर्जितः केवलःधर्माधर्मोपेतः अतस्मानुपसर्गःऽपस र्गजात्यायुर्भोगाः सादृश्यस्य किंचिद्बुद्ध्याधिष्ठानला= दीश्वरात्भिनत्ति बुद्धेःप्रतिसंवेदीतितदनेनप्रत्यग्ग्रहणं व्याख्यातं अत्यंतविधर्मिणोरन्यतरार्थानुचिंतनंनतदि तरस्यसाक्षात्कारायकल्पते सदृशार्थानुचिंतनंतुसद शांतरसाक्षात्कारोपयोगितामनुभवति एकशास्त्राभ्या सवतस्सदृशार्थशास्त्रांतरज्ञानोपयोगिता प्रत्यासत्ति

स्तुस्वात्मनिसाक्षात्कारहेतुर्नपरात्मनीतिसर्वमवदातं पृच्छतिअथकइति सामान्येनोत्तरं यइति विशेषसंख्येय पृच्छतिकइतिउत्तरं व्याधीत्यादिसत्त्वंअंतरायानवएताश्चि त्तयोयोगांतरायायोगविरोधिनश्चित्तस्यविक्षेपकाःचित्तंद खल्वमीव्याध्याद्ययोगाद्विक्षिपंतिअपनयंतीतिविक्षेपाःयो गप्रतिपक्षत्वे हेतुमाह संहेत्तइति संशयभ्रांतिदर्शने तावद्वृत्तितया वृत्तिनिरोधप्रतिपक्षौ येपि नवृत्तयो व्याधि प्रभृतय स्तेपि वृत्तिसाहचर्यात्तत्प्रतिपक्षाइत्य र्थःपदार्थान्व्याचष्टे व्याधिरिति धातवोवातपित्तश्लेष्मा णःशरीरधारणात् अशितपीताहारपरिणामविशेषोर सः करणानींद्रियाणि तेषांवैषम्यंन्यूनाधिकभावइति अकर्मण्यताकर्मानर्हता संशयउभयकोटिस्पृग्विज्ञा नं स्यादेवमिदंनैवंस्यादिति पूर्वापरविरोधिनोज्ञानस्यो तदुभयकोटिस्पृक्श्लेशस्पर्शरूपःवांतरविशेषविवक्षयापृ भेदेनोपन्यासः अभावनमकरणंतत्राप्रयत्नइतियां वत् कायस्यगुरुत्वं कफादिना चित्तस्यगुरुत्वंतमसा गर्धसद्भावमधुमत्याद्यःसमाधिभूमयःलब्धभूमिये दितावतैवसुस्थितंमन्यस्य समाधिभ्रंशःस्यात्तलस्त स्याअपि भूमेरपायःस्यात्यस्मात्समाधिप्रतिलंभेतद वस्थितंस्यात्तस्मात्तत्रप्रतिष्ठितव्यमिति॥ नकेवलंन वांतरायादुःखादयोप्यस्यतत्सहभुवोभवंतीत्याहदुः खेत्यादिप्रतिकूलवेदनीयंदुःखं आध्यात्मिकंशारीरं

व्याधिवशात् मानसं कामादिवशात् आधिभौतिकं व्याघ्रादिजनितं आधिदैविकं ग्रहपीडादिजनितम् तच्चेद्दुःखं प्राणिमात्रस्य प्रतिकूलवेदनीयतया हेयमित्याह येनाभिहता इति अनिच्छतः प्राणो यद्वाह्यं वायुमाचामति पिबति प्रवेशयतीति यावत् स श्वासः समाध्यंग रेचकविरोधी अनिच्छतोपि प्राणो यत्कौष्ठं वायुं निश्चारयति निःसारयति स प्रश्वासः समाध्यंग पूरकविरोधी उक्तार्थोपसंहारसूत्रमवतारयति अथैत इति उक्तार्थोनंतरमुपसंहरन्निदं सूत्रमाहेति संबंधः निरोद्धव्यत्वे हेतुरुक्तः समाधिप्रतिपक्षा इति यद्यपीश्वरप्रणिधानादित्यभ्यासमात्रमुक्तं तथापि वैराग्यमिह तत्सहकारितया ग्राह्यमित्याह ताभ्यामुक्तलक्षणाभ्यामेवाभ्यास वैराग्याभ्यां निरोद्धव्याः तत्र तयोरभ्यासवैराग्ययोर्मध्ये अभ्यासस्यानंतरोक्तं सेति तत्प्रतिषेधार्थमित्यादि एकं तत्त्वमीश्वरस्य प्रकृत्वादिति वैनाशिकानां तत्सर्वमेकाग्रमेव चित्तं नास्ति किंचिद्विक्षिप्तमिति तदुपदेशानां तदर्थानां च प्रवृत्तीनां वैयर्थ्यमित्याह यस्येति विलियस्य मते प्रत्यर्थे अर्प्यमाणे एकस्मिन्ननेकस्मिन्वा नियतं यावदर्थाभासमुत्पन्नं तत्रैव समाप्तमनन्यगामि अर्थांतरं तावत्स्वयमगृहीत्वार्थांतरमपि पश्चात् कस्मान्न गृह्णातीत्यत आह क्षणिकं च क्षणस्याभेद्यत्वेन पूर्वपश्चाद्भावस्याप्यभावः असन्नमेलक्षणिकं चित्तं स्वविषयि

षयेएकस्मिन्ननेकस्मिन्वानवस्थितंप्रतिक्षणं तत्तद्वि
षये पादानंपरित्यागाभ्यांविषयानि यतंविक्षिप्तमतो
विक्षेपपरिणाममपनीयशक्येकाग्रताधातुमितितदुप
देशप्रवृत्योर्नानर्थक्यमित्याद्यस्पुनरिह्मिति-उपसं
हरति अतोनेति वैनाशिकमुत्थापयति योपीति माभूदे
कस्मिन्क्षणिके चित्तएकाग्रताधानप्रयत्नः चित्तसंता
नितना द्रावक्षणिके विक्षेपमपनीयएकाग्रताधास्य
वदप्यर्थः तदेतद्विकल्पयदूषयति तस्यदर्शनेएकाग्रता
यदिप्रवाहचित्तस्यचित्तसंतानस्यवाधर्मः तत्रैकक्रम
वदुत्पादेषुप्रत्ययेष्वनुगतंनास्तिप्रवाहचित्तंकुतोय
थावदस्ति तस्यसर्वस्यक्षणिकत्वादक्षणिकस्यचा
सत्वाद्भवतांदर्शनइतिभावः द्वितीयंकल्पं गृह्णातिअ
थेतिसांवृत्तस्यप्रवाहस्यांशः प्रत्ययः परमार्थसन् त
स्यप्रत्ययस्यैकाग्रताप्रयत्नसाध्योधर्मः दूषयतिसस
र्वःसांवृत्तप्रवाहापेक्षयासदृशप्रवाहोवाअतःपरमा
र्थसत्तारूपेणप्रत्यर्थेनियतत्वात् यदर्थाभासउत्पन्न
स्तत्रसमाप्तत्वादेकाग्रएवेतिविक्षिप्तचित्तानपपत्ति
यदपनयेनैकाग्रताधीयतेइति ७ उपसंहरति तस्मा
दिति इतोपिचित्तमेकमनेकार्थमवस्थितंचेत्याह य
दिचेति यथाहि मैत्रेणाधीतस्य शास्त्रस्य नचैत्रः स्मर
तियथा मैत्रेणोपचित्तस्यपुण्यस्यपापस्यवाकर्माश
यस्यफलं तदर्संनधीनैत्रोनभुंक्तेएवंप्रत्ययांतरदृष्ट

स्यप्रत्ययांतरंनस्मरेत् प्रत्ययांतरोपचितस्यवाकर्मा
शयस्यफलंनप्रत्ययांतरमुपभुंजीतेत्यर्थः ननुनातिप्र
सज्यतेकार्यकारणभावेसतीतिविशेषणात् श्राद्धवै
श्वानरीयेष्ट्यादावकर्तमातृपितृपुत्रादिगामिफलद
र्शनात् मधुररसभावितानांवा आम्रबीजादीनांपरंप
रयाफलमाधुर्यनियमादित्यतआह समाधीयमान
मप्येतदिति अयमभिसंधिःकः खल्वेकसंतानवर्ति
नांप्रत्ययानांसंतानांतरवर्तिभ्यः प्रत्ययेभ्योविशेषोये
नैकसंतानवर्तिनाप्रत्ययेनानुभूतस्योपचितस्यक
र्माशयस्यतत्संतानवर्त्यैवप्रत्ययः स्मर्ताभोक्ताच
स्यात् नान्यसंतानवर्ती नहिसंतानोनामकश्चिद
स्तिवस्तुसन् यएनं संतानिनंसंतानांतरवर्तिभ्योभिं
द्यात् नचकाल्पनिकोभेदःक्रियायामुपपद्यतेनख
लुकल्पिताग्निभावोमाणवकःपचति नच कार्य
कारणसंबंधोपिवास्तवः सहभुवोः सव्येतरविषाण
योरिवाभावात् असहभुवोरपिप्रत्युत्पन्नाश्रयत्वा
योगात् नह्यतीतानागतौव्यासज्यप्रत्युत्पन्नं वर्तितु
मर्हतः तस्मात्संतानेनवाकार्यकारणभावेनवास्वा
भाविकेनानुपहिताःपरमार्थसंतःप्रत्ययाःपरस्परा
संस्पर्शित्वेनस्वसंतानवर्तिभ्यः परसंतानवर्तिभ्योवा
प्रत्ययांतरेभ्योनभिद्यंतेसोयंगोमयंचपायसंचाधि
कृत्यप्रवृत्तोन्यायोगोमयंपायसंगव्यत्वादुभयसि

द्रूपायसत्त्वदिति तमाक्षिपति न्यायाभासस्त्वनततो॰
ऽप्यधिकत्वादिति नचात्र कृतनाशाकृताभ्यागमंचोद्यं
यतश्चित्तमेवकर्मणांकर्तृत्वेन तज्जनिताभ्यांसुख
दुःखाभ्यांयुज्यते सुखदुःखेचचितिछायापन्नंचित्तं॰
भुंक्तइतिपुरुषेभोगाभिमानःचितिचित्तयोरभेदग्र
हादिति स्वप्रत्ययंप्रतीत्यसमुत्पन्नानांस्वभावएवै॰
षांतादृशोयत्ताएवसरंति फलंचोपभुंजतेनत्वन्येन
चस्वभावाभियोगपर्यनुयोगावर्हति एवंभवतुमैवं
भूतेनित्या कस्मान्नेष्यमितिचेत्ति यः पूर्वोक्तेनपरितुष्य
तितंप्रत्याह किंचस्वात्मेति उदयव्ययधर्माणामनुभ
वानामनुभवस्तेनांचनानात्वेपितदाश्रयमभिन्नं
चित्तमहमितिप्रत्ययःप्रतिसंदधानःकथमस्यंतभि॰
न्नान्प्रत्ययानालंबेत ननुग्रहणस्मरणस्यकारण॰
भेदात्पारोक्ष्यापारोक्ष्यरूपविरुद्धसंसर्गाद्वा नप्रत्यभि
ज्ञानंनामैकःप्रत्ययः यतःप्रत्ययिनश्चित्तस्यैकतास्या
दित्यतआहस्वानुभवेति ननुकारणभेदविरुद्धधर्म
संसर्गावत्र वाधकावुक्तावित्यत्राह नचप्रत्यक्षस्ये
तिप्रत्यक्षानुसारत एवसामग्र्यभेदःपारोक्ष्यापारोक्ष्य
धर्माविरुद्धश्चोपपादितोन्यायकर्णिकायां क्षणि
कस्यचार्थक्रियान्यायकणिकाब्रह्मतत्त्वसमीक्षाभ्या
मुपपादितेतिसर्वमवदातंअपरिकर्मितमनसोऽस्य॰
यादिमतःसमाधितदुपायसंपत्त्यनुलादाच्चित्तप्र॰

सादनोपायानसूयादिविरोधिनः प्रतिपादयितुमुपक्रमते यस्य चित्तस्यावस्थितस्येदमिति मैत्रीकरुणेत्यादिप्रसादनांतं सुखितेषु मैत्रीं सौहार्दं भावयता ईर्ष्याकालुष्यं निवर्त्तते चित्तस्य दुःखितेषु च करुणां मासनीव परस्मिन्दुःखप्रहाणेच्छां भावयतः परापकारचिकीर्षाकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते पुण्यशीलेषु प्राणिषु मुदितां हर्षं भावयतः असूयाकालुष्यं चेतसो निवर्त्तते अपुण्यशीलेषु चोपेक्षां माध्यस्थं भावयतो ऽमर्षकालुष्यं निवर्तते ततश्चास्य राजसतामसधर्मनिवृत्तौ सात्विकः शुक्लो धर्म उपजायते सत्वोत्कर्षसंपन्नः संभवति वृत्तिनिरोधपक्षे तस्य प्रसादस्ताभ्याच्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नं च वक्ष्यमाणेभ्य उपायेभ्यः एकाग्रं स्थितिपदं लभते असत्यां पुनर्मैत्र्यादिभावनायां न ते उपायाः स्थित्यै कल्पंते तानिदानीं स्थित्युपायानाह प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य वाशब्दो वक्ष्यमाणोपायांतरापेक्षा निकल्पार्थः न मैत्र्यादिभावनापेक्षया तया सह समुच्चयात् प्रच्छर्दनं विवृणोति कोष्टस्येति प्रयत्नविशेषात् योगशास्त्रविहितात् येन कोष्ठ्यो वायुर्नासिकापुटाभ्यां शनैरेच्यते विधारणं विवृणोति विधारणं प्राणायामः रेचितस्य प्राणस्य कोष्ठस्य वायोर्यद्यायामो बहिरेवस्थापनं न तु सहसा प्रवेशनं तदेताभ्यां प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वायोर्लघुकृतशरीरस्य म-

नःस्थितिपदंलभते अत्रचोत्तरसूत्रगतास्थितिनि
बंधनीतिपदास्थितिग्रहणमाकृष्यसंपादयेदित्यर्थ
प्राप्तेनसंबंधनीयंस्थित्युपायांतरमाह विषयवती॰
वाप्रवृत्तिरुत्पन्नामनसःस्थितिनिबंधनी व्याचष्टेना
सिकाग्रेधारयतइति धारणाध्यानसमाधीन्कुर्वतस्त
ज्जयाद्दिव्यगंधसंवित्तत्साक्षात्कारः एवमन्यास्व
पिप्रवृत्तिषुयोज्यं एतच्चागमात्प्रत्येतव्यंनोपपत्ति
नःस्यादेतत् किमेतादृग्भिर्वृत्तिभिःकैवल्यप्रत्यनुप
योगिनीभिरित्यतआह एतावृत्तयोल्पेनैवकालेनोत्प
न्नाश्चित्तमीश्वरविषयायांवाविवेकख्यातिविष
यायांवास्थितौनिबध्नंति नत्वन्यविषयात्वृत्तिःकथम
न्यत्रस्थितिंनिबध्नातीत्यतआह संशयंविधमंतिअप
सारयंतिअतएवसमाधिप्रज्ञायांइति वस्त्वंतराणाम
प्यागमसिद्धानांविषयवत्त्वमतिदिशति एतेनेतिनन्वा
गमादिभिरवगतेष्वर्थेषु कुतःसंशयइत्यतआह यद्य
पिहीति श्रद्धामूलोहियोगउपदिष्टार्थैकदेशप्रत्यक्षी
करणेचश्रद्धातिशयोजायतेतन्मूलाश्चध्यानादयोस्या
प्रत्यूहंभवंतीत्यर्थः विशोकावाज्योतिष्मतीविगतशो
कादुःखरहिताज्योतिष्मतीज्योतिरस्यामस्तीतिज्यो॰
तिष्मतीप्रकाशरूपा हृदयपुंडरीकइति उदरोरसोर्म
ध्येयत्पद्ममधोमुखंतिष्ठति अष्टदलंरेचकप्राणायामे
नतदूर्ध्वमुखंकृत्वा तत्रचित्तंधारयेत् तन्मध्येसूर्यमं

डलंअकारोजागरितस्थानं तस्योपरिचंद्रमंडलंउका
रःस्वप्नस्थानंतस्योपरिवन्हिमंडलं मकारःसुषुप्तिस्थानं
तस्योपरिपरंव्योमात्मकं ब्रह्मनादंतुरीयस्थानमर्द्धमात्र
मुदाहरति ब्रह्मवादिनःतत्कर्णिकायामूर्ध्वमुखीसूर्यादि
मंडलमध्यगा ब्रह्मनडी ततोप्यूर्द्धंप्रवृत्तासुषुम्नानाम
नाडी तयाखलुवाह्यान्यपिसूर्यादीनिमंडलानिप्रोक्तानि
सांहिचित्तस्थानंतस्यांधारयतोयोगिनश्चित्तसंविदुपत्र
जायतेउपपत्तिपूर्वकंबुद्धिसंविदःआकारमादर्शयतिबु
द्धिसत्वंहीतिआकाशकल्पमितिव्यापितामाह सूर्यादीनां
प्रभास्तासांरूपंतदाकारेणविकल्पतेनानारूपाभवति
मनश्चात्रबुद्धिरभिमतं नतुमहत्तत्वं तस्यचसुषुम्नास्थ
स्यवैकारिकाहंकारजन्मनःसत्वबहुलतयाज्योतीरूप
ताविवक्षिता तत्तद्विषयगोचरतयाच व्यापित्वमपिसि
द्धं अस्मितासमाप्तिंदर्शयित्वाऽस्मिताध्स्
माप्तेःस्वरूपमाह तथेति शांतमपगतरजस्तमस्तरंगं
अनंतंव्यापिअस्मितामात्रंनपुनर्नानाप्रभारूपंआगमां
तरेण स्वमतंसमीकरोति यत्रेदमुक्तंपंचशिखेनतमणुं
दुरधिगमत्वादात्मानमहंकारास्पदमनुविद्यानुचिंतास्मी
स्मीत्येवंतावज्ज्ञानीतइतिस्यादेतत् नानाप्रभारूपाभव
तुज्योतिष्मतीकथंअस्मितामात्ररूपाज्योतिष्मतीत्यत
आह एषाद्वयीति विधूतरजस्तमोमलास्मितैवसत्वम
योज्योतिरितिभावः द्विविधायाअपिज्योतिष्मत्याःफल=

हमाह् ययेति वीतरागविषयवाचित्तं वीतरागाः कृष्ण
द्वैपायनप्रभृतयः तेषांचित्तं तदेवावलंबनंतेनोपरक्त
मिति स्वप्ननिद्राज्ञानालंबनंवा यदाखल्वयंस्वप्नेविवि
क्तवनसन्निवेशवर्त्तिनीमुत्कीर्णामिवचंद्रमंडलात्
कोमलमृणालशकलानुकारिभिरंगप्रत्यंगैरुपेतामभि
चंद्रकांतमणिमयीतिसुरभिमालतीमल्लिकामाला=
हारिणींमनोहरांभगवतो महेश्वरस्यप्रतिमामाराधय
न्नेवप्रबुद्धःप्रसन्नमनास्तदातामेवस्वप्नज्ञानावलंब
नीभूतामनुचिंतयतस्तस्यतदेकाकारमनसस्तत्रैव
चित्तंस्थितिपदंलभते निद्राचेह सात्विकीग्रहीतव्या
यस्यांप्रबुद्धस्य सुखमहमस्वाप्समितिप्रत्यवमर्शो
भवति सकाग्रंहितस्यांमनोभवति तावन्मात्रेणचो
क्तंएतदेवब्रह्मविदोब्रह्मणोरूपमुदाहरंति सुता
वस्थेति ज्ञानंचज्ञेयरहितं नशक्यंगोचरयितुमि=
तिज्ञेयमपिगोचरीक्रियते यथाभिमतध्यानाद्वा किं
बहुनायदेवाभिमतं तत्तदेवतारूपमिति कथंपु
नःस्थितिपदमासीभावोवगंतव्यइत्यतआह पर
माणुपरममहत्त्वांतोस्यवशीकारःव्याचष्टे सूक्ष्म
इतिउक्तमर्थंपिंडीकृत्य वशीकारपदार्थमाह ए
वंतामुभयीमिति वशीकारस्यावांतरफलमाह तद्वशी
कारादिति तदेवं चित्तस्थितेरुपायादर्शिताः लब्धस्थि
तिकस्यवशीकारोपिदर्शितःसंप्रति लब्धस्थितिकस्य

चेतसः किंविषयः किंरूपश्चसंप्रज्ञातो भवतीतिपृच्छ
तिअथेति अत्रोत्तरंसूत्रमवतारयति तदुच्यतइतिसू
त्रंपठति क्षीणवृत्तेरित्यादिसमापत्तिं व्याचष्टेक्षी
णेति अभ्यासवैराग्याभ्यांक्षीणराजसतामसप्रमाणा
दिवृत्तेश्चित्तस्यतस्यव्याख्यानंप्रस्तमितप्रत्ययस्येति
तदनेनचित्तसत्त्वस्यस्वभावस्वच्छस्यरजस्तमोभ्यामन
भिभवउक्तः दृष्टांतंस्पष्टयति यथेति उपाश्रयउपाधि
र्जपाकुसुमादिः उपरक्तस्तच्छायापन्नः उपाश्रयस्यय
दात्मीयंरूपंलोहितनीलादितदाकारेणलक्षितो
निर्भासते दार्ष्टांतिकेयोजयति तथाग्राह्येति ग्राह्यंचत
दालंबनंचतेनोपरक्तमनुविद्धं तदनेनग्रहीतृग्रह
णाभ्यांव्यवच्छिनत्ति आत्मीयमंतःकरणरूपमपिधाय
ग्राह्यसमापन्नंग्राह्यतामिवप्राप्तमितियावत् अतोग्रा
ह्यस्वरूपाकारेणनिर्भासते ग्राह्योपरागमेवसूक्ष्मस्थू
लताभ्यांविभजते भूतसूक्ष्मेति विश्वभेदश्चेतनाचेत
नस्वभावोगवादिर्घटादिश्चद्रष्टव्यः तदनेनवितर्क
विचारानुगतौसमाधीदर्शितौ तथाग्रहणेष्वपींद्रिये
ष्विति गृह्यंतएभिरर्थाइतिग्रहणानींद्रियाणि एत
देवस्पष्टयति ग्रहणालंबनेतिग्रहणंचालंबनंचतदि
तिग्रहणालंबनंतेनोपरक्तमनुविद्धमात्मीयमंतःक
रणरूपमपिधायग्रहणमिवबहिःकरणमिवापन्न
मिति तदनेनानंदानुगतसास्मितानुगतमाहन

याग्रहीतृपुरुषेति अस्मितास्पदंहि ग्रहीतापुरुषः इतिभावः पुरुषत्वाविशेषादनेनैव मुक्तोपिपुरुषः शु कप्रह्लाददिः समाधिविषयतयासंग्र हीतव्य इत्याः ह तथामुक्तिति उपसंहरन् तत्स्थतदंजनतापदंव्या चष्टे तदेवमिति तेषुग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु स्थितस्य धारितस्यध्यानपरिपाकवशादपहतरजस्तमोमल स्यचित्तसत्त्वस्ययातदंजनतातदाकारतासासमाप त्तिः संप्रज्ञातलक्षणोयोगउच्यते तत्रचग्रहीतृग्रह णग्राह्येष्विति सौत्रः पाठ क्रमोर्थक्रम विरोधान्नादर्त्त व्यः एवंभाष्येपिप्रथमंभूतसूक्ष्मोपन्यासोप्यनादर णीयइतिसर्वंरमणीयं सामान्यतः समापत्तिरुक्ता सेयमवांतरभेदाच्चतुर्विधाभवतितद्यथासवित र्कानिर्वितर्कासविचारानिर्विचाराचेति तत्र सवि तर्कायाःसमापत्तेर्लक्षणमाह तत्रेत्यादि तासुसमा पत्तिषुमध्येसवितर्कासमापत्तिःप्रतिपत्तव्या कीदृ शीशब्दश्चअर्थश्च ज्ञानंचतेषांविकल्पावस्तुतोभि न्नानामपिशब्दादीनामितरेतराध्यासाद्विकल्पोप्ये कस्मिन्भेदमादर्शयतिभिन्नेषुवाभेदंतेनशब्दार्थः ज्ञानविकल्पैःसंकीर्णाव्यामिश्रेत्यर्थः तद्यथागौरिति शब्दइति गौरित्युपात्तयोरर्थज्ञानयोः शब्दाभेदवि कल्पोदर्शितः गौरित्यर्थइतिगौरित्युपात्तयोःशब्द ज्ञानयोरर्थाभेदविकल्पःगौरितिज्ञानमितिगौरित्य

पात्तयोः शब्दार्थयोर्ज्ञानभेदविकल्पस्तदेवमविनि
र्भागेनविभक्तानामपिशब्दार्थज्ञानानांग्रहणंलोक
दृष्टंद्रष्टव्यं यद्यविभागेनग्रहणंकुतस्तर्हिविभागइत्य
तआह विभज्यमानाश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यांपरीक्षकै
रन्येशब्दधर्मोध्वनिपरिणाममात्रस्यशब्दस्योदात्ता
द्योधर्मोःअन्येअर्थस्यजडत्वमूर्त्यादयःअन्येप्रका
शमूर्त्तिविरहादयोज्ञानस्यधर्मोइति तस्मादेतेषां
विभक्तःपंथाःस्वरूपभेदोन्नयनमार्गःतत्रविकल्पेग
चार्थेसमापन्नस्येति तदनेनयोगिनोपरंप्रत्यक्षमुक्त
शेषंसुगमम्॥ सूत्रंयोजयित्तुंप्रथमतस्तावन्निर्वि
तर्कांव्याचष्टे यदा पुनरिति परिशुद्धिरूपनयःशब्द
संकेतस्मरणपूर्वेखल्वागमानुमानेप्रवर्त्तेतेसं=
केतश्चायंगोरितिशब्दार्थज्ञानानामितरेतराध्या
सात्मा ततश्चागमानुमानज्ञानविकल्पोभवतः ॥
तेनतत्सर्वासमाधिप्रज्ञासवितर्कायदापुनरर्थमात्र
प्रवणेनचेतसार्थमात्राऽऽहृतेनतदभ्यासान्नातरी
यकतामुपगतासंकेतस्मृतिस्त्यक्ता तत्त्यागेचश्रुता
नुमानज्ञानविकल्पोतन्मूलोत्यक्तोतदातच्छून्यायांस
माधिप्रज्ञायांस्वरूपमात्रेणावस्थितोर्थस्तत्स्वरूप
मात्रतयैवनतुविकल्पितेनाकारेणपरिछिद्यतेसा=
निर्वितर्कासमापत्तिरिति तद्योगिनांपरंप्रत्यक्षं अस
दारोपगंधस्याप्यभावात् स्यादेतत्सरेणप्रत्यक्षेणा=

नःपरमाणुभ्योव्यावृत्तंरूपमादर्शयति सएषइति प
रमाणुसाध्यायाःक्रियायाअन्याक्रियामधूदकादि
धारणलक्षणातद्धर्मेकइति नकेवलमनुभवात्अ
पितुव्यवहारतोपितन्निबंधनत्वाल्लोकयात्रायाइ
त्याह तेनेति स्यादेतत् असतिबाधकेअनुभवोअ
वयविनंव्यवस्थापयेत् अस्तिचबाधकंयत्सत्तत्सर्व
मनंवयवंयथाविज्ञानं सञ्च गोघटादीतिस्वभावहे
तुःसत्वादिविरुद्धधर्मसंसर्गरहितत्वेन व्याप्तंतद्वि
रुद्धश्चविरुद्धधर्मसंसर्गःसावयवेउपलभ्यमानोव्या
पकविरुद्धोपलब्ध्यासत्वमपिनिवर्त्तयतिअस्तिचावयवि
निनदेशत्वात्तद्देशत्वात्तत्वानावृत्तत्वरक्तारक्तत्वचलाचलत्व
लक्षणोविरुद्धधर्मसंसर्गइत्यतआह यस्यपुनरितिअ
यमभिप्रायः अनुभवसिद्धंसत्वंहेतुःक्रियतेयत्कि
लपांशुलपादुकोहालिकोपिप्रतिपद्यते अन्यद्वा अनु
भवसिद्धात् तत्रान्यदसिद्धत्वादहेतुः अनुभवसिद्धं
तुघटादीनांसत्वंमर्थक्रियाकारित्वरूपंनस्थूलादन्यः
त् सोयंहेतुःस्थूलत्वमुपाकुर्वन्नात्मानमेवव्याहंतिन
नुस्थूलत्वमेवसत्वंअपित्वसतोव्यावृत्तिः अस्थौल्यव्या
वृत्तिश्चस्थौल्यं व्यावर्त्यभेदाच्चव्यावृत्तयोभिद्यंतेअतः
स्थौल्याभावेपिनसत्वव्यावृत्तिः अन्यत्वाद्वस्तुवाव्याव
त्तिभेदादवसायविजयभेदःयत्पूर्वेकास्त्ववसायास्त-
स्यानुभवस्याविकल्पस्यप्रमाणस्यकोविषयइतिनिरू

पयतुभवान् रूपपरमाणवोनिरंतरोत्पादाअगृहीतप
रमसूक्ष्मतत्वादितिचेत्हंनैतेगंधरसस्पर्शपरमाणुनि
रंतरितानिनिरंतराःतस्मादंतरालाग्रहेएकघनवनप्र
सवस्परमाण्वालम्बनस्सन्नयंविकल्पोमिथ्येतिन
सम्भवाविकल्पानपारंपर्येणापिवस्तुप्रतिबद्धाइति
कुतस्तद्वसितस्यसत्वस्य नवयवत्वसाधकत्वं त
स्माद्विकल्पस्यप्रसक्तस्यप्रामाण्यमिच्छतानद्नुभू
यमानस्थौल्यस्यैवसत्वमविकल्पावसेयमकामयता
प्यभ्युपेयंतथाचतद्बाधमानंसत्वमासानमेवापबाधे
तपरमसूक्ष्माःपरमाणवोविजातीयपरमाण्वंतरिता
अनुभवविषयादित्याद्तमंगीकरणं नदिदमुक्तं
यस्यपुनरवस्तुकःसप्रचयविशेषोनिर्विकल्पविष
यःसंतुतर्हिसूक्ष्माःपरमाणवोनिर्विकल्पविषयाइ
त्यतआह सूक्ष्मंचकारणमनुपलभ्यविकल्पस्येति
तस्यावयव्यभावाद्धेतोरतद्रूपप्रतिष्ठं मिथ्याज्ञानमि
तिलक्षणेनसर्वमेवप्रायंमिथ्याज्ञानं यत्स्थौल्यालंब
नंयच्चतदधिष्ठानसत्वालंबनमित्यर्थः नन्वेतावता
पिनज्ञानमात्मनिमिथ्याभवति तस्यावयवित्वेनाप्र
काशादित्यतआह प्रायेणेति ननुकिमेतावतापीत्य
तआह तदाचेति सत्वादिज्ञानंचेन्मिथ्यातदासत्वा=
दिहेतुकमनवयवित्वादिज्ञानमपिमिथ्यैवतस्यापि
हिनिर्विकल्पगोचरस्थूलमेवावसेयतयाविषयःसच

नुमानाभ्यांतस्मादुपपन्नमस्याःसंकीर्णत्वमिति
निर्विचारमाह यापुनरिति सर्वथासर्वेण नीलपीता
दिनाप्रकारेणसर्वेतइति सार्वविभक्तिकस्तसिःसर्वै
र्देशकालनिमित्तानुभवैरित्यर्थःतदनेनस्वरूपेणका
लानवछेदःपरमाणूनामितिदर्शितंनापितदारब्धधर्म
द्वारेणेत्याह शांताअतीताउदितावर्तमानाअव्यपदे
श्याभविष्यंतोधर्मास्तैरनवछिन्नेषुअनवछिन्नाधर्मैः
परमाणवःकिमसंबद्धाएवतैरित्यतआह सर्वधर्मानु
पातिष्विति कतमेनसंबंधेनधर्मानुपतंतिपरमाण
वइत्यतआह सर्वधर्मात्मकेषुकथंचिदृदः कथंचित्
भेदःधर्माणांपरमाणुभ्यइत्यर्थःकस्मात्पुनरियंसमाप
त्तिरेतद्विषयेत्यतआह एवंस्वरूपंहीति वस्तुतत्वग्रा
हिणीनात्तत्वेप्रवर्तत इत्यर्थः विषयमभिधायास्याःस्व
रूपमाह प्रज्ञाचेति संकलय्यस्वरूपभेदोपयोगिविष
यमाह तत्रेति उपसंहरति एवमितिउभयोरात्मनश्च
निर्विचारायाश्चेति किंभूतसूक्ष्मएवग्राह्यविषयास
मापत्तिःसमाप्यते नकिंतुसूक्ष्मविषयत्वंचालिंगपर्य
वसानंपार्थिवस्यपरमाणोःसंबंधिनीयागंधतन्मात्रता
सासमापत्तेःसूक्ष्मोविषयःएवमुत्तरत्रापियोज्यंलिंग
मात्रंमहत्तत्वंतद्धिलयंगछतिप्रधानइतिअलिंगंप्रधा
नंतद्धिन क्वचिल्लयंगछतीत्यर्थःअलिंगपर्यवसानत्वमा
ह नचालिंगात्परमितिचोदयति ननुपुरुषोपिसूक्ष्मोना

लिंगमेवेत्यर्थः परिहरति सत्समिति उपादानतयासौ-
क्ष्म्यमलिंगए . . न्यत्रेत्यर्थः तत्रपुरुषार्थनिमित्तत्वा-
न्महदहं . रादेः पुरुषोपिकारणमलिंगवदिति कुतए
वंलक्षणमलिंगस्यैवसौक्ष्म्यमित्याशयवान्पृच्छति किं
त्विति उतस्माह लिंगस्येति सत्यंकारणंनतूपादानंयथा
हिप्रधानंमहदादिभावेनपरिणमतेनतथापुरुषःन
हेतुरपीत्यर्थ उपसंहरतिअतप्रधानएवसौक्ष्म्यंनिर
तिशयंव्या . . तं चतस्रुणामपिसमापत्तीनांग्राह्यविष
याणांसंप्रज्ञातत्वमाह ताएवसबीजःसमाधिःएवका
रोभिन्नक्रमः राबीजइत्यस्यानंतरंद्रष्टव्यः ततश्चतस्रः
समापत्तयोग्राह्यविषयास्सबीजतयानियम्यंतेसबी
जतात्वनियता ग्रहीत्वग्रहणगोचरायामपिसमाप-
त्तौनिव त्याविकल्पभेदेनानिषिद्धाव्यवतिष्ठते तेन
ग्राह्येचतस्रःसमात्तयोयोग्रहीत्वग्रहणयोश्चचत-
स्रइत्यष्टौ तेभवंतिइति निगद्व्याख्यातंभाष्यंचतसृषु
समापत्तिषुग्राह्यविषयासुनिर्विचारायाःशोभनत्वमाह
निर्विचारवैशारद्येध्यात्मप्रसादः वैशारद्यपदार्थमाह
अशुद्ध्यावरणमलापेतस्य — अशुद्धि विरजस्तमसो रूपचयो = बुद्धिःसैव वर
णलक्षणोमलस्तस्मादपेतस्य प्रकाशात्मनःप्रकाश-
स्वभावस्यबुद्धिसत्वस्यअतएवानभिभूतइति स्यादे
तत्ग्राह्यविषयान्चेतसमापत्तिःकथमात्मविषयःप्र
सादइत्यतआह भूतार्थविषयइतिनात्मविषयः किं

तुतदाधारइत्यर्थः क्रमाननुरोधीयुगपदित्यर्थः अ
त्रैवपारमर्षीगाथामुदाहरतितथाचेतिज्ञातलोकप्रकर्षे
णात्मानंसर्वेषामुपरिपश्यन्दुःखत्रयपरीतान् शोचतो
जनान्जानाति अत्रैवयोगिजनप्रसिद्धान्वर्थसंज्ञाकथ
नेनयोगिसंमतिमाहऋतंभरा तत्रप्रज्ञा सुगमंभाष्यम्
आगमेनेति वेदविहितंश्रवणमुक्तं अनुमानेतिमननं
ध्यानंचिंतातत्राभ्यासःपौनःपुन्येनानुष्ठानंतस्मिन्रस
आदरः तदनेननिदिध्यासनमुक्तं स्यादेतत् आगमानु
मानगृहीतार्थविषयभावनाप्रकर्षलब्धजन्मानिर्वि
चाराआगमानुमानविषयमेवगोचरयेत् नखल्वन्यवि
षयानुभवजन्मासंस्कारःशक्तोन्यत्रज्ञानंजनयितुंअ
तिप्रसंगात् तस्मान्निर्विचाराचेदृतंभराआगमानुमा
नयोरपितत्प्रसंगइत्यतआह श्रुतानुमानेत्यादि बुद्धिस
त्त्वंहि प्रकाशस्वभावंसर्वार्थदर्शनसमर्थमपितमसा
वृतंयत्रैवरजसोद्धाट्येते तत्रैवगृण्हातियदात्वभ्यास
वैराग्याभ्यामपास्तरजस्तमोमलमनवद्यवैशारद्यमुद्यो
ततेतदास्यातिपतितसमस्तमानमेयसीम्नःप्रकाशान
न्त्येसतिकिंनामयन्नगोचरइतिभावःव्याचष्टे श्रुतमाग
मज्ञानंतत्सामान्यविषयंकस्मात् नह्यागमेनशक्योवि
शेषोभिधातुंकुतःयस्मादानन्त्याद्व्यभिचाराच्चनविशेषे
णकृतसंकेतःशब्दः यस्मादस्यविशेषेणसहवाच्यवाच
कसंबंधःप्रतीयेतनचवाक्यार्थोपीदृशोविशेषःसंभव

ति अनुमानेपिलिंगलिंगिसंबंधग्रहणाधीनजन्मनि
गतिरेषैवेत्याह तथानुमानमिति यत्राप्राप्तिरित्यत्र
यत्रतत्रशब्दयोःस्थानपरिवर्त्तनेन व्याप्यव्यापकभा
वोगमयितव्यः अतोत्रानुमानेनसामान्येनोपसंहारः
उपसंहरतितस्मादिति अस्तुतर्हिसंबधग्रहानपेक्षं
लोकप्रत्यक्षंनतत्सामान्यविषयमित्यतआह नचा=
स्येत्यादि माभूत्संबंधग्रहाधीनंलोकप्रत्यक्षमिंद्रिया
धीनंतुस्यात् नचेंद्रियाणामस्मिन्नस्तियोग्यतेत्यर्थः न
नु यद्योगमानप्रत्यक्ष गोचरोविशेषस्तर्हिनास्तिप्रमा
णविरहादित्यतआह नचेति नहिप्रमाणंव्यापकंकार
णंवाप्रमेयस्ययेनतन्निवृत्तौनिवर्त्तेत नोखलुकलाव
तःचंद्रस्यपरभागवर्त्तिहरिणसद्भावंप्रतिनसंदिहतेप्रा
माणिकाइत्यर्थइतितस्मात्समाधिप्रज्ञानिग्राह्यएवेति
अत्रचविवादाध्यासिताःपरमाणवआत्मानश्चप्रा=
तिस्विकविशेषशालिनः द्रव्यत्वेसतिपरस्परंव्यावर्त
मानत्वात् ये द्रव्ये सतिपरस्परंव्यावर्त्तेतेते प्रातिस्वि
कविशेषशालिनःयथाखंडमुंडादयइत्यनुमानेनाग
मेनचऋतंभरप्रज्ञोपदेशपरेणयद्यपिविशेषोनिरू=
प्यतेतद्‌निरूपणेसंशयःस्यात्न्यायप्राप्तत्वात्तथाप्य
दूरविप्रकर्षेणतत्सत्वंकथंचिद्गोचरयतःश्रुतानुमाने=
नतुसाक्षात्त्वार्थमिवसमुच्चयादिपदानि लिंगसंख्या
योगितया तस्मात्सिद्धंश्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यवि

षयेति स्यादेतद्भवतु परमार्थविषयः संप्रज्ञातो यथोक्तो
पायाभ्यासात् अनादिना तु व्युत्थानसंस्कारेण निगूढः
निविडस्तया प्रतिबंधनीया समाधिप्रज्ञा सा वात्याव
र्तमध्यवर्त्तिप्रदीप परमाणुरिवेति शंकामपनेतुं सूत्र
मवतारयति समाधिप्रज्ञेति सूत्रं पठति तज्जः संस्कारो
न्यसंस्कारप्रतिबंधी तदिति निर्विचारां समापत्तिं पर
मृशति अन्येति व्युत्थानमाह भूतार्थपक्षपातो हि धिया
स्वभावः तावदेवेयमनवस्थिता भ्राम्यति न यावत्तत्त्वं
प्रतिलभते तत्प्रतिलंभे तत्र स्थितपदा सती संस्कारबु
द्धिः संस्कारचक्रक्रमेणावर्तमानानादिमप्यतत्त्वसंस्का
रबुद्धिक्रमं बाधत एवेति तथा च बाह्या अप्याहुः निरुप
द्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः न बाधो नादिमत्त्वेपि
बुद्धेस्तत्पक्षपात इति स्यादेतत्समाधिप्रज्ञातोस्तु व्यु
त्थानजस्य संस्कारस्य निरोधः समाधिजस्तु संस्कारः ति
ष्ठयः समाधिप्रज्ञाप्रसवे हेतुरस्त्य विकल इति तदव
स्थैव चित्तस्य साधिकारतेति चोदयति कथमसावि
ति परिहरति न त इति चित्तस्य हि कार्य द्वयं शब्दाद्युप
भोगो विवेकख्यातिश्चेति तत्र क्लेश कर्माशयसहितं
शब्दाद्युपभोगे वर्तते प्रज्ञाप्रभवसंस्कारोन्मूलितनि
खिलक्लेश कर्माशयस्य तु चेतसो विरतप्रायाधिकार
भावस्य विवेकख्यातिमात्रमवशिष्यते कार्यं तस्मात्स
माधिसंस्काराश्चित्तस्य न भोगाधिकारहेतवः प्रत्युत त

सरिपंथिनइतिस्वकार्योद्गेगलक्षणाद्वसादयति अ
समर्थंकुर्वेतिइत्यर्थः कस्मात्ख्यातिपर्यवसानंहिचित्त
चेष्टितं तावद्विभोगायचित्तंचेष्टतेनयावद्विवेकख्याति
मनुभवतिसंजातविवेकख्यातितस्तुक्लेषनिवृत्तौन-
भोगाधिकारइत्यर्थः तत्रभोगाधिकारप्रशांतिःप्रयो
जनंप्रज्ञासंस्काराणामित्युक्तंपृच्छति किंचेति किंचास्य
भवतिप्रज्ञासंस्कारवच्चित्तंसंस्कारप्रवाहजनकतः
यानर्थवसाधिकारमित्यधिकारापनुत्तयेअन्यदपि
किंचिदपेक्षणीयमस्तीत्यर्थः सूत्रेणोत्तरमाह तस्यापि
निरोधेस सर्वनिरोधान्निर्बीजःसमाधिःपरेणवैराग्ये
णज्ञानप्रसादमात्रलक्षणेनसंस्कारोपजनद्वारातस्या
पिप्रज्ञाकृतस्यसंस्कारस्यनिरोधोनकेवलंप्रज्ञायाइ
त्यपिशब्दार्थःसर्वस्योत्पद्यमानस्यसंस्कारप्रवाहस्यनि
रोधात्कारणाभावे कार्यानुत्पादनात् सोयंनिर्बीजःसमा
धिःसमाधिप्रज्ञाविरोधिनःपरस्माद्वैराग्यादुपजायमानः
स्वकारणद्वारेणनकेवलंसमाधिप्रज्ञाविरोधीप्रज्ञाकृ
तानामप्यसौसंस्काराणांपरिपंथीभवति ननुवैराग्यजं
विज्ञानंसत्विज्ञानप्रज्ञामात्रंबाधतांसंस्कारंत्वविज्ञा
नरूपंकथंबाधतेदृष्टाहिजाग्रतोपिस्वप्नदृष्टार्थस्मृति
रित्याशयवान्पृच्छतिकस्मादितिउत्तरंनिरोधजइतिनि
रुध्यतेनेनप्रज्ञेतिनिरोधःपरंवैराग्यं ततोजातोनिरोध
जःसंस्कारःसंस्कारादेवदीर्घकालनैरंतर्यसत्कारासे-

वितपरवैराग्यजन्मनःप्रज्ञासंस्कारवाधोनतुविज्ञाना
दित्यर्थःस्यादेतन्निरोधजसंस्कारसद्भावेकिंप्रमाणंसहि
प्रत्यक्षेणवानुभूयेतस्मृत्यावाकार्येणानुमीयेतनचस
र्ववृत्तिनिरोधेप्रत्यक्षमस्तियोगिनःनापिस्मृतिःतस्य
वृत्तिमात्रनिरोधतयास्मृतिजनकत्वासंभवादित्यतः
आहनिरोधेतिनिरोधस्थितिःचित्तस्यनिरुद्धावस्थेत्य
र्थःतस्याःकालक्रमोमुहूर्तार्द्धयामयामाहोरात्रादिस्तद
नुभवेनएतदुक्तंभवतिवैराग्याभ्यासप्रकर्षानुरोधीनि
रोधप्रकर्षोमुहूर्तार्द्धयामादिव्यापितयानुभूयतेयोगि
नानचवैराग्यक्षणाःक्रमनियततयापरस्परमसंभवं
तस्तत्कालव्यापितयासातिशयंनिरोधंकर्तुमीशत
इतितत्तद्वैराग्यलक्षणप्रचयजन्यःस्थायीप्रचयएषि
तव्यइतिभावःननु छिद्यतांप्रज्ञासंस्काराःनिरोधसं
स्कारस्तुकुतःसमुच्छिद्यतेअनुच्छेदेवा साधिकारत्वमे
वेत्यतआह व्युत्थानेति व्युत्थानंचतस्यनिरोधसमाधि
श्चसंप्रज्ञातःतत्प्रभवाःसंस्काराःकैवल्यभागीयानिरो
धजाःसंस्काराइत्यर्थः व्युत्थानप्रज्ञासंस्काराश्चित्तेप्र
लीनाइतिभवतिचित्तं व्युत्थानप्रज्ञासंस्कारवत्निरो
धसंस्कारास्तुप्रत्युदितएवास्तेचित्तेनिरोधसंस्कारेस
त्यपिचित्तमनधिकारवत्पुरुषार्थजनकंहिचित्तं
साधिकारंशब्दाद्युपभोगविवेकख्यातीचतथापुरु
षार्थेसंस्कारशेषतायांतुनबुद्धेःप्रतिसंवेदीपुरुषइ

तिनासौपुरुषार्थः विदेहप्रकृतिलयानांननिरोधभा=
गितयासाधिकारंचित्तंअपितुक्लेषवासिततयेत्याश्य
वानाह यस्मादिति शेषंसुगमं योगस्योद्देशनिर्देशौत
दर्थंवृत्तिलक्षणं योगोपायाःप्रभेदाश्चपादेस्मिन्नुपव=
र्णिताःश्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितायांपातंजलभाष्य=
व्याख्यायांप्रथमःसमाधिपादःसमाप्तः १॥ ॥ननुप्रथ=
म पादेनैवसोपायः सावांतरप्रभेदःसफलोयोगउक्त=
स्तत्किमपरमवशिष्यतेयदर्थंद्वितीयःपादःप्रारभ्यते
इत्यतआह उद्दिष्टइति अभ्यासवैराग्येहियोगोपायौप्रथ
मेपादेउक्तौनच तौव्युत्थितस्यद्रागित्येवसंभवतइ
तिद्वितीयपादेपदेक्षणानुपायानपेक्षतेसत्त्वशुध्यर्थंनतो
हिविशुद्धसत्त्वःकृतरक्षासंविधानोभ्यासवैराग्येप्रत्य
हंभावयति समाहितत्वमविक्षिप्तत्वं कथंव्युत्थानचि
त्तोप्युपदेक्ष्यमाणैरुपायैर्युक्तःसन्योगीस्यादित्यर्थः
तत्रवक्ष्यमाणेषुनियमेषुआकृष्यप्राथमिकंप्रत्युपयु
क्ततरंतयाप्रथमतःक्रियायोगमुपदिशतिसूत्रकारः
तपःस्वाध्यायेत्यादिक्रियैवयोगःक्रियायोगोयोगसाध
नत्वात् अतएवविष्णुपुराणेखांडिक्यकेशिध्वजसंवा
देयोगयुक्प्रथमंयोगीयुंजमानोभिधीयतइत्युपक्र=
म्य तपःस्वाध्यायादयोदर्शिताःव्यतिरेकमुखेनतपस
उपायत्वमाह नातपस्विनइति तपसोवांतरव्यापारमु
पायतोपयोगिनंदर्शयति अनादीति अनादिभ्यांकर्म

क्लेषवासनाभ्यांचित्रा अतएवप्रत्युपस्थितमुपनतवि
षयजालंयस्यासातथोक्ताअशुद्धीरजस्तमः समुद्रेको
नांतरेणतपःसंभेदनापद्यतेसांद्रस्यनितांतविरलता
संभेदः ननूपादीयमाननपितपोधातुवैषम्यहेतुतया
योगप्रतिपक्षइतिकथंतदुपायइतिअतआह तच्चे
तितावन्मात्रमेवतपश्चारणीयंनयावताधातुवैषम्य
मापद्यतइत्यर्थः प्रणवादयःपुरुषसूक्तरुद्रमंडलब्रा-
ह्मणादयोवैदिकाःपौराणिकाश्च ब्रह्मपारादयःब्रह्मपा
रायणादयइत्यपिपाठःपरगुरुर्भगवानीश्वरस्तस्मिन्य
त्रेदमुक्तंकामतोकामतोवापियत्करोमिशुभाशुभं त
त्सर्वंत्वयिसन्न्यस्तंत्वत्प्रयुक्तःकरोम्यहमिति तत्फलसं
न्यासोवाफलानभिसंधानेनकार्यकरणंयत्रेदमुक्तं क
र्मण्येवाधिकारस्तेमाफलेषुकदाचन॥माकर्मफलहे

लवद्विरोधिग्रस्तासत्वपुरुषान्यताख्यातिरुदेतुमेवतो॰
सहतेप्रागेवतद्वंध्यभावंकर्तुंप्रविरलीकृतेषुतु क्लेषेषु
दुर्बलेषुतद्विरोधिन्यपिवैराग्याभ्यासाभ्यामुपजायतेउ
पजाताचतैरपरामृष्टाअनभिभूतानैवयावत्परामृश्यते
सत्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिःसूक्ष्माप्रज्ञातींद्रियत॰
यासूक्ष्मोस्याविषयइतिसूक्ष्माप्रज्ञाप्रतिप्रसवायप्र
विलयायकल्पिष्यंतेकुतःसमाप्तोधिकारःकार्यारंभ
णंगुणानांययाहेतुभूतयासातथोक्तेति एछति अथे
तिअविद्येतिसूत्रेणपरिहारःअविद्याःक्लेषाःव्याचष्टे
पंचविपर्ययाइतिअविद्यातावद्विपर्ययएवअस्मि
तादयोप्यविद्योपादानास्तदविनिर्भागवर्तिनइतिवि
पर्ययाःततश्चाविद्यासमुच्छेदेतेषामपिसमुच्छेदोयुक्त
इतिभावःतेषामुच्छेत्तव्यताहेतुंसंसारकारणत्वमाह ते
स्पंदमानाःसमुदाचरंतोगुणानामधिकारंद्रढयंति ब
लवंतंकुर्वंतिअतएवपरिणाममवस्थापयंतिअव्य
क्तमहदहंकारपरंपरयाहिकार्यकारणस्रोतउन्नम
यतिउद्भावयंतियदर्थंसर्वमेतत्कुर्वंति तद्दर्शयतिपर
स्परेतिकर्मणांविपाकोजात्यायुर्भोगलक्षणःपुरुषार्थः
तममीक्लेशाअभिनिर्हरंति निष्पादयंति किंप्रत्येकं
नेत्याह परस्परानुग्रहेतिकर्मभिःक्लेषाःक्लेषैश्च क
र्माणीतिहेयानांक्लेषाणामविद्यामूलत्वंदर्शयति अ
विद्याक्षेत्रमुत्तरेषांप्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणांतत्र॰

काप्रसुप्तिरितिस्वोचितामर्थक्रियामकुर्वतांक्लेशानां स
द्भावेनप्रमाणमस्तीत्यभिप्रायःपृच्छतःउत्तरंचेतसीति
मानामार्थक्रियांकार्षुःक्लेशाःविदेहप्रकृतिलयानांबीज
भावमात्तास्तुतेशक्तिमात्रेणसंतिक्षीरद्वदधिनहिवि
वेकख्यातेरन्यदस्तिकारणंतद्वध्यतायां अतोविदेहप्र
कृतिलयाविवेकख्यातिविरहिणःप्रसुप्तक्लेशानयाव
त्तदवधिकालंप्राप्नुवंतिनप्राप्तौतुपुनरावृत्ताःसंतःक्ले
शास्तेषुतेषुविषयेषुसंमुखीभवंति शक्तिमात्रेणप्र
तिष्ठायेषांतेतयोक्ताः तदनेनोत्पत्तिशक्तिरुक्ताबीज
भावोपगमइतिचकार्यशक्तिरितिननुविवेकख्याति
मतोपिक्लेशाःकस्मान्नप्रसुप्ताइत्यतआह प्रसंख्यान
वतइति चरमदेहोनतस्यदेहांतरमुत्पत्स्यतेयदपे
क्षयास्यदेहः पूर्वइत्यर्थःनान्यत्रविदेहादिष्वित्यर्थः
ननुसतोनात्यंतविनाशइतिकिमितितदीयोगर्द्धिब
लेनविषयसंमुखीभावेनक्लेशाःप्रबुध्यंतेइत्यतआह
सतामिति संतुक्लेशाः दग्धस्तेषांप्रसंख्याग्निनाबीज
भावइत्यर्थःक्लेशप्रतिपक्षःक्रियायोगस्तस्यभावनम
नुष्ठानंतेनोपहतास्तनवःअथवासम्यक्ज्ञानमवि
द्यायाःप्रतिपक्षःभेददर्शनमस्मितायामाध्यस्थ्यंराग
द्वेषयोरनुबंधबुद्धिनिवृत्तिरभिनिवेशस्येति विछित्ति
तमाहतयेति क्लेशानामन्यतमेनसमुदाचरताभिभ
वाद्दुःस्यंतविषयसेवयावाविछिद्यविछिद्यतेनतेन।

त्सनासमुदाचरंतिआविर्भवंति वीजीकरणाद्युपयोगेन
वाभिभावकदौर्बल्येनवेतिवीप्सयाविछेदसमुदाचा
रयोःपौनःपुन्यंदर्शयतायथोक्तात् प्रसुप्ताद्भेदउक्तः
रागेणचासमुदाचरत्ताविजानीयःक्रोधोभिभूयतसजा=
तीयेनवाविषयोत्तरवर्त्तिना रागेणेनविषयांतरवर्त्ती र
गोभिभूयतइत्याह रागेतिभविष्य इत्तेस्त्रयोगनिःचयायो
गंवेदितव्येत्याह सहेति भविष्य इतिक्लेशमात्रपरामर्शि
सर्वनामनचैत्ररागपरामर्शितस्यविछिन्नत्वा देवेतिउदा
रमाह विषयइति ननूदारएवपुरुषान्क्लिश्नातीतिभवतु
क्लेशोन्यत्वक्लिस्नंतः कथंक्लेशाइत्यतआह सर्वएवेतेइति
क्लेशविषयत्वंक्लेशपदवाच्यत्वंनातिक्रामंतिउदारतामा
पद्यमानाअतएवतेपिहेयाइतिभावः क्लेशत्वेनैकतामम=
न्यमानश्चोदयति कस्तर्हीति क्लेशत्वेनसमानत्वेपियथो
क्तावस्थाभेदाद्विशेषइतिपरिहरति उच्यते सत्यमितिस्या
देतद्वियातोभवंतुक्लेशाःतथाप्यविद्यानिवृत्तौकस्मा=
न्निवर्तंतेनखलुपटःकुविंदनिवृत्तौ निवर्ततेइत्यतआ
हसर्वएवेति भेदादभेदास्तद्विनिर्भोगवर्तिनइतिया
वत् कस्मात् उत्तरं सर्वेष्विति वदेवस्फुटयति यदिति आ
कार्यते समारोप्यते शेषंसुगमंप्रसु प्तस्तत्वलीनानांतत्व
वस्थाश्चयोगिनां विछिन्नोदाररूपाश्च क्लेशाविषयसंगि
नामितिसंग्रहः अनित्याशुचिरविद्या अनित्यस्योपयोगि
विशेषणंकार्यइति केचित् किलभूतानित्यत्वेनाभिमन्य

नानास्तद्रूपमभीयू स्तान्येवोपासते एवधूमादिमा
गोनुपासते चंद्रसूर्यतारकाद्युलोकान्नित्यानभिमन्यमा
नास्तत्प्राप्तये एवं दिवौकसोदेवानमृतानभिमन्यमानास्त
द्रूपमभी प्सवस्तान्येवोपासते आम्नायतेहिअपामसोम
ममृताअभूमेतिसेयमनित्येषुनित्यख्यातिरविद्या तथा
अशुचौपरमवीभत्सेकायेधीत्कएवकायवीभत्सता=
यांवैयाशिकीगाथांपठति स्थानादिति मातुरुदरमत्राद्यु
पहतस्थानंपित्रोर्लोहितरेतसीवीजं असितपीताहाररु=
सादिभावउपष्टंभस्तेनशरीरंधार्यते निस्यंदःप्रस्वेदःनिध=
नंचश्रोत्रियशरीरमप्यपवित्रयति तत्स्पर्शेस्नानविधा=
नात्ननुयदिशरीरमशुचिकृतंतर्हिमृज्जलादिक्षालनेने
त्यतआह आधेयशौचत्वादिति स्वभावेनाशुचेरपिशरी
रस्यशौचमाधेयंसुगंधितेवकामिनीनामंगरागादिति
अर्द्धोक्तंपूरयति इत्युक्तेभ्योहेतुभ्योऽशुचौशरीरइतिशु
चिख्यातिमाह नवेति हावःशृंगारजालीलाकस्यस्त्रीका
यस्यपरमवीभत्सस्यकेनमंदतमसा दृश्येनशशांकलेखा
दिनासंबंधःएतेनाशुचौस्त्रीकायेशुचिख्यातिप्रदर्शनेन
अपुण्ये हिंसादौ संसारमोचकादीनांपुण्यप्रत्ययः एव
मर्जनरक्षणादिदुःखबहुलतयानर्थे धनादावर्थप्रत्ययो
व्याख्यातः सर्वेषांजुगुप्सितत्वेनाशुचित्वात् तथादुःख
इतिसुगमं तथाअनात्मनीतिसुगमं तथैतदत्रोक्तंपंच
शिखेनव्यक्तंचेतनंपुत्रदारपश्वादिअव्यक्तमचेतनं

शय्यासनाशनादिससर्वोऽप्रतिबद्धोमूढः चत्वारिपदानिस्या
नान्यस्याइतिचतुष्पदानन्वन्याअपिदिङ्मोहालातच
क्रादिविषयाअनंतपदाअविद्यातत्किमुच्यतेचतुष्पदे
त्यतआह संतुनामान्याअप्यविद्याः संसारबीजंचतुष्प
देवेति नन्वविद्येतिनञ्समासः पूर्वपदार्थप्रधानोवास्या
द्यथामक्षिकमिति उत्तरपदार्थप्रधानोवायथाऽराजपु
रुष इति अन्यपदार्थप्रधानोवायथामक्षिकोदेश इति
तत्रपूर्वपदार्थप्रधानत्वेविद्यायाःप्रसज्यप्रतिषेधोगम्ये
त नचास्य क्लेशादिकारणत्वं उत्तरपदार्थप्रधानत्वेवावि
द्येवकस्यचिदभावेनविशिष्टागम्यत सा चक्लेशादिपरि
पंथिनीनतुनद्बीजंनहिप्रधानोपघातीप्रधानगुणोयुक्त
स्तस्तुपघातायगुणेत्वन्याय्यकल्पनातस्माद्विद्यास्वरू
पानुपघातायनञोन्यथाकरणमध्याहारोवानिषेधस्ये
ति अन्यपदार्थप्राधान्येत्वविद्यमानविद्याबुद्धिर्व्यक्त
व्या नचासौविद्यायाअभावमात्रेणक्लेशादिबीजंविवे
कख्यातिपूर्वकनिरोधसंपन्नायाअपितथात्वप्रसंगा
त् तस्मात्सर्वथैवाविद्यायानक्लेशादिमूलत्वेत्यतआ
ह तस्याश्चेति वस्तुनोभावो वस्तुसत्त्वं वस्तुत्वमि
तियावत् तदनेननप्रसज्यप्रतिषेधः नापिविद्येवा
विद्या नापितदभावविशिष्टाबुद्धिरपितुविद्याविरु
द्धं विपर्ययज्ञानमविद्येत्युक्तं लोकाधीनावधारणो
हि शब्दार्थसंबंधः लोकेचोत्तरपदार्थप्रधानस्यापि

नञउत्तरपदाभिधेयोपमर्दकस्यतल्लक्षिततद्विरुद्धप
रतयातत्रतत्रोपलब्धेरिहापितद्विरुद्धवृत्तिरितिभावः
दृष्टांतंविभजते यथानामित्रइति नमित्राभावःनापि॰
मित्रमात्रमित्यस्यानंतरंवस्त्वंतरंकिंतुतद्विरुद्धःसपत्न
इतिवक्तव्यं तथागोष्पदमिति नगोष्पदाभावोनगोष्प
दमात्रं किंतुदेशएवविपुलोगोष्पदविरुद्धस्ताभ्याम॰
भावगोष्पदाभ्यामन्यइत्यर्थोवस्त्वंतरं दार्ष्टांतिकेयोज
यति एवमिति अविद्यामुक्त्वातस्याःकार्यमस्मितारागा
दिविशिष्टामाह दृग्दर्शनेत्यादिसूत्रं दृक्च दर्शनंचतेए
वशक्तीतयोरात्मानात्मनोरनात्मन्यात्मज्ञानलक्षणाऽ
विद्याआपादितायाएकार्थतेवनतुपरमार्थेनएकात्मा
तासाअस्मिता दृग्दर्शनयोरितिवक्तव्येतयोर्भोक्तृभोग्य
योर्योग्यतालक्षणंसंबंधंदर्शयितुंशक्तिग्रहणंसूत्रंविवृ
णोति पुरुषइति नन्वनयोरभेदप्रतीतेरभेदएवकस्मा॰
न्नभवति कुतश्चैकत्वंक्लिश्नाति पुरुषमित्यतआह भो॰
क्तृभोग्येति भोग्यशक्तिर्बुद्धिर्भोक्तृशक्तिःपुरुषस्तयोर
त्यंतविभक्तयोःकुतोत्यंतविभक्तत्वमित्यतआह अत्यंता
संकीर्णयोरपरिणामित्वादिधर्मकःपुरुषःपरिणामित्वा
दिधर्मिकाबुद्धिरित्यसंकीर्णता तदनेन प्रतीयमानोप्यभे
दोनपारमार्थिकइत्युक्तं अविभागेति क्लेशत्वमुक्तं अ
न्वयंदर्शयित्वाव्यतिरेकमाह स्वरूपेति प्रतिलंभोविवे
कख्यातिःपरस्याप्येतत्संमत॰मित्याह तदुक्तं पंचशि

त्वेन बुद्धितद्दति अकारःस्वरूपंसदाविशुद्धिःशीलमौ॰
दासीन्यं विद्याचैतन्यं बुद्धिरविशुद्धा अनुदासीनाज
डाचेति तत्रास्मबुद्धिरविद्या मोहःपूर्वा ऽविद्याजनितः
संस्कारः तमोवाविद्यायास्तामसत्वादिति विवेकदर्श
नेरागादीनांचितिकृत्तेरविद्यापादितास्मितारागादी॰
नां निदानमित्यस्मितानंतरं रागादीन्लक्षयति सुखा
नुशयीरागः अनभिज्ञस्यस्मृतेरभावात्सुखाभिज्ञस्येसु
क्तं स्मर्यमाणेसुखेरागःसुखानुस्मृतिपूर्वकः अनुभूय
मानेतुसुखेनानुस्मृतिमपेक्षते तस्साधनेतुस्मर्यमाणे द
श्यमानेवा सुखानुस्मृतिपूर्वएवरागः दृश्यमानमपि॰
हि सुखसाधनं तज्जातीयस्यसुखहेतुतांस्मृत्वा तज्जा॰
तीयतयाचास्यसुखहेतुतामनुमायेल्वति अनुशयीति
पदार्थमाह यद्दति दुःखानुशयीद्वेषः दुःखाभिज्ञस्येति
पूर्ववद्व्याख्येयं अनुशयिपदार्थमाह यःप्रतिघरति प्र॰
तिहंतीतिप्रतिघः एतदेवपर्यायैर्विवृणोति मन्युरिति
स्वरसः अभिनिवेशपदार्थं व्याचष्टे सर्वस्यप्राणिनद्दति
इयमाशीरात्मनिप्रार्थना मानभूवं माऽभावीभूवम्
भूयासंजीव्यासमिति नचानुभूतमरणधर्मकस्य अ
ननुभूतोमरणधर्मोयेनजंतुनानतस्यैवंभवत्याशी
रभिनिवेशोमरणभयंप्रसंगतोजन्मांतरं प्रत्याचक्षाणं
नास्तिकंनिराकरोति एतयाचेति प्रत्युदितस्यशरीरस्य
ध्रियमाणत्वात् पूर्वजन्मानुभवप्रनीयते निकायविशि॰

षभिरपूर्वोभिर्देहेंद्रियबुद्धिवेदनाभिरभिसंबंधो जन्मतः
स्यानुभवःप्राप्तिःसाप्रतीयतेकथमित्यतआह सचायम=
भिनिवेशःअद्वौक्ताधेवास्यक्लेशत्वमाह क्लेशइति अय
महितकर्मादिनाजंतून्क्लिश्नातिदुःखाकरोतीतिक्लेशः
वस्तुमुपक्रांतंपरिसमापयति स्वरसवाहीतिस्वभावेन
वासनारूपेणवहनशीलोनपुनरागंतुकः कमेरपिजात
मात्रस्यदुःखबहुलस्यनिकृष्टतमचैतन्यस्य अनागंतु=
कत्वेहेतुमाह प्रत्यक्षानुमानागमैःप्रत्युदितेजन्मन्यासंभा
वितोसंपादितोमरणत्रासउच्छेददृष्ट्यात्मकः पूर्वजन्मा
नुभूतंमरणदुःखमनुमापयति अयमभिसंधिर्जातमात्र
एवहि बालकौमारकवस्तुदर्शनात् वेपमानः कंपविशे
षादनुमितमरणप्रत्यासत्तिस्ततोबिभ्यदुपलभ्यते दुःखा
न्दुःखहेतोश्चभयंदृष्टंनचास्मिन्जन्मन्यनेनमरणम=
नुभूतमनुमितंश्रुतंवाप्रागेवास्यदुःखत्वंतद्धेतुत्वंवाव
गम्येत तस्मात्तस्य तथाभूतस्यस्मृतिःपरिशिष्यतेनचेयं
संस्कारादृतेनचायंसंस्कारोनुभवंबिनानचास्मिञ्जन्म=
न्यनुभवइति प्राग्भवीयःपरिशिष्यतइत्यासीत्पूर्वजन्म
संबंधइति तथापदंयथापदमाकांक्षतीत्यर्थप्रावेयथाप
देसतियादृशोवाक्यार्थोभवतितादृशंदर्शयतियथान्वा
यमिति अत्यंतमूढेषुमंदतमचैतन्येषुविद्वत्तांदर्शयति वि
ज्ञातपूर्वापरांतस्यांतःकोटिःपुरुषस्यहिपूर्वाकोटिःसं
सारउत्तराकैवल्यंसैषविज्ञाताश्रुतानुमानाभ्यांयेनसत

थोक्तःसोयंमरणत्रासआक्रमेएषविदुषोरूढःप्रसिद्धइ=
ति नन्वविदुषोभवतुमरणत्रासोविदुषस्तुनसंभवति
विद्ययोन्मूलितत्वात् अनुन्मूलनेवामरणत्रासस्यस्था
दस्यंतसत्वमित्याशयवान्पृच्छति कस्मादितिउत्तरंसमा
नाहीतिनसंप्रज्ञातवान् विद्वानपितुश्रुतानुमितविवे=
कइतिभावः तदेवंक्लेशालक्षितास्तेषांचहेयानांप्रसुप्त
तनुविच्छिन्नोदाररूपतया चतस्रोवस्था दर्शिताः कस्मा
त्पुनःपंचमीक्लेशावस्थादग्धबीजभावतयासूक्ष्मानसू
त्रकारेण कथितेत्यतआह ते सूक्ष्माः यकिलपुरुषप्रय
त्नगोचरस्तदुपदिश्यते नचसूक्ष्मावस्थाहानंप्रयत्नगो
चरः किंतु प्रसवविरुद्धः प्रतिप्रसवः प्रलयइत्यर्थः प्रतिप्र
सवेनकार्यस्यचित्तस्यास्मितालक्षणकारणभावाप्त्या=
हातव्येति व्याचष्टे तइति सुगमं अथक्रियायोगतनूकृता
नांक्लेशानांकिंविषयापुरुषप्रयत्नाहानमित्यतआह
स्थितानांतुबीजभावोपगतानामिति वंध्येभ्योव्यवच्छिन्
त्तिसूत्रंपठति ध्यानेति व्याचष्टे क्लेशानामिति क्रियायो
गतनूकृताअपिहिप्रतिप्रसवहेतुभावेन कार्यतः स्व
रूपतश्चअशक्याउच्छेत्तुमिति स्थूलाउक्ताः पुरुषप्रयत्न=
स्यप्रसंख्यानगोचरस्यावधिमाह यावदिति सूक्ष्मीकृ=
ताइतिविवृणोति दग्धेति अत्रैव दृष्टांतमाह यथाच व
स्त्राणामिति यत्नेनवक्षालनादिनोपायेनक्षारसंयोगादिना
स्थूलसूक्ष्मतामात्रतयादृष्टांतदार्ष्टांतिकयोःसाम्यंनपुनः

प्रयत्नापनेयतयाप्रतिप्रसवहेयेषु तदसंभवात् स्वल्पः प्र
तिपक्षउच्छेदहेतुर्योसांतास्तथोक्ताः महान्प्रतिपक्षउच्छे
दहेतुर्योसांतास्तथोक्ताःप्रतिप्रसवस्याधस्तात् प्रसंख्यान
मित्यवरतया स्वल्पत्वमुक्तं स्यादेतज्जात्यायुर्भोगहेतवः
क्लिश्यंतः क्लेशाःकर्माशयश्चतथा नत्वविद्यादयस्तत्कथमवि
द्यादयः क्लेशाइत्य तत्राह क्लेशमूलःकर्माशयइत्या
दिक्लेशोमूलंयस्योत्पादेस्वकार्यकारणेच सतथोक्तः एतदुक्तं
भवति अविद्यादिमूलः कर्माशयोजात्यायुर्भोगहेतु
रिति अविद्यादयापि तद्धेतवोतः क्लेशाइतिव्याचष्टे तत्रे
ति आशेरते सांसारिकाःपुरुषाअस्मिन्नित्याशयःकर्मणा
माशयोधर्माधर्मौ कामात्काम्यकर्मप्रवृत्तौ स्वर्गादिहेतु
र्धर्मोभवति एवंलोभात्परद्रव्यापहारादावधर्मः मो
हादधर्मोहिंसादेर्धर्मबुद्धेःप्रवर्त्तमानस्याधर्मएवनत्वस्ति
मोहजोधर्मोस्तिक्रोधजोधर्मः तद्यथाध्रुवस्यजनकावमा
नजन्मनःक्रोधात्तज्जिगीषयाहितेन कर्माशयेनपुण्येनांत
रिक्षलोकवासिनामुपरिस्थानं अधर्मस्तु क्रोधजोब्रह्मवधा
दिजन्मप्रसिद्धएवभूतानां तस्यद्वैविध्यमाह सदृष्टजन्मे
ति दृष्टजन्मवेदनीयमाह तीव्रसंवेगेनेति यथासंख्येन
दृष्टांतावाह यथानंदीश्वरइति तत्रनारकाणामित्येन
कर्माशयेन कुंभीपाकादयोनरकभेदाःप्राप्यंते तत्कारिणो
नारकास्तेषांनास्तिदृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयोनहिम
नुष्यशरीरेण तत्परिणामभेदेनवासा तादृशीवत्सरसह

एप्रथमाविचारणाद्वितीयातुकर्मानेकत्वंध्रुवंकृत्वाज
न्मैकत्वानेकत्वगोचरास्तदेवंचत्वारोविकल्पाः तत्रप्रथ
मंविकल्पमपाकरोति नतावदेकंकर्मैकस्यजन्मनःका
रणंइच्छति कस्मादितिउत्तरंअनादिकाले एकैकजन्म
प्रचितस्यअतएवासंख्येयस्यएकैकजन्मस्थपितादेकै
कस्मात्कर्मणोवशिष्टस्यकर्मणःसांप्रतिकस्यचफलक्र
मानियमादनाश्वासोलोकस्यप्रसक्तःसचानिष्टइति
एतदुक्तंभवतिकर्मक्षयस्यविरलत्वात् तदुत्पत्तिबाहु
ल्याच्चान्योन्यसंपीडिताश्चकर्माशयानिरंतरोत्पत्तयो
निरुच्छ्वासाःस्वविपाकंप्रतीति नफलक्रमःशक्योवधा
रयितुंप्रेक्षावतेऽस्यनाश्वासःपुण्यानुष्ठानंप्रतिप्रसक्तइ
तिद्वितीयंविकल्पंनिराकरोति नचैकंकर्मानेकस्यज
न्मनःकारणंइच्छति कस्मादितिउत्तरंअनेकस्मिञ्जन्म
न्याहितमेकैकमेव कर्मानेकस्यजन्मलक्षणस्यविपा
कस्यनिमित्तमित्यवशिष्टस्यविपाककालाभावःप्रसक्तः
सचाप्यनिष्टइति कर्मवैफल्येनतदननुष्ठानप्रसंगात्
दैकजन्मसमुच्छेद्यकर्माण्येकस्मिन् फलक्रमानियमाद
नाश्वासस्तदाकैव कथाबहुजन्मसमुच्छेद्याकर्माण्येक=
स्मिन् तत्रह्यवसराभावात् विपाककालाभावएवसांप्र=
तिकस्येतिभावः तृतीयंविकल्पंनिराकरोति नचानेकं
कर्मानेकस्य जन्मनः ॥ कारणमत्रहेतुमाह तदनेक
जन्मयुगपन्नसंभवत्ययोगिनइतिक्रमेणवाच्यंयदि

छिनत्ति दृष्टेति नंदीश्वरस्यखल्वष्टवर्षोवछिन्नायुषोम
नुष्यजन्मनस्तीव्रसंवेगाधिमात्रोपायजन्मायुपरिणामभेदत्र्रा
युर्भोगहेतुत्वात्द्विविपाकोनहुषस्यतुपार्ष्णिग्रहा वि
रोधिनागस्त्यस्येंद्रपदप्राप्तिहेतुनैवकर्मणाऽऽयुषोवि
हितत्वादेःपरिणामभेदोभोगमात्रहेतुःननुमनुष्यैकभवि
कःकर्माशयस्तथाकिंक्लेशवासनाभोगानुकूलाश्चक
र्मविपाकानुभववासनास्तथान्वमनुष्यस्तिर्यग्योनिसं
पन्नोनतज्जातीयेचित्तंभुंजीतेत्यतआह क्लेशेति संमूर्छि
तमेकलोलीभावमापन्नं धर्माधर्माभ्यांव्यवच्छेत्तुवास
नायाःस्वरूपमाह येसंस्काराइति औत्सर्गिकमेकभवि
कत्वंकचिदपवदितुंभूमिकामारचयति यस्त्वसाविति
तु शब्देनवासनातोऽपवछिनत्ति दृष्टजन्मवेदनीयस्य
नियतविपाकस्यैवायमेकभविकत्वनियमःनत्वदृष्ट
जन्मवेदनीयस्यकिंभूतस्यानियतविपाकस्येतिहेतुंद
र्शति कस्मादितिहेतुमाह योह्येति एकांतावद्गतिमाह
कृतस्येतिद्वितीयामाह प्रधानेति तृतीयामाह नियतेति
तत्रप्रथमांविभजते तत्रकृतस्येति सन्यासिकर्मभ्यो शु
क्लाकृष्णेभ्योन्यानित्रीण्येवकर्माणिकृष्णशुक्लकृष्णशुक्ला
नितद्दिहतपःस्वाध्यायादिसाध्यःशुक्लकर्माशयउदित
एवादत्तफलस्यकृष्णस्यनाशकःअविशेषाच्च शबलस्या
पि कृष्णभागयोगादितिमंतव्यं तत्रैवभगवानाम्नायमु
दाहरतियत्रेदमितिद्वेद्वेह्वैकर्मणीकृष्णकृष्णशुक्लेत्र्रा

पहंतीतिसंबंधःवीप्सयाभूयिष्ठतासूचिता कस्येत्यतआ
ह्पा पकस्यपुंसः कोसावपहंतीत्यतआह एकोराशिः
पुण्यसमूहस्यसमूहसाध्यत्वात् तदनेनशुक्लः कर्माशय
स्तृतीयउक्तः एतदुक्तंभवति ईदृशोनामायंपरपीडादि
रहितसाधनसाध्यःशुक्लःकर्माशयोयदेकोपिसन् कृष्णा
न्कृष्णशुक्लांश्चात्यंतविरोधिनःकर्माशयान्भूयसोप्य
पहंति तत्तस्मादिहलोकेतिछांदसत्वादात्मनेपदं शेषंसु
गमं अत्रच शुक्लकर्मोपादेयस्यैवसतोपिमहिमायतदं
तरेषामभावोनतुस्वाध्यायादिजन्मनोदुःखात् नहि दुः
खमात्रविरोध्यधर्मोपितुस्वकार्येदुःखविरोधीनचस्वा
ध्यायादिजन्यदुःखंतस्यकार्यं तत्कार्यत्वेस्वाध्यायादि
विधानानर्थक्यात्तद्वदेवतदुत्पत्तेः अनुत्पत्तौवाकुं
भीपाकाद्यपिविधीयेत अविधाने तदनुत्पत्तेरितिसर्वे
चतुरस्रं द्वितीयांगतिं विभजते प्रधानेकर्मणिज्योतिष्टो
मादिके तदंगस्यपशुहिंसादेरावापगमनं हेत्वलुहिंसा
देःकार्येप्रधानां त्वेनविधानात्तदुपकारः नहिंस्यात्सर्वा
भूतानीति हिंसायानिषिद्धत्वादनर्थश्च तत्रप्रधानांगत्वे
नानुष्ठानात्प्रधानतैवेत्यतोनद्रागित्येवप्रधाननिरपे
क्षासतीस्वफलमनर्थंप्रसोतुमर्हति किंत्वारब्धविपाकेप्र
धाने साहाय्यकमाचरंतीव्यवतिष्ठते प्रधानसाहाय्यकमा
चरंत्याश्चस्वकार्ये वीजमात्रतयावस्थानंप्रधाने कर्मण्या
वापगमनं यत्रेदमुक्तं पंचशिखेनस्वल्पः संकरोज्योतिः

ष्टोमादिजन्मनःप्रधानापूर्वस्यपशुहिंसादिजन्मनानर्थ
हेतुना पूर्वेण सपरिहारःशक्योहि कियताप्रायश्चित्तेन
परिहर्त्तुंअथप्रमादतःप्रायश्चित्तमपिनाचरितंप्रधानक
र्मविपाकसमयेचविपच्येत तथापियावदसावन
र्थंप्रसूते तावा न्सप्रत्यवमर्षःमृष्यंतेहिपुण्यसंभारोप
नीतसुखसुधामहाह्रदावगाहिनःकुशलाःपापमात्रोप
पादितांदुःखवह्निकणिकांअतःकुशलस्यमहतःपुण्य
स्यनापकर्षायप्रलयायपर्याप्तःपृच्छतिकस्मात्पुण्यव
त उत्तरंकुशलंहिमेबहून्यदस्ति प्रधानकर्मविपाकत
या व्यवस्थितं दक्षिणीयादिदक्षिणांतं यत्रायं संकरःस्व
ल्पःस्वर्गेप्यस्यफले संकीर्णे पुण्यलब्धजन्मनःस्वर्गा
त्सर्वथादुःखेनापरामृष्टादपकर्षमल्पमल्पदुःखसंभेदं
करिष्यतीतितृतीयांगतिंविभजते नियतेति बलीय
स्त्वेनेहप्राधान्यमभिमतंनत्वंगितया बलीयस्त्वंचनि
यतविपाकत्वेनान्यदानवकाशत्वादनियतविपाक
स्यतुदुर्बलत्वमन्यदासावकाशत्वात् चिरमवस्थानंबी
जभावमात्रेणन पुनःप्रधानोपकारितयातस्यस्वतंत्र
त्वात् ननुप्रायणेनैकदैवकर्माशयोभिव्यज्यतइत्यु
क्तमिदानींचचिरावस्थानमुच्यते तत्कथंपरंपूर्वेणन
विरुध्यतइत्याशयवान्पृच्छति कथमिति उत्तरं अदृष्टेति
जात्यभिप्रायमेकवचनं तदितरस्यगतिमुक्तामवधार
यतियस्त्वदृष्टेतिशेषंसुगमं उक्तंक्लेशमूलत्वंकर्मणः कर्म

मूलत्वंचविपाकानां अथविपाकाःकस्यमूलं येनामी॰
त्यक्तव्याइत्यतआह तेह्लादहेतुत्वात् व्याचष्टे तेजन्मा
युर्भोगाइति यद्यपिजन्मायुषोरेवह्लादपरितापपूर्वभा
वितयातत्फलत्वं नतुभोगस्यह्लादपरितापोदयानंत
रभाविनस्तदनुभवात्मनस्तथाप्यनुभाव्यतया भो॰
ग्यतयाभोगकर्मतामात्रेणभोगफलत्वमितिमंतव्यम्
नन्वपुण्यहेतुकाजात्यायुर्भोगाःपरितापफलाभवंतु
हेयाःप्रतिकूलवेदनीयत्वात्कस्मात्पुनःपुण्यहेतवस्त्य
ज्यंते सुखफलाः अनुकूलवेदनीयत्वात् नचैषांप्रत्यात्म
वेदनीयानुकूलताशक्यासहस्रेणाप्यनुमानागमैरपा
कर्तुंनचह्लादपरितापौ परस्पराविनाभूतौ यतोह्लादउ
पादीयमानेपरितापोप्यवर्जनीयतयापतेत् तयोर्भिन्नः
हेतुकत्वाद्भिन्नरूपत्वाच्चेत्यतआह यथाचेदमितियद्य
पिनष्टयजनैःप्रतिकूलात्मतयाविषयसुखकालेसंवेद्यः
ते दुःखंतथापियोगिभिरिति प्रश्नपूर्वकं तदुपपादनायसू
त्रमवतारयति कथंतदुपपद्यतइति परिणामेत्यादिसूत्रं
परिणामश्चतापश्चसंस्कारश्चएतान्येवदुःखानितैरिति
परिणामदुःखतयाविषयसुखदुःखतामाह सर्वस्याय
मिति नखलुसुखंरागानुवेधमंतरेणसंभवति नह्यस्ति
संभवोनतत्र तुष्यति तच्चतस्यसुखमितिरागस्यच प्र
वृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तेश्चपुण्यापुण्योपचयकारित्वात्तः
त्रास्तिरागजः कर्माशयोसततोनुपजननात् तदाचसुखं

भुञ्जानस्तत्रसक्तोविच्छिन्नावस्थेनद्वेषेण द्वेष्टि दुःखसाध
नानिपरिहर्त्तुमशक्तोमुह्यतिचेति द्वेषमोहकृतोप्यस्ति
कर्माशयः द्वेषवन्मोहस्यापिविपर्ययापरनाम्नःकर्मा
शयहेतुत्वमविरुद्धं ननुकथंरक्तोद्वेष्टिमुह्यतिवाराग
काले द्वेषमोहयोरदर्शनादित्यतआह नथाचोक्तं
विच्छिन्नावस्थान् क्लेशानुपपादयद्भिरस्माभिस्तदने
न वाङ्मनसप्रवृत्तिजन्मनोपुण्यापुण्येदर्शितेइतिरा
गादिजन्मनःकर्तव्यमिदमिति मानसस्यसंकल्पस्य
साभिलाषत्वेन वाचनिकत्वस्याप्यविशेषात् यथाहुः
साभिलाषश्चसंकल्पोवाच्यार्थोनातिरिच्यतइति शारी
रमपिकर्माशयंदर्शयति नानुपहत्येतिअतएव धर्म
शास्त्रकाराःपंचसूनागृहस्थस्येत्याहुः स्यादेतन्नप्रत्या
त्मवेदनीयस्यविषयसुखस्यप्रत्याख्यानमुचितंयोगि
नांअनुभवविरोधादित्यतआह विषयसुखंचाविद्ये
त्युक्तंचतुर्विधविपर्यासलक्षणामविद्यांदर्शयद्भिरिति
नापातमात्रमाद्रियंते वृद्धाअस्तिखल्वापाततो मधुवि
षसंपृक्तान्नोपभोगोपिसुखानुभवःप्रत्यात्मवेदनीयः
किंत्वाथ त्यामसुखमियंचदर्शिताभगवतैवेतिविषये
न्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेमृतोपमं परिणामेविषमिवतत्सुखं
राजसंस्मृतमितिचोदयति याभोगेष्विति नवयंविषय
आह्लादंसुखमातिष्ठामहे किंतु तप्यतांपुंसांतत्तद्विषय
प्रार्थनापरिक्लिष्टचेतसांतस्यैवमहद्दुःखंनचेयमुपभो

पत्यादेवाहंकारममकारानुपातनमितिनसम्यग्दर्शनाद-न्यत्परित्राणमस्तीत्याह तदेवमिति तदेवमौपाधिकं विषयसुखस्यपरिणामतःसंस्कारतस्तापसंयोगाच्च दुःखत्वमभिधाय स्वाभाविकमादर्शयति गुणवृत्तिविरोधाच्चेतिव्याचष्टे प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपाः बुद्धिरूपेण परिणतागुणाःसत्त्वरजस्तमांसिपरस्परानुग्रहतंत्राःशांतंसुखात्मकं घोरंदुःखात्मकंमूढं विषादात्मकमेवप्रत्ययंसुखोपभोगरूपमपित्रिगुणमारभंते नन्वसोपितादृशरूपोस्यपरिणामः स्थिरइत्याहचलंचगुणवृत्तमिति क्षिप्रपरिणामिचित्तमुक्तं नन्वेकःप्रत्ययःकथंपरस्परविरुद्धशांत घोरमूढत्वान्येकदा प्रतिपद्यतइत्यतआह रूपातिशयावृत्त्यतिशयाश्चपरस्परेणविरुध्यंते रूपाण्यष्टौभावाधर्मादयो वृत्तयःसुखाद्यास्तदिहधर्मेणविपच्यमानेनाधर्मस्तादृशोविरुध्यते एवंज्ञानवैराग्यैश्वर्यैःसुखादिभिश्चतादृशान्येवतद्विपरीतानिविरुध्यंते सामान्यानित्वसमुदाचरद्रूपाणिअतिशयैः समुदाचरद्भिः सहाविरोधात्प्रवर्तंतेइति ननुगृण्हीमएतत्तथापिविषयसुखस्यकुतःस्वाभाविकीदुःखतेत्यतआह एवमेतदिति उपादानाभेदादुपादानात्मकत्वाच्चोपादेयस्याप्यभेदइत्यर्थः तत्किमिदानीमात्यंतिकमेवतादात्म्यं तथाचबुद्धिव्यपदेशभेदेनकल्पेतेइत्यतआह गुणप्रधानेति सामान्यात्मनागुणभावोतिशयात्मना

पादेयमित्यतआह उपादानेचहेतुवादःउपादानेहि
कार्यत्वेनानित्यत्वेसति मोक्षत्वादेवच्यवेत् अमृतत्वंहि
मोक्षः नापि विशुद्धोविज्ञानेसंतानोभवत्यमृतः संतानि
भ्योव्यतिरिक्तस्यसंतानस्यवस्तुसतोअभावात्संतानिनां
चानित्यत्वात्तस्मात्तथापतितव्यं यथाशाश्वतवादोभव
ति तथाचपुरुषार्थत्वादपवर्गस्येत्याह उभयप्रत्याख्यानइ
तितस्मात्स्वरूपावस्थानमेवात्मनोमोक्ष इतिएतदेवस
म्यग्दर्शनं तदेतच्छास्त्रंचतुर्व्यूहमभिधीयते हेयंदुःखं
मनागतं अनागतमित्यतीतवर्त्तमानेव्यवच्छिनत्तीत्यो
पपत्तिमाह दुःखमतीतमिति ननुवर्त्तमानमुपभुज्यमानं
नभोगेनातिवाहितमिति कस्मान्नहेयमित्यतआह
वर्तमानंचेति सुगमंहेयमुक्तंतस्यनिदानमुच्यते द्रष्टृ
दृश्ययोःसंयोगोहेयहेतुः द्रष्टृस्वरूपमाह द्रष्टेतिचि
तिच्छायापत्तिरेवबुद्धेर्बुद्धिप्रतिसंवेदित्वमुदासीन
स्यापिपुंसः नन्वेतावतापिबुद्धिरेवानेनदृश्येत नदृश्येरन्
शब्दादयोत्यंतव्यवहितादृत्यतआह दृश्याबुद्धिसत्त्वे
ति इंद्रियप्रणालिकयाबुद्धौशब्दाद्याकारेणपरिणतायां
दृश्यायांभवंति शब्दादयोपिधर्मादृश्याइत्यर्थः ननुतदा
कारापन्नाबुद्धिःशब्दाद्याकाराभवतु पुंसस्तुबुद्धिसंबं
धेभ्युपगम्यमानपरिणामित्वं असंबंधेवा कथंतेपांबु
द्धिसत्त्वोपारूढानामपिशब्दादीनांदृश्यत्वंनहिदर्शिना
संस्पृष्टंदृश्यंदृष्टमित्यतआह तदेतद्दृश्यमिति प्रपंचि

तमिदमस्माभिः प्रथमपादएवयथाचित्यात्रसंप्रक्तमन्=
पिबुद्धिसत्वमस्यंतस्वच्छतयाचितिबिंबोद्ग्राहितयासमा
पन्नचैतन्यमिवशब्दाद्यनुभवतीति अतएवचशब्दा=
द्याकारपरिणतबुद्धिसत्वोपनीतान्सुखादीन्भुंजानः
स्वामीभवति द्रष्टा तादृशंचास्य बुद्धिसत्वंभवति तदेतद्बु
द्धिसत्वंशब्दाद्याकारवदृश्यमयस्कांतमणिकल्पंपुरुष
स्यस्वंभवति दृशिरूपस्यस्वामिनःकस्मात्अनुभवकर्म
विषयतामापन्नंयतःअनुभवोभोगःपुरुषस्य कर्मक्रिया
तद्विषतांभुज्यमानतामापन्नं यस्मात्तःस्वंभवति ननुस्व
यंप्रकाशंबुद्धिसत्वंकथमनुभवविषयइत्यत्राह अन्य
स्वरूपेणेति यदिहिचैतन्यरूपंवस्तुतोबुद्धिसत्वस्यात्
भवेत्स्वयंप्रकाशंकिंतुस्वंचैतन्यादन्यज्जडरूपंतेनप्र=
तिलब्धात्मकंतस्मात्तदनुभवविषयः ननुयस्यहियत्र
किंचिदायत्ततेतत्तदधीनंनचबुद्धिसत्वस्यपुरुषमुदा=
सीनंप्रतिकिंचिदायत्तत इति कथंचतत्तंत्रं तथाचनतस्य
कर्मेत्यतआह स्वतंत्रमपिपरार्थत्वात्पुरुषार्थत्वात्पर
तंत्रंपुरुषतंत्रं नन्वयंदृग्दर्शनशक्त्योःसंबंधःस्वाभावि
कोवास्यान्नैमित्तिकोवा स्वाभाविकत्वेसंबंधिनोर्नित्यत्वा
दशक्योच्छेदःसंबंधः तथाचसंसारनित्यत्वं नैमित्तिकत्वे
तुक्लेशकर्मतद्वासनानामंतःकरणवृत्तितयासत्यंतःक
रणेभावादंतःकरणस्यचतन्निमित्तत्वेपरस्पराश्रयप्रसं
गादनादित्वस्यचसर्गोदयचसंभवादनुत्पादएवसंसार

स्स्यात् यथोक्तं पुमानकर्त्तायेषांतुतेषामपिगुणैःक्रिया=
कथमादौभवेत्तत्र कर्मतावन्नविद्यते मिथ्याज्ञानंनतत्रा
स्तिरागद्वेषादयोपिवा मनोवृत्तिर्हिसर्वेषांनचोत्पन्नंम
नस्तदेतिशंकामपनयति तयोर्दृग्दर्शनशक्त्योरनादिरर्थकृत
संयोगोहेयहेतुः सत्यंनस्वाभाविकस्संबंधोनैमित्तिकस्तु
नचैवमादिमान्अनादिनिमित्तप्रभवतयातस्याप्यनादि=
त्वात् क्लेशकर्मतद्वासनासंतानश्चायमनादिःप्रतिसर्गाव
स्थायांचसहांतुःकरणेनप्रधानसाम्यमुपगतोपिसर्गादौ
पुनस्तादृगेवप्रादुर्भवति नर्मोपायभवोद्भिज्जभेदोम्ट्टा=
वमुपगतोपिपुनर्वर्षासुपूर्वरूपदृश्यस त्वादावेदितंप्राग्
भावितयासंयोगस्याविद्याकारणंस्थितिहेतुतयापुरुषार्थः
कारणंतद्दर्शनेनतस्यस्थितेस्तदिदमुक्तमर्थकृतइति त
थाचोक्तंपंचशिखेनतत्संयोगःबुद्धिसंयोगःसएवहेतु=
र्दुःखस्यतस्यविवर्जनात्स्यादियमात्यंतिकोदुःखप्रती
कारःअर्थात्तदपरिवर्जनेदुःखमित्युक्तंभवति तत्रैवा=
स्यंतप्रसिद्धंनिदर्शनमाह तद्यथेतिपादत्राण मुपान=
त्स्यादेतद्गुणसंयोगस्तापहेतुरित्युच्यमानेगुणानांता
पकत्वमभ्युपेतंनचतपिक्रियायाअस्यादेविकर्तैस्यो
भावोयेनतप्यमन्यन्नापेक्षेत नचास्यास्तप्यतयापुरु=
षःकर्मतस्यापरिणामितयाक्रियाजनितफलशालित्वा
योगात्तपेस्तप्यव्यासस्यतन्निवृत्तौ निवृत्तिमवगच्छा=
मःज्वलनविरहेणेवधूमाभावमित्यतआह अत्रापि=

तापकस्येतिगुणानामेवतप्यतापकभावस्तत्रमृदुत्वात्
पादतलवत्सत्त्वंतप्यंरजस्तुतीव्रतयातापकंएतूतिक
स्मात्सत्त्वमेवतप्यंनतुपुरुषःउत्तरंतपिक्रियायाइतित
त्किमिदानींपुरुषेणनतप्यतेतथाचाचेतनस्यास्तुसत्त्वस्यतापः
किंनःछिन्नमित्यतआह दर्शितविषयत्वात् सत्त्वेतुतप्यमा
नेतदाकारानुरोधीपुरुषोप्यनुतप्यतइतिदर्शितविषय॰
त्वमनुतापहेतुस्तच्चप्रागव्याख्यातं दृश्यंव्याचष्टेप्रकाशे
तिसत्त्वस्यहिभागःप्रकाशस्तामसेनभागेनदैन्येनवाराज
सेनवादुःखेनानुरज्यतेएवंराजसादिष्वपिद्रष्टव्यं तदिद
मुक्तंपरस्परोपरक्तप्रविभागाइतिपुरुषेणसहसंयोग॰
विभागधर्माणःयथाम्नायतेअजामेकां लोहितशुक्ल॰
शुक्लांबव्हीःप्रजाःसृजमानांसरूपाःअजोह्येकोजुषमा॰
णोनुशेतेजहात्येनांभुक्तभोगामजोन्यइतीतरो पाश्रयो
णोपार्जितामूर्त्तिःपृथिव्यादिरूपायैस्तेतथोक्ताःस्यादेत
त्सत्त्वेनशांतप्रत्ययेजनयितव्येरजस्तमसोरपिसत्त्वांग
त्वेन तत्रहेतुभावादस्तिसामर्थ्यमिति यदापिचरजस्त
मसोरंगित्वं तदापिशांतएवप्रत्ययउदीयेत नघोरो मू
ढोवासत्वप्राधान्यइवेत्यतआह परस्परागांगित्वेप्यसं॰
भिन्नशक्तिप्रविभागाःभवतुशांतेप्रत्ययेजनयितव्येर
जस्तमसोरंगभावस्तथापिनैषांशक्तयःसंकीर्यंतेका॰
र्यासंकरोन्नेयोहिशक्तीनामसंकरःअसंकीर्णेनचसमु
दाचरतारूपेणशांतघोर मूढरूपाणिकार्याणिदृश्यंते

दितिसिद्धं शक्तीनामसंभेदइतिस्यादेतदसंभेदश्चेत्शक्ती
नां नसंभूयकारित्वंगुणानांनजातुभिन्नशक्तीनांसंभूय
कारित्वंदृष्टं ननु तंतुमृत्पिंडवीरणादीनिघटादीन्संभूय
कुर्वतइत्यतआह तुल्यजातीयातुल्यजातीयशक्ति
भेदानुपातिनेत्यद्यपितुल्यजातीयेउपादानशक्तिर्नो
न्यत्रसहकारिशक्तिस्त्वतुल्यजातीये घटेतुजनयित
व्येनवीरणानामस्तिसहकारिशक्तिरपीतिनतेस्तंतू
नांसंभूयकारितेतिभावः तुल्यजातीयातुल्यजातीयेषु
शक्येषुयेशक्तिभेदास्ताननुपतितुंशीलंयेषांतेतथोक्ताः
प्रधानवेलायामिति दिव्यशरीरेजनयितव्येसत्त्वगुणः
प्रधानमंगेरजस्तमसी एवंमनुष्यशरीरेजनयितव्येर
जःप्रधानमंगेसत्त्वतमसी एवंतिर्यक्शरीरेजनयितव्ये
तमःप्रधानमंगेसत्त्वरजसीतेनैतेगुणाःप्रधानत्ववेला
यामुपदर्शितसन्निधानाःकार्योपजननंप्रत्युद्भूतइत्य
र्थः प्रधानशब्दश्चभावप्रधानःयथाद्व्येकयोर्द्विवचनैक
वचनइत्यत्रद्वित्वैकत्वयोरिति अन्ययाद्व्येकेष्वितिस्या
त् ननुतदाप्रधानमुद्भूततयाशक्यमस्तीतिवक्तुमनुद्भू
तानांतुतदंगानांसद्भावेकिंप्रमाणमित्यतआह गुणत्वे
पिचेति यद्यपिनोद्भूतास्तथापिगुणानामविवेकित्वा
त्संभूयकारित्वाच्चव्यापारमात्रेणसहकारितयाप्रधाने
अंतर्नीतंसदनुमितमस्तित्वंयेषांतेतथोक्ताः ननुसंतु
गुणाःसंभूयकारिणःसमर्थाःकस्मात्तत्पुनःकुर्वंतिनहि

समर्थमित्येवकार्यंजनयतिमाभूदस्यकार्योपजननंप्रति
विरामइत्यतआह पुरुषार्थकर्त्तव्यतयेति ततोनिर्व॰
र्त्तितनिखिलपुरुषार्थानां गुणानामुपरमःकार्यानार
भणंइत्युक्तंभवति ननुपुरुषस्यानुपकुर्वतःकथंपुरु
षार्थेनप्रयुज्यतइत्यतआह सन्निधिमात्रेति ननुध
र्मोधर्मलक्षणमेवनिमित्तंप्रयोजकंगुणानांकिमुच्य
ते तत्पुरुषार्थप्रयुक्ताइत्यतआह प्रत्ययमंतरेणेतिए
कतमस्यसत्वस्यरजसस्तमसो वाप्रधानस्यस्वकार्येप्र
वृत्तस्यवृत्तिमितरेप्रत्ययंनिमित्तंधर्मादिकंविनैवानु
वर्तमानायथाचवक्ष्यति निमित्तमप्रयोजकंप्रकृती॰
नांवरणभेदस्तुततःक्षेत्रिकवदिति एतेगुणाःप्रधान
शब्दवाच्याभवंतीतिसंबंधःप्रधीयते आधीयतेवि॰
श्वंकार्यमेभिरितिव्युत्पत्त्याएतदृश्यमुच्यते तदेवंगुणा
नांशीलमभिधाय तस्यकार्यमाह तदेतदिति सत्कार्य॰
वादसिद्धौयच्चदात्मकंतत्तेनरूपेणपरिणमत इतिभू
तेंद्रियात्मकत्वंदीपयति भूतभवेनेत्यादिनाभोगापव
र्गार्थमितिसूत्रावयवमवतारयति तच्चनाप्रयोजनम
पितु प्रयोजनमुररीकृत्यप्रवर्तते भोगंनिवृणोति तत्रे
ति सुखदुःखेहि त्रिगुणायाबुद्धेःस्वरूपेतस्यास्तथात्वे
नपरिणामात्तथापिगुणगततयाऽवधारणेनभोगइ
त्यतआह अविभागापन्नमिति एतच्चासकृद्विवेचितं
अपवर्गंविवृणोति मोक्तुरिति अपवृज्यतेनेनेत्यपव

गेःप्रयोजनंतस्याभावमाह द्वयोरिति तथाचोक्तंपंचशि
खेन अयंतुखल्विति ननु वस्तुतोभोगापवर्गौबुद्धिवा
तीबुद्धिवर्तिनौच कथंतद्कारणे तदनधिकरणेचपुरु
षोऽपदिश्येतेइत्यतआह तावेताविति भोक्तृत्वंचपुरु
षस्योपपादितमग्रेचवक्ष्यते परमार्थतस्तुबुद्धेरेवपु
रुषार्थोपरिसमाप्तिरिति एतेनभोगापवर्गयोःपुरुषसंबं
धित्वकथनमार्गेणग्रहणादयोपिपुरुषसंबंधिनोवे
दितव्याः तत्रस्वरूपमात्रेणार्थज्ञानंग्रहणं तत्रस्मृतिर्धा
रणं तद्गतानांविशेषाणामूहनमूहः समारोपितानांच यु
क्त्यापनयोऽपोहः ताभ्यामेवोहापोहाभ्यां तद्वधारणं
तत्वज्ञानं तत्व वधारणपूर्वहानोपादानमभिनिवेशः
दृश्यानांगुणानांस्वरूपभेदावधारणार्थमिदमारभ्यते
निर्णियेषामविशेषाणांशांतघोरमूढलक्षण विशेषरहि
तानांयेविशेषा विकाराएवनतुतत्वांतरप्रकृतयस्तेषां
तानाह तत्राकाशेति उत्पादक्रमानुरूपएवोपन्यास
क्रमः अस्मितालक्षणस्याविशेषस्य सत्वप्रधानस्य बु
द्धींद्रियाणिविशेषाः राजसस्यकर्मेंद्रियाणिमनस्तूभयात्म
कमुभयप्रधानस्येतिमंतव्यं अत्रच पंचतन्मात्राणिबु
द्धिकारणकान्यविशेषत्वादस्मितावदिति विकारहेतु
त्वंचाविशेषत्वं तन्मात्रेषुचास्मितायांच अविशिष्टं सं
कलय्य विशेषान्परिगणयति गुणानामेषइति अवि
शेषानपिगणयति षडिति संकलय्योदाहरति तद्यथेति

विशिष्टपरंपरेणेतिगंधआत्मनापचलक्षणःरसःआत्मना
चतुर्लक्षणःरूपमात्मनात्रिलक्षणंस्पर्शआत्मनाद्विल॰
क्षणःशब्दःशब्दलक्षणएवेतिकस्यपुनरमीषडविशेषाः
कार्यमित्यतआह एते सत्तामात्रस्यात्मनइतिपुरुषार्थ॰
क्रियाक्षमंसत्तस्यभावःसत्तातन्मात्रंतन्महत्तत्वंयावती
काचित्पुरुषार्थक्रियाशब्दादिभोगलक्षणासत्वपुरुषान्यता
ख्यातिलक्षणावाअस्तिसासर्वामहतिबुद्धौसमाप्यतइत्यर्थः
आत्मनइतिस्वरूपोपदर्शनेनतुच्छत्वंनिषेधतिप्रकृतेर
यमाद्यःपरिणामोवास्तवोनतुतद्विवर्त्ततद्वितियावत्एत
त्परंविप्रकृष्टकालमविशेषेभ्यस्तदपेक्षयासन्निकृष्टका
लेभ्योलिंगमात्रंमहत्तत्वंतस्मिन्नेतेषडविशेषाःसत्ताना
त्रेमहत्यात्मन्यवस्थायसत्कार्यवादसिद्धेर्विवृद्धिकाष्ठा
मनुभवंति प्राप्नुवंति येपुनरविशेषाणांविशेषपरिणा॰
मास्तेषांचधर्मलक्षणावस्थाःपरिणामा इति सेयमेषां
विवृद्धिकाष्ठापरिणामकाष्ठेति तदेवमुत्पत्तिंक्रममभि
धायप्रलयक्रममाह प्रतिसंसृज्यमानाःप्रलीयमानाः
स्वात्मनि लीनविशेषाअविशेषास्तस्मिन्नेवसत्तामा॰
त्रे महत्यात्मन्यवस्थायनिलीयसदेवमहत्तातिगविशेषा॰
षाःअव्यक्तमन्यत्रलयंनगच्छतीत्यलिंगंप्रतियंति त॰
स्यैवविशेषणंनिःसत्ताऽसत्तंसत्तापुरुषार्थक्रियाक्षमत्वं
असत्तातुच्छतानिष्क्रांतंसत्तायाअसत्तायाश्चयत्तत्तयोक्तं
एतदुक्तंभवति सत्वरजस्तमसांसाम्यावस्था न क्वचित्पुरु

षार्थेउपयुज्यते इतिनसतीनापिगगनकमलिनीवतुच्छस्व
भावान्तेननास्त्यपीतिस्यादेतद्व्यक्तावस्थायामप्यस्ति
महदादितदात्मनानहिसतोविनाशो विनाशेवानपुनरु
त्पादोनह्यसतउत्पादइतिमहदादिसद्भावात्पुरुषार्थेक्रि
यांप्रवर्त्तेततत्कथंनिःसत्वमव्यक्तमित्यतआह निःसद
सदितिनिष्क्रांतंकारणंसतःकार्यात्यद्यपिकारणाव
स्थायांसदेवशक्त्यात्मनाकार्यंतथापिस्वोचितामर्थक्रि
यामकुर्वदसदित्युक्तंनचैतत्कारणंशशविषाणायमान
कार्यमित्याह निरसदितिनिष्क्रांतंअसतस्तुच्छरूपात्का
र्यात्तथासतिहिव्योमारविंदमिवास्मात्नकार्यमुत्पद्येते
तिभावःप्रतिसर्गमुक्तमुपसंहरति एषतेषामिति एष
इत्यनंतरोक्तात्सर्वस्यपरामर्शःलिंगमात्राद्यवस्था पुरु
षार्थकृतत्वादनित्या अलिंगावस्थातुपुरुषार्थेनाकृत
त्वान्नित्येत्यत्रहेतुमाह अलिंगावस्थायामिति कस्मा
त्पुनर्नपुरुषार्थोहेतुरित्यतआह नालिंगावस्थायामिति
भवतिनाविषयेणविषयिज्ञानमुपलक्ष्यतिएतदुक्तं
भवति एवंहि पुरुषार्थताकारणमलिंगावस्थायांज्ञाये
तयद्यलिंगावस्थाशब्दाद्युपभोगंवासत्वपुरुषान्यथा
ख्यातिंवापुरुषार्थंनिर्वर्त्तयेत्तन्निर्वर्त्तनेहिनसाम्याव
स्थास्यात्तस्मात्पुरुषार्थकारणत्वमस्यानज्ञायतइति
नास्याःपुरुषार्थतादेतुउपसंहरतिनासाविति इतिस्त
स्मादर्थैअनित्यामवस्थामाह त्रयाणांलिंगमात्राविशेष

विशेषाणामितिपर्वस्वरूपंदर्शयित्वागुणस्वरूपमाह
गुणास्त्विति निदर्शनमाह यथादेवदत्त इतियत्रात्यंतभि
न्नानांगवामुपचयापचयौदेवदत्तोपचयापचयहेतू
तत्रकैव कथागुणेभ्योभिन्नाभिन्नानांव्यक्तीनामुपजना
पाययोरित्यर्थः ननुसर्गक्रमःकिमनियतोनेत्याहलिंगमा
त्रमिति नखलुन्यग्रोधधानाभ्यन्हायैवन्यग्रोधधानाशा
खिनंसांद्रम् शाड्वलदलजटिलशाखाकांडनिपीतः
मार्तंडचंडातपमंडलमारभंतेकिंतुक्षितिसलिलतेजःसं
पर्कासरंपरोपजायमानांकुरपत्रकांडतालादिक्रमे
णएवमिहापियुक्त्यागमसिद्धःक्रमश्चास्थेयइतिः
कथंभूतेंद्रियाण्यपितथाचोक्तंपुरस्तादिदमेवसूत्रंप्रथ
मंव्याचक्षाणैःअथविशेषाणांकस्मान्नतत्वांतरपरिणा
मउक्तइत्यतआह नविशेषेभ्यइति तत्किमिदानीम
परिणामिनएवविशेषास्तथाचनित्याःप्रसज्येरन्नित्यत
आह तेषांत्विति व्याख्यातंदृश्यं द्रष्टुःस्वरूपावधारणा
र्थमिदमारभ्यते दृश्यःव्याचष्टेदृशिमात्रइतिविशेषणा
निधर्मास्तैरपरामृष्टा तदनेनमात्रग्रहणस्यतात्पर्यंदर्शितं
स्यादेतत् यदिसर्वविशेषणरहिताद्दृक्शक्तिर्नतर्हिः
शब्दादयोदृश्येरन्नहिदृशिनाअसंस्पृष्टंदृश्यंभवतीत्य
तआहसपुरुषइति बुद्धिदर्पणेपुरुषप्रतिबिंबसंक्रां
तिरेवबुद्धिप्रतिसंवेदित्वंपुंसस्तथाचदृशिच्छायापन्नः
याबुध्यासंस्पृष्टाःशब्दादयोभवंतिदृश्याइत्यर्थःस्यादेत

त्पारमार्थिकमेवबुद्धिचैतन्ययोःकस्मादैक्यंनोपेयते किमनयातच्छायापत्त्येत्यत आह सबुद्धेर्नसरूपइति तथासरूपस्यतच्छायापत्तिरपिदुर्घटेत्यतआह नात्यं तंविरूपइति तथासारूप्यंनिषेधतिनिनावदितिहेतुंष्ट च्छति कस्मात्स देतुकंवैरूप्येहेतुमाह ज्ञातेति परिणा मिनीबुद्धिर्यस्मात्तस्माद्विरूपायदाखल्वियंशब्दाद्या काराभवतितदाज्ञातोस्याः शब्दादिलक्षणो भवति विषय स्तदनाकारत्वे त्वज्ञात स्तथा च कदा चिदेवतदाकारतांदधतीपरिणामिनीति प्रयोगश्च भवतिबुद्धिःपरिणामिनीज्ञाताज्ञातविषयत्वाच्छ्रोत्रा दिवदिति तद्धर्म्यपुरुषस्यतद्विपरीतत्वाद्धेतोः सि ध्यतीत्याहसदेति स्यादेतत्सदाज्ञातविषयश्चेत्पुरु षोनतर्हिकेवलीस्यादित्याशयवान्पृच्छति कस्मादि तिउत्तरंनहिबुद्धिश्चनामेति ग्राह्यग्रहणयोरस्तिस हसंभवोनिरोधावस्थायामतउक्तविरोधस्त्वनाय पु रुषविषयश्चेति तेनाद्यश्चकारोबुद्धिंविषयत्वेनसमु च्चिनोति परिशिष्टौतुविरोधद्योतकौच्चकाराविति प्रयो गस्तुपुरुषोऽपरिणामीसदासंप्रज्ञातव्युत्थानावस्थयोर्ज्ञा तविषयत्वात्यःपरिणामीनासौसदाज्ञातविषयोय थाश्रोत्रादिरितिव्यतिरेकीहेतुः अपरमपिवैधर्म्यमाह किंचपरार्थेति बुद्धिःखलुक्लेशकर्मवासनादिभिर्विषयेन्द्रि यादिभिश्चसंहत्यपुरुषार्थमभिनिर्वर्तयंतीपरार्थाप्रयो

गश्च परार्था बुद्धिः संहत्यकारित्वात् शयनासनाभ्यंगव
दिति पुरुषस्तु न तथेत्याह स्वार्थः पुरुष इति सर्वे पुरुषाय
कल्पते पुरुषस्तु न कस्मैचिदित्यर्थः वैधर्म्यांतरमाह
सर्वैति सर्वानर्थान् शांतघोरमूढांस्तदाकारपरिणता
बुद्धिरध्यवस्यति सत्त्वरजस्तमसां चैते परिणामा इति सि
द्धा त्रिगुणा बुद्धिरिति नचैवं पुरुष इत्याह गुणानामि
ति तत्प्रतिबिंबितः पश्यति न तु तदाकारपरिणत इत्य
र्थः उपसंहरति अत इति अस्तु तर्हि विरूप इति नात्यं
तं विरूपः तस्माद्यतः शुद्धोपि प्रत्ययानुपश्यः यथा चैतत्त
थोक्तं वृत्तिसारूप्यमितरत्रेत्यत्र तथा चोक्तं पंचशिखेन
अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरात्मा अत एव बुद्धाव प्रति
संक्रमाच्च परिणामिनि बुद्धिरूपेर्थे संक्रांतेव तद्वृत्तिं बुद्धि
वृत्तिमनुपतति न च संक्रांता कथं संक्रांतेव कथं वा वृ
त्तिं विना अनुपततीत्यत आह तस्याश्चेति प्राप्तचैतन्यो
पग्रहउपरागो येन रूपेण तत्तथा प्राप्तचैतन्योपग्रहरू
पं यस्याः सा तथोक्ता एतदुक्तं भवति तथा निर्मले जले अ सं
क्रांतोपि चंद्रमाः संक्रांतप्रतिबिंबतया संक्रांत इव ए
वमत्राप्यसंक्रांतापि संक्रांतप्रतिबिंबा चितिशक्तिः सं
क्रांतेव तेन बुध्यात्मत्वमापन्नां बुद्धिवृत्तिमनुपत
तीति तदनेनानुपश्य इति व्याख्यातं तामनुकारेण प
श्यतीत्यनुपश्य इति द्रष्टृदृश्ययोः स्वरूपमुक्त्वा स्वस्वा
मिलक्षसंबंधांगं दृश्यस्य द्रष्टृर्थत्वमाह तस्मा व्याचष्टे

दशिरूपस्यपुरुषस्यभोक्तुःकर्मरूपतांभोग्यतामापन्नं दृश्यमितितस्मात्तदर्थएवदृष्टृर्थएवदृश्यस्यात्माभवतिनतुदृश्यार्थः ननुनात्माआत्मार्थइत्यतआह स्वरूपंभवतीतिएतदुक्तंभवति सुखदुःखात्मकंदृश्यंभोग्यं सुखदुःखेचानुकूलयितृप्रतिकूलयितृणीततेनतदर्थएवव्यवतिष्ठेतेविषयाअपिहिशब्दादयस्तादात्म्यादेनचानुकूलयितारः प्रतिकूलयितारश्चनचात्मैवेषामनुकूलनीयःप्रतिकूलनीयश्चस्वात्मनिवृत्तिविरोधादतःपारिशेष्याच्चितिशक्तिरेवानुकूलनीयाचप्रतिकूलनीयाचतस्मात्तदर्थमेवदृश्यंनतुदृश्यार्थंअतश्चतदर्थएवदृश्यस्यात्मानदृश्यार्थोयत्स्वरूपमस्यावत्पुरुषार्थमनुवर्ततेनिवर्त्ततेचपुरुषार्थेतिवर्त्ततइत्याह स्वरूपंतुदृश्यस्यजडंपररूपेणात्मरूपेणचैतन्येन प्रतिलब्धात्मकमनुभूतस्वरूपंभोगापवर्गार्थतायांकृतायांपुरुषेणनदृश्यतेभोगः सुखाद्याकारःशब्दाद्यनुभवोपवर्गःसत्वपुरुषान्यतानुभवस्तच्चैतदुभयमप्याजानतोजडायाःबुद्धेःपुरुषछायापत्त्यातिपुरुषस्यैवतयाचपुरुषभोगापवर्गयोःकृतयोःदृश्यस्यभोगापवर्गार्थतासमाप्यतइतिभोगापवर्गार्थतायांकृतायामित्युक्तंअत्रांतरेचोदयतिस्वरूपहानादिति परिहरति ननुविनश्यति नचसंतानुपलभ्यंकथं नविनश्यतीत्याशयवानुपलाति कस्मादिति सूत्रेणोत्तरमाह कृतार्थत्वात् कृ

तोर्थोयस्यपुरुषस्यसतथातंप्रतिनष्टमप्यनष्टंतद्दृश्यंकु
तः सर्वान्पुरुषान्कुशलानकुशलान्प्रतिसाधारण
त्वात् व्याचष्टे कृतार्थमेकमिति नाशोऽदर्शनं अनष्टं
तु दृश्यमन्यपुरुषसाधारणत्वात् तस्माद्दृश्यात्पर
स्यात्मनः चैतन्यरूपंतेनतदिदंश्रुतिस्मृतीतिहास
पुराणप्रसिद्धमव्यक्तमनवयवमेकमनाश्रयंव्यापि
नित्यंविश्वकार्यशक्तिमत् यद्यपिकुशलेन तंप्रति
कृतकार्यनदृश्यते तथाप्यकुशलेनदृश्यमानंनना
स्तिनहिरूपमंधेननदृश्यतइति चक्षुष्मतापिदृश्य
मानमभावप्राप्तंभवतिनचप्रधानवदेकएवपुरुष
स्तन्नानात्वस्य जन्ममरण सुखदुःखोपभोगमुक्तिसं
सारव्यवस्थयासिद्धेः एकत्वश्रुतीनांच प्रमाणांतर
विरोधात्कथंचिद्देशकालविभागाभावेन भक्त्याप्युप
पत्तेः प्रकृत्येकत्वपुरुषनानात्वयोश्चश्रुत्यैवसाक्षात्प्र
तिपादनात् अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णां बह्वीःप्रजाः
सृजमानानां सरूपाः अजोह्येकोजुषमाणोनुशेतेजहा
त्येनांभुक्तभोगामजोन्यइतिश्रुतिः अस्याएवश्रुतेश्चा
नेनसूत्रेणार्थोनोदितइतियतो दृश्यंनष्टमप्यनष्टंपुरु
षांतरंप्रत्यस्ति अतोदृग्दर्शनशक्त्योर्नित्यत्वादनादिः
संयोगोव्याख्यातः अत्रैवागमिनामनुमतिमाह तथा
चोक्तमिति धर्मिणांगुणानामात्मभिरनादिसंयोगाद्ध
र्ममात्राणांमहदादीनामप्यनादिः संयोगइति एकै

कस्यमहदादेःसंयोगोऽनादिरप्यनित्यएव यद्यपि त
थापिसर्वेषांमहदादीनां नित्यःपुरुषांतराणांसाधार
णत्वादतउक्तंधर्ममात्राणामिति मात्रग्रहणेनव्याप्तिं
गमयति अतएतद्भवतियद्यप्येकस्यमहतः संयोगो
तीततामापन्नस्तथापिमहदंतरस्यपुरुषेणसंयोगोना
तीतइतिनित्यउक्तःतदेवंतादर्थ्येसंयोगकारणेउक्तेप्रा
संगिकेप्रधाननित्यत्वे संयोगसामान्यनित्यत्वेहेतौचो
क्तेसंयोगस्ययत्स्वरूपमसाधारणोविशेषइतियावत
तदभिधातुमिदंसूत्रंप्रववृते स्वगःयतोदृश्यंतदर्थमत=
स्तज्जनितमुपकारंभजमानःपुरुषस्तस्यस्वामीभव=
ति भवतिचदृश्यमस्यस्वंसचानयोःसंयोगः शक्तिमा
त्रेण व्यवस्थितस्तत्स्वरूपोपलब्धिहेतुःतदेतद्भाष्यमत्र
वद्योतयतिपुरुषःस्वामीयोग्यतामात्रेणदृश्येनस्वेनयो
ग्यतयैवदर्शनार्थं संयुक्तःशेषंसुगमं स्यादेतद्दृष्टुःस्व=
रूपोपलब्धिरपवृज्यतेऽनेनेत्यपवर्गउक्तः नन्वमोक्षः
साधनवांस्तथासत्ययंमोक्षत्वादेवन्यवर्तेतेत्यतआह दर्श
नकार्यावसानो बुद्धिविशेषेणसहपुरुषविशेषस्य सं
योगइतिदर्शनं वियोगकारणमुक्तं कथंपुनर्दर्शनका
र्यावसानत्वं संयोगस्येत्यतआह दर्शनमिति ततःकि
मित्यतआह अदर्शनमविद्यासंयोगनिमित्तमित्युक्तं
उक्तमर्थं स्पष्टयति नात्रेति ननुदर्शनमदर्शनंविरो=
धिनं विनिवर्त्तयतु बंधस्यकुतोनिवृत्तिरित्यतआह

दर्शनस्येति वुध्यादिविविक्तस्यात्मनः स्वरूपावस्थान
मोक्षउक्तोनतस्यसाधनंदर्शनमपितुअदर्शननिवृ
त्तेरित्यर्थः असाधारणंसंयोगेहेतुमदर्शनविशेषं
ग्रहीतुमदर्शनमात्रंविकल्पयति किंचेदमितिपर्यु
दासंगृहीत्वाह किंगुणानामधिकारःकार्यारंभणसा
मर्थ्यं ततोहिसंयोगःसंसारहेतुरुपजायते प्रसज्यप्र
तिषेधंगृहीत्वा द्वितीयंविकल्पमाह अहोस्विदिति
दर्शितोविषयःशब्दादिःसत्वपुरुषान्यताचयेनचित्ते
त्तेनतस्यतद्विषयस्यानुत्पादः एतदेवस्फोरयति स्व
स्मिन्दृश्येशब्दादौसत्वपुरुषान्यतायांचेति तावदेव
प्रधानंविचेष्टतेनयावत् द्विविधदर्शनमभिनिर्वर्त्तय
ति निष्पादितोभयदर्शनंतुविनिवर्ततइति पर्युदास
एवतृतीयंविकल्पमाह किमर्थवत्तागुणानांसत्का
र्यवादसिद्धेहिभाविनावपि भोगापवर्गावव्यपदे
श्यतयास्तइत्यर्थः पर्युदासएवचतुर्थंविकल्पमाह अ
थाविद्याप्रतिसर्गकालेस्वचित्तेनसह निरुद्धाप्रधान
साम्यमागतावासनारूपेण स्वचित्तोत्पत्तिबीजंतेन
दर्शनादन्याविद्यावासनैवादर्शन मुक्तापर्युदासएव
पंचमंविकल्पमाह किंस्थितिसंस्कारस्य प्रधानवर्त्ति
नःसाम्यपरिणामपरंपरावाहिनःक्षयेगतिर्महदादि
विकारारंभस्तद्धेतुःसंस्कारः प्रधानस्यगतिसंस्का
रस्तस्याभिव्यक्तिःकार्योन्मुखत्वं तदुभयसंस्कारसद्भा

वेमत्तांतरानुमतिमाह यत्रेदमुक्तमैकांतिकत्वंव्यासेध
द्भिः प्रधीयतेजन्यते विकारजातमनेनेतिप्रधानं तच्चेत्स्थि
त्यैववर्तेत नकदाचिद्गत्यातत्तो विकाराकरणान्नप्रधीय
तेनेनकिंचित्प्रधानंस्यात् अथगत्यैववर्तेतनकदाचि
दपिस्थित्यातत्राह तथागत्यैवेति क्वचित्पाठः स्थित्यैग
त्येइति तादर्थ्येचतुर्थीएवकारश्चद्रष्टव्यः स्थित्यैचेन्नव
र्तेतनकश्चिद्विकारोविनश्येततथाच भावस्यसतोऽविना
शिनोनोत्पत्तिरपीतिविकारत्वादेवन्यवेत एवंचनप्रधी
यते अत्रकिंचिदित्यप्रधानंस्यात् तदुभयथास्थित्यागत्र
त्याचास्यवृत्तिः प्रधानव्यवहारंलभतेनान्यथा एकांता
भ्युपगमेनकेवलं प्रधानेकारणांतरेष्वपि परब्रह्मतन्मा
त्रापरमाण्वादिषुकल्पितेषुसमानश्चर्चोविचारः तान्यपि
हि स्थित्यैववर्तमानानिविकाराकरणादकारणानिस्युः
गत्यैववर्तमानानि विकारनित्यत्वादकारणानिस्युरि
तिचपर्युदासएव नष्टंकल्पमाह दर्शनशक्तिरेवेतियथा
प्रजापतिव्रतेनेक्षेतोद्यंतमादित्यमिति अनीक्षणप्रत्या
सन्नः संकल्पोगृह्यते एवमिहापि दर्शननिषेधेतत्प्र
त्यासन्नासन्मूलाशक्तिरुच्यतेसाचदर्शनंभोगादिल
क्षणंप्रस्तोतुं द्रष्टारंदृश्येनयोजयतीतिअत्रेचश्रुतिमा
ह प्रधानस्येति स्यादेतत्प्रधानं आत्मख्यापनार्थं प्रवर्त्त
तेइतिश्रुतिराह नतुआत्मदर्शनशक्तिः प्रवर्त्तत इत्यत
आह सर्वेबोध्यबोधसमर्थइतिप्राक्प्रवृत्तेः प्रधानस्य

नात्मद्व्यापनमात्रंप्रवृत्तौप्रयोजकमसामर्थ्येतद्योगात्त
स्यासामर्थ्यं प्रवृत्तेःप्रयोजकमितिश्रुत्यार्थादुक्तमित्यर्थः
दर्शनशक्तिःप्रधानाश्रयेत्यंगीकृत्यषष्ठःकल्पःइमामे
वोभयाश्रयामास्थायसप्तमकल्पमाह उभयस्येत्पुरुष
स्यचदृश्यस्यचादर्शनं दर्शनशक्तिधर्मइत्येकेस्यादेत
न्मृष्यामहे दृश्यस्येति तस्यसर्वशक्त्याश्रयत्वान्नद्रष्टुरिति
पुनर्मृष्यामः नहितदाधाराज्ञानशक्तिस्तत्रज्ञानस्यास
मवायादन्यथापरिणामानतिरित्यतआह नत्रेदमिति
भवतुदृश्यात्मकं तथापितस्यजडत्वेन तद्गतशक्तिका
र्यंदर्शनमपिजडमितिनशक्यतद्धर्मत्वेन विज्ञातुंजडः
स्य स्वयमप्रकाशत्वात्दृतोदृशेरात्मनःप्रत्ययंचैतन्यच्छा
यापत्तिमपेक्ष्यदर्शनं तद्धर्मत्वेनभवति विज्ञायतेविष
येणविषयिणोलक्षणात् नन्वेतावतापिदृश्यधर्मत्वम
स्यभवति नतुपुरुषधर्मत्वमपीत्यतआह तथापुरुषः
स्येति सत्यंपुरुषस्यानात्मभूतएवतथापिदृश्यबुद्धिस
त्वस्यप्रत्यम वतन्यच्छायापत्तिस्तमपेक्ष्यपुरुषधर्म
त्वेनच नतुपुरुषधर्मत्वेनएतदुक्तंभवतिचैतन्यवि
बोद्धाहितयाबुद्धिचैतन्ययोरभेदाद्बुद्धिधर्मोऽचैत
न्यधर्मइवचकास्तीतिःअष्टमंकल्पमाह दर्शनंज्ञा
नमेवशब्दादीनामदर्शनंनतुसत्त्वपुरुषान्यतायाः
इतिकेचिद्यथाचक्षूरूपेप्रमाणमपिरसादावप्रमा
णमुच्यते एतदुक्तंभवतिसुखाद्याकारशब्दादिज्ञा

नसाम्यमापादयति नथेदं विद्यमानं गुणपुरुषान्यता-
ख्यातिज्ञानं चित्तनिवृत्तिंनकरोति परवैराग्येणज्ञान
प्रसादमात्रेण ससंस्कारंनिरुद्धंविनष्टंकरिष्यतीतिका
प्रत्याशायस्मिन् सत्येवयद्भवति तत्तस्य कार्यंनतुय
स्मिन्नसतीतिभावः अत्रैकदेशिमतेनपरिहारमाहत
त्रेति ईषदपरिसमाप्तआचार्यआचार्यदेशीयः आचा
र्यस्तुवायुप्रोक्तेकृतलक्षणः आचिनोतिचशास्त्रार्थ
मान्यारेस्थापयत्यपिस्वयमाचरतेयस्मादाचार्यस्तेन
चोच्यतइतिभोगविवेकख्यातिरूपपरिणतबुद्धिनि
वृत्तिरेवमोक्षः नच बुद्धिस्वरूपनिवृत्तिः सा चं थर्ममे
घां तविवेकख्यातिप्रतिष्ठाया अनंतरमेवभवतिस
त्यपिबुद्धिस्वरूपमात्रावस्थानइत्यर्थः एतदेवस्फोर
यति अदर्शनस्य बंधकारणस्याभावाद्बुद्धिनिवृत्तिः
तत्रादर्शनं बंधकारणंदर्शनान्निवर्तते दर्शननिवृ
त्तिस्तुपरवैराग्यसाध्यासत्यपिबुद्धिस्वरूपावस्थाने
मोक्षइतिभाव एकदेशिमतमुपन्यस्यस्वमतमाहत
त्रचित्तनिवृत्तिरेवमोक्षः ननूक्तंदर्शनेनिवृत्तेऽचिरा
च्चित्तस्वरूपनिवृत्तिर्भवतीति कथंदर्शनकार्यंस्यतत्रा
ह किमर्थमस्थानेमतिविभ्रमइति अयमभिसंधिः यदि
दर्शनस्यसाक्षाच्चित्तनिवृत्तौकारणभावमंगीकुर्वीम
हितदाएवमुपालभ्येमहिकिंतुविवेकदर्शनंप्रकर्ष-
काष्ठांप्राप्तंनिरोधसमाधिभावनाप्रकर्षक्रमेणचित्त

निवृत्तिमसुरुषस्वरूपावस्थानोपयोगीत्यातिष्ठामहे
तत्कथमुपालभ्येमहीति तदेवं व्यूहद्वयमुक्त्वा तृतीय
व्यूहाभिधानाय सूत्रमवतारयति हेयंदुःखमुक्तमि
तितुल्यंव्याचष्टे तस्येति अस्तिहि महाप्रलयेपिसंयो
गाभावोनउक्त मात्यंतिकइतिदुःखोपरमोहानमितिपु
रुषार्थेनादर्शिताशेषमतिरोहितार्थं हानोपायलक्षणंचतुर्थं
व्यूहमाख्यातुंसूत्रमवतारयति विपः आगमानुमानाभ्या
मपिविवेकख्यातिरस्तिनचासौव्युत्थानंतत्संस्कारंवानिव
र्त्तयति तद्भावेपितदनुवृत्तेरितितन्निवृत्त्यर्थमविप्लवेति
विप्लवोमिथ्याज्ञानंतद्र हिता एतदुक्तंभवति श्रुतमये
नज्ञानेनविवेकंगृहीत्वायुक्तिमयेनचव्यवस्थाप्यदीर्घ
कालनैरंतर्य सत्कारासेवितायाभावनायाःप्रकर्षपर्यंतं
समधिगतासाक्षात्कारवतीविवेकख्यातिर्निवर्त्तितसवा
सन मिथ्याज्ञानानिर्विप्लवाहानोपायइतिशेषंसुगमं वि
वेकख्यातिनिष्ठायाःस्वरूपमाह सूत्रेण तस्यप्रज्ञाव्याच
ष्टे तस्येति प्रत्युदितख्यातेर्वर्तमान ख्यातेर्योगिनःप्रत्या
म्नायःपरामर्शः अशुद्धिरेवावरणंचित्तसत्वस्य तदेवमलं
तस्यापगमात् चित्तस्य प्रत्ययांतरानुत्पादेतामसराजस
व्युत्थानप्रत्ययानुत्पादेनिर्विप्लव विवेकख्यातिनिष्ठामा
पन्नस्यसप्तप्रकारैवप्रज्ञाविवेकिनोभवतिविषयभेदा
सप्ताभेदःप्रकृष्टांतोपासांभूमीनामवस्थानांतास्तयो
क्ता.यतःपरंनास्तिसप्रकर्षःप्रांतभूमयोयस्याःप्रज्ञायाः

विवेकख्यातिःसातथोक्ता ताएवसप्तप्रकाराःप्रज्ञाभूमी
रुदाहरति तद्यथेति तत्रपुरुषप्रयत्ननिष्पाद्यासुचत
सृषु भूमिषुप्रथमामुदाहरति परिज्ञातंहेयंयावत् किं
लप्राधानिकंतत्सर्वंपरिणामतापसंस्कारैर्गुणवृत्तिवि
रोधात् दुःखमेवेतिहेयंतस्यपरिज्ञानं प्रांततांदर्शयति
नास्यपुनःकिंचित्परिज्ञातंपरिज्ञेयमस्ति द्वितीयामा
ह क्षीणाइति प्रांततामाह नपुनरिति तृतीयामाहसा
क्षात्कृतंप्रत्यक्षेण निश्चितंमयासंप्रज्ञातावस्थायामे
वनिरोधसमाधिसाध्यंहानं नपुनरस्मात्परंनिश्चेतव्यम
स्तीतिशेषः चतुर्थीमाह भावितो निष्पादितोविवेकख्या
तिरूपोहानोपायोनास्याःपरंभावनीयमस्तीतिशेषः ए
षाचतुष्टयीकार्याविमुक्तिः समाप्तिःकार्यतया प्रत्ययव्या
प्यतादर्शिता क्वचित्पाठःकार्यविमुक्तिरिति कार्यांतरेणत्र
विमुक्तिःप्रज्ञायाइत्यर्थः प्रयत्ननिष्पाद्यानुनिष्पादनीया
मप्रयत्नसाध्यांचित्तविमुक्तिमाह चित्तविमुक्तिस्तुत्रयी
प्रथमामाह चरिताधिकाराबुद्धिःकृतभोगापवर्गकार्यै
स्यर्थः द्वितीयामाह गुणाइति प्रांततामाह नचैषामिति
तृतीयामाह एतस्यामवस्थायामिति एतस्यामवस्थायां
जीवन्नेवपुरुषःकुशलोमुक्तइत्युच्यतेचरमदेहत्वादित्याह
एतामिति अनौपचारिकंमुक्तमाह प्रतिप्रसवेप्रधान=
लयेपिचित्तस्यमुक्तःकुशलइत्येवभवतिगुणातीत=
त्वादिति तदेवंचतुरोव्यूहानुक्त्वातन्मध्यपतितस्यहा=

नोपायस्य विवेकख्यातेर्गोदोहनादिवत् प्रागसिद्धेरसि
द्धस्य चोपायत्वाभावात् सिध्युपायान् वक्तुमारभतइ
त्याह सिद्धेति तत्राभिधास्यमानानां साधनानांयेनप्रका
रेणविवेकख्यात्युपायत्वंतद्दर्शयतिसूत्रेणयोगेः योगांगा
निद्दियथायोगं दृष्टादृष्टद्वारेणाशुद्धिंसिण्वंति पंचपर्व
णोविपर्ययस्येत्युपलक्षणं पुण्यापुण्ययोरपिजात्यायु
र्भोगहेतुत्वेनाशुद्धिरूपत्वादिति शेषंसुगमं नानाविध
स्यकारणभावस्य दर्शनाद्योगांगानुष्ठानस्यकीदृशंका
रण मित्यतआह योगांगानुष्ठानमिति अशुध्यावियो
जयति बुद्धिसत्वमितिअशुद्धेर्वियोगकारणंदृष्टांतमा
ह यथा परशुरितिपरशुः छेद्यंवृक्षंमूलेनवियोजयति
अशुध्यावियोजयद्बुद्धिसत्वंविवेकख्यातिंप्रापयति य
था धर्म्मस्सुखंतथायोगांगानुष्ठानंविवेकख्यातेःप्राप्ति
कारणं नान्येनप्रकारेणेत्याह विवेकख्यातेस्त्वितिना
न्यथेतिप्रतिषेधश्रवणात् पृछति कतिचैतानीतिउ
त्तरंनवैवेति तानिदर्शयति कारिकया तद्यथाउत्पत्ती
ति अत्रोदाहरणान्याह तत्रोत्पत्तिकारणमिति मनो
विज्ञानमव्यपदेश्यावस्थातोपनीयवर्तमानावस्थामा
पादयदुत्पत्तिकारणंविज्ञानस्य स्थितिकारणंमनसःपु
रुषार्थता अस्मितायाउत्पन्नंमनस्तावद्वतिष्ठतेनया
वद्विविधंपुरुषार्थमभिनिर्वर्त्तयति अथनिर्वर्त्तितपुरु
षार्थद्वयंस्थितेरपैति तस्मात्त्वकारणादुत्पन्नस्यमनसः

नागतपुरुषार्थेनास्थितिकारणंदृष्टांतमाह शरीरस्येवे
ति प्रत्यक्षज्ञाननिमित्तमिंद्रियद्वारास्वतोवाविषयस्य
संस्क्रियाभिव्यक्तिः तस्याःकारणंयथारूपस्यालोकःवि
कारकारणंमनसोविषयांतरं यथाहि मृकंडोःसमा
हितमनसोवल्लकीविपंच्यमानपंचमस्वरश्रवणस
मनंतरमुन्मीलिताक्षस्यस्वरूपलावण्य यौवन स
म्पन्ना मप्सरसंम् प्रम्लोचा मीक्षमाणस्य स
माधिमपहायतस्यांसक्तंमनोबभूवेति अत्रैवनिदर्श
नमाह यथाग्निः पाक्यस्यतंडुलादेः कठिनावयवस
न्निवेशस्य प्रशिथिलावयवसंयोगलक्षणस्यविकार
स्यकारणंसतएवविषयस्यप्रत्ययकारणंधूमज्ञानम
ग्निज्ञानस्येति ज्ञायतइतिज्ञानं अग्निश्चासौज्ञानंचे
ति अग्निज्ञानंतस्यएतदुक्तंभवति वर्तमानस्यैवाग्ने
र्ज्ञेयस्यप्रत्ययकारणतयाकारणमितिऔत्सर्गिकीनिर
पेक्षाणांकारणानांकार्यक्रियाप्राप्तिस्तस्याःकुतश्चिद्प
वादोऽप्राप्तिः यथानिम्नोपसर्पणस्वभावानामपांप्रति
बंधःसेतुनातथेहापि बुद्धिसत्वस्यसुखप्रकाशशील
स्यस्वाभाविकीसुखविवेकख्यातिजनकताप्राप्तिः
साकुतश्चिद्धर्मोत्तमसोवाप्रतिबंधान्नभवतिधर्मो
त्योगांगानुष्ठानाद्यातदपनयेत्तदप्रतिबद्धवृत्तिस्व
भावतएवतज्जनकतयातदाप्नोतियथावक्ष्यतिनि
मित्तमप्रयोजकंप्रकृतीनांवरणभेदस्तुततःक्षेत्रिक

घदिति तदेवविवेकख्यातिलक्षणकार्यापेक्षयाप्राप्ति
कारणमुक्तंअनंतरकार्यापेक्षयातुतदेवबियोगकार
ण मित्साह वियोगकारणमिति अन्यत्व कारणमाह
अन्यत्व कारणं यथा सुवर्णकारःसुवर्णस्य कटककुं
डल केयूरादिभ्यो भिन्नाभिन्न भेद विवक्षया कटका
दि भिन्नस्य सुवर्ण कुंडलादन्यत्वं तथाच कटककारी
सुवर्णकारः कुंडलादिभिन्नात्सुवर्णा दन्यत् कुर्वन्न
न्यत्व कारणं अग्निरपि पाकस्यान्यत्व कारणं यद्यपि
तथापि धर्म्मिणो धर्म्मयोः पुलाक तंडुलत्वयो भेद
विवक्षया धर्म्मयो रूपजनापायेपि धर्म्येनुवर्त्तेत इ
ति न तस्यान्यत्वं शक्यं वक्तुमिति विकारमात्र का
रणत्व मुक्तमिति नसंकरः नन्व संस्थान भेदो धर्म्मिन
णोन्यत्वकारणमितिव्याख्येयं सुवर्णकारइत्यस्यासंग
तेः वाह्यमन्यत्वकारणमुपन्यस्याध्यात्मिकमुदाहर
तिएवमेकस्येति अविद्याकमनीयेयंकन्यकेत्यादिज्ञा
नंसंमोहयोगात् सएवस्त्रीप्रत्ययोमूढोविषण्णोभवति चै
त्रस्यमैत्रस्यपुण्यवतोकलत्ररत्नमेतन्नतुममभाग्यहीन
नस्येति एवंसपत्नीजनस्यतस्यांद्वेषःस्त्रीप्रत्ययस्यदुःख
त्वेएवंमैत्रस्यतस्याःभर्तुःरागस्तस्यैवस्त्रीप्रत्ययस्यसु
खत्वेतत्वज्ञानंवदस्रासमेदोस्थिमज्जासमूहःस्त्रीकायः
स्थानबीजादिभिरशुचिरितिविवेकिनांमध्यस्थवैराग्य
कारणमितिधृतिकारणंशरीरमिंद्रियाणांविधारकमिंद्रि

याणिचशरीरस्यसामान्याकरणवृत्तिर्हिप्राणाद्यावायवः
पंचतदभावेशरीरपातादेवंमांसादिकायांगानामपिप
रस्परविधार्यविधारकत्वंएवंमहाभूतानिपृथिव्यादी=
निमनुष्यवरुणसूर्यगंधर्वदृशशिलोकनिवासिनांश
रीराणांतानिचपरस्परंपृथिव्यांहिगंधरसरूपस्पर्शश=
ब्दगुणायांपंचमहाभूतानिपरस्परंविधार्यविधारक=
भावेनावस्थितान्यप्सुचत्वारितेजसित्रीणिद्वेचमातरि
श्वनीतितैर्यग्योनमानुष्यदेवादीनिचविधार्यविधारक
भावेनावस्थितानिनत्वाधाराधेयभावरहितानांकुत
स्तत्वमित्यतआह परस्परार्थत्वादितिमनुष्यशरीरंहि
पशुपक्षिमृगसरीसृपस्थावरशरीरोपयोगेनध्रियते
एवंव्याघ्रादिशरीरमपिमनुष्यपशुमृगादिशरीरोपयो
गेन एवंपशुपक्षिमृगादिशरीरमपिस्थावराद्युपयोगे
नएवंदेवशरीरमपिमनुष्योपहृतछागमृगकपिंजल=
मांसाज्यपुरोडाशसहकारिशाखाप्रस्तरादिभिरिज्यमा
नंतदुपयोगेनएवंदेवतापिवरदानवृष्ट्यादिभिर्मनु=
ष्यादीनिधारयतीत्यस्तिपरस्परार्थत्वमित्यर्थःशेषंसुगमं
संप्रतिन्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदार्थयोगांगान्यवधार
यति तत्रयोगांगान्यवधार्यतइतियतिवैराग्याभ्यास=
वैराग्यश्रद्धावीर्यादयोपियथायोगमेतेष्वेवस्वरूपतोनां
तरीयकतयाचांतर्भावयितव्याःयमनियमान्यंगान्युद्दि
श्ययमनिर्देशकंसूत्रमवतारयति तत्रेतिअमाःयोगांग

महिंसामाह सर्वथेति ईदृशीमहिंसांस्तौति उत्तरेचेति
तन्मूलाइत्यहिंसामपरिपाल्यकृताअप्यकृतकल्पाःनि
ष्फलत्वादित्यर्थः तत्सिद्धिपरतयैवानुष्ठानमहिंसाचे
न्मूलमुत्तरेषांकथंतेअहिंसासिद्धिपराइत्यतआह तत्स
तिपादनायेति सिद्धिर्ज्ञानंनोत्पत्तिरित्यर्थः स्यादेतदहि
साज्ञानार्थायद्युत्तरेकं कृतैरन्यतएवतदवगमादित्यत
आह तदवदातेयद्युत्तरेनानुष्ठीयेरन् अहिंसामलिना
स्यादसत्यादिभिरित्यर्थः अत्रैवागमिकानांसंमतिमाह
तथाचेति सुगमं सत्यलक्षणमाह यथार्थैवाङ्मनसेइति
यथाशब्दसाकांक्षंपूरयतियथादृष्टमिति प्रतिसंबंधि
नंतथाशब्दंप्रतिक्षिपति तथा वाङ्मनश्च विवक्षायां
कर्तव्यायामिति अन्यथातु नसत्यंएतस्योपपत्तिकमा
ह परत्रपुरुषे स्वबोधसंक्रांतयेस्वबोधसदृशबोधज
ननायवागुक्तोच्चरिता अतःसापदिनवंचितावंचिका
यथाद्रोणाचार्येणस्वतनयाश्वत्थाममरणमायुष्मन्स=
त्यधनाश्वत्थामाहतइतिपृष्टस्ययुधिष्ठिरस्यप्रतिवच=
नंहस्तिनमभिसंधायसत्यंहतोअश्वत्थामेतितदिदमु=
क्तस्योत्तरंनयुधिष्ठिरस्यस्वबोधंसंक्रामयतिस्वबोधो
ऽस्यहस्तिहननविषयइंद्रियजन्मानचासौसंक्रांतः
किंत्वन्यएवतस्यतनयवधबोधोजातइतिभ्रांतावाभ्रां
तिजाभ्रांतिश्चविवक्षासमयेवाज्ञेयार्थावधारणसमयेवा
प्रतिपत्त्यावंध्याप्रतिपत्तिवंध्यायथानार्योप्रतिम्लेच्छभाषा

प्रतिपत्तिर्वंध्यानिष्प्रयोजनावास्यादितियथाऽनपेक्षिता
भिधानावाक्तत्राहिपरत्रस्वबोधस्यसंक्रांतिरप्यसंक्रां
तिर्वानिष्प्रयोजनत्वादितिएवंलक्षणमपिसत्यंपरोप
कारफलंसत्साभासं नतुसत्यमित्याह एषेति तद्यथास
त्यतपसस्तस्करैःसार्थेगमनं पृष्टस्यसार्थगमनाभि
धानमिति अभिधीयमानोच्चार्यमाणाशेषंसुगमं अभा
वस्यभावाधीननिरूपणतयास्तेयलक्षणमाहस्तेयम
शास्त्रपूर्वकमिति विशेषेणसामान्यंलक्ष्यत इत्यर्थः
मानसव्यापारपूर्वकत्वाद्वाचनिककायिकव्यापारयोः
प्राधान्यात्मनोव्यापारउक्तोऽस्टहारूपमिति ब्रह्मचर्यस्व
रूपमाह गुप्तेति संयतोपस्थोपिहि स्त्रीप्रेक्षणतदालापकं
दर्पायतननतदंगस्पर्शनसक्तोनब्रह्मचर्यवानितितन्नि
रासायोक्तं गुप्तेंद्रियस्येति इंद्रियांतराण्यपितत्रलोलुपा
निरक्षणीयानीति अपरिग्रहस्वरूपमाह विषयाणामि
ति तत्रसंगदोषउक्तोभोगाभ्यासमनुविवर्द्धंते रागाःकौ
शलानिचेंद्रियाणामिति हिंसालक्षणश्चदोषोनानुपह
त्यभूतान्युपभोगःसंभवतीति अशास्त्रीयाणामयत्नोप
नतानामपिविषयाणांनिंदितप्रतिग्रहादिरूपार्जनदोष
दर्शनात् शास्त्रीयाणामप्युपार्जितानांचरक्षणादिदोषद
र्शनादस्वीकरणमपरिग्रहःसामान्यतउक्तायाद्दशाःपुन
र्योगिनामुपादेयास्तादृशान्वक्तुंसत्रमवतारयति तेतु
तिजातंसर्वासुजात्यादिलक्षणासुभूमिषुनिदिताःसार्व

मौमाः अहिंसादय इत्यन्यत्राप्यवछेदऊहनीयः सुगमं भाष्यं शौचादिनियमभाचष्टे व्याचष्टे शौचमिति आदिश ब्देन गोमयादयो गृह्यंते गोमूत्रयावकादि मेध्यं तस्याभ्य वहरणादि आदिशब्दाद्ग्रासपरिमाणसंख्यानियमादयो ग्राह्याः मेध्याभ्यवहरणादिजनितमिति वक्तव्ये मेध्याभ्य वहरणादि वेत्युक्तं कार्यकारणोपचारात् चित्तमलाः मद मानासूयादयस्तदपनयो मनः शौचं प्राणयात्रामात्रहेतोर भ्यधिकस्यानुपादित्सा संतोषः प्रागेवस्वीकरणपरित्यागादि तिविशेषः काष्ठमौनमिंगितेनापि स्वाभिप्रायाप्रकाशनं अ वचनमाकारमौनं परिक्षीणवितर्कजाल इति वितर्को वक्ष्यमाणः संशयविपर्ययौ वेति एतावता शुद्धो भिसंधिरु क्तः एते च यमनियमाः विष्णुपुराणे उक्ताः ब्रह्मचर्यमहिं सां च सत्यास्तेयापरिग्रहान् सेवेत योगी निष्कामो योग्य तां स्वमनो नयन् स्वाध्यायशौचसंतोषतपांसि निय तात्मवान् कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवणं मनः ए ते यमाः सनियमाः पंच पंच प्रकीर्त्तिताः विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामानां विमुक्तिदा इति श्रेयांसि बहुविघ्ना नीत्येषामपवादसंभवे तत्प्रतीकारोपदेशपरं सूत्रमव तारयति एतेषां यमनियमानामिति सूत्रे विनं वितर्का णां भाष्येनास्तितिरोहित मिव किंचन तत्र वितर्काणां स्वरूपप्रकारकारणधर्मफलभेदान् प्रतिपक्षभावना विषयान् प्रतिपक्षभावनास्वरूपाभिधित्सया सूत्रेणा

ह विनं व्याचष्टे तत्र हिंसेति प्राणभृद्द्रोहस्यापरिसंख्ये
यत्वान्नियमविकल्पसमुच्चयाःसंभविनः हिंसादिषुत
त्राधर्मतः तमःसमुद्रेकेसतिचतुर्विधविपर्ययलक्षण
स्याज्ञानस्याप्युदयवृत्यज्ञानफलत्वमप्येतेषामितिदुः
खाज्ञानानंतफलत्वमेवहिप्रतिपक्षभावनं तद्दृशादे
भ्योनिवृत्तिरिति तदेवप्रतिपक्षभावनंस्फोरयति वध्य
स्यपश्वादेर्वीर्यप्रयत्नं कायव्यापारहेतुंप्रथममाक्षिप
तियूपनियोजनेनतेनहिपशोरप्रागल्भ्यंभवतिशेषम
तिस्फुटंउक्तायमनियमास्तद्बाधकानांचवितर्का
णांप्रतिपक्षभावनातोहानिरुक्तासंप्रत्यप्रसूह्यम
नियमाभ्यासात्तत्सिद्धिपरीक्षासूचकानिचिन्हान्युप
न्यस्यतियत्परिज्ञानाद्योगीतत्रतत्रकृतकृत्यःकर्तव्ये
षुप्रवर्ततेइत्याहभदेति तगःशाश्वतिकविरोधाश्च
प्यश्वमहिषमूषकमार्जारादिनकुलादयोपिभगव
तःप्रतिष्ठिताहिंसस्यसन्निधानात्तच्चित्तानुकारिणो
वैरंपरित्यजंतीति सत्वंक्रियासाध्योधर्माधर्मौक्रि
यातत्फलंचस्वर्गनरकादितेएवआश्रयतीत्याश्रय
स्तस्यभावस्तत्वंतदस्यभगवतोवाचोभवतीतिक्रि
याश्रयत्वमाह धार्मिकइतिफलाश्रयत्वमाह स्वर्ग
मिति अमोघाअप्रतिहता अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नो
पस्थानंसुबोधं ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायांवीर्यलाभः वीर्यसा
मर्थ्यंयस्यलाभादप्रतिघान् अप्रतिघातानगुणान् अ

णिमादीन् उत्कर्षयत्युपचिनोति सिद्धश्च तारादिभिर
ष्टाभिः सिद्धिभिरूहा परनामभिरुपेतो विनेयेषु शिष्ये
षु ज्ञानं योगतदंगविषयमाधातुं समर्थो भवतीति अप
रिग्रहस्थैर्ये जन्मकथंतासंबोधः निकायविशिष्टैर्देहेंद्रि
यादिभिरभिसंबंधो जन्म तस्य कथंता किंप्रकारता त
स्याः संबोधः साक्षात्कारः सप्रकारातीं द्रियशांतोदिता
व्यपदेश्यजन्मपरिज्ञानमिति यावत् अतीतं जिज्ञासते
कोऽहमासमिति तस्यैव प्रकारभेदमुत्पादस्थितौ च जि
ज्ञासते कथमहमासमिति वर्तमानस्य जन्मनः स्वरूपं
जिज्ञासते किंस्विदिति शरीरं भौतिकं किं भूतानां समूह
मात्रमाहोस्वित्ते योन्यदिति अत्रापि कथंस्विदनुषंजनी
यः कच्चित्त्वयं त एव अनागतं जिज्ञासते के भविष्याम इ
ति अत्रापि कथंस्विदित्यनुषंग एवमस्येति पूर्वालोती
तः कालः परांतो भविष्यन्मध्ये वर्तमानस्तेषां स्वनो भावः
शरीरादिसंबंधस्तस्मिंजिज्ञासानतश्च ज्ञानं योऽहि यदि
च्छति स तत्करोतीति न्यायात् शौर्गः अनेन बाह्यशौचसिद्धि
सूचकं कथितं आंतरशौचसिद्धिसूचकमाह किंचेति सत्व
चित्तमलानामाक्षालनैश्चित्तसत्वममलं प्रादुर्भवति विम
ल्यात्त सौमनस्यं स्वच्छता स्वच्छतदेकाग्रंततो मनस्तत्रा
णामिंद्रियाणां तज्जयाज्जयस्ततआत्मदर्शनयोग्यत्वं बु
द्धिसत्वस्य भवतीति संभवः न चिद्यते साकुत्तमद्त्यनुत्तमः
यथा चोक्तं ययातिना पुरो यौवनमर्प्ययता यादृस्यजादु

मैतिभिर्यान्नजीर्यंति जीर्यंतां तांतः स्मासन्त्यजन् भ्रान्तःसु
खेनैवाभिपूर्यंते तदेतद्दर्शयति यच्च कामसुखंलोक
इत्यादिना तपःसिद्धिसूचकमाह कायःअशुद्धिलक्षण
मावरणं तामसमधर्मादि अणिमाद्यामहिमालघिमा
प्राप्तिश्चसुगमं स्वाध्यायसिद्धिसूचकमाह स्वागः सुगमं
सनात् नचवाच्यमीश्वरप्रणिधानादेवचेत् संप्रज्ञात
स्य समाधेरंगिनःसिद्धिः कृतंसप्तभिरंगैरिति ईश्वरप्र=
णिधानसिद्धौ दृष्टा दृष्टावांतरव्यापारेण तेषामुपयो
गात् संप्रज्ञातसिद्धौचसंयोगपृथक्केनदध्नइ वक्र=
क्रत्वर्थतापुरुषार्थताच्च नचैवमनंतरंगताधारणा=
ध्यानसमाधीनां संप्रज्ञातसिद्धौसंप्रज्ञातसमानगोच
रतयांऽगांतरेभ्योऽतद्गोचरेभ्यो ऽस्यांतरंगत्वप्रतीतेरीश्व
रप्रणिधानमपिहीश्वरगोचरंनसंप्रज्ञेयगोचरमिति
बहिरंगमितिसर्वमवदातं प्रजानातीति प्रज्ञापदव्यु
त्पत्तिर्दर्शिता उत्तरसूत्रमवतारयति उक्ताःसहसिद्धि=
भिर्यमनियमाः आसनादीनि वक्ष्यामः तत्र स्थिरंनिश्च
लंयत्सुखंसुखावहं तदासनमितिसूत्रार्थः आस्यतेऽत्र
त्रआस्तेवानेनेत्यासनं तस्यप्रभेदानाह तद्यथेति प
द्मासनंप्रसिद्धं स्थितस्यैकतरःपादोभून्यस्तःएकतर
श्चाकुंचितजानोरुपरिन्यस्तइत्येतद्वीरासनंपादतले
वृषणसमीपेसंपुटीकृत्य तस्योपरिपाणिकच्छपिकां
कुर्यात्तद्भद्रासनं सव्यमाकुंचितं चरणं दक्षिणजंघोर्वे

तरेदक्षिणंचाकुंचितंवामजंघोर्वोरंतरेनिक्षिपेदेतत्स्व
स्तिकं उपविश्य श्लिष्टांगुलिकौश्लिष्टगुल्फौभूमिश्लिष्टजं
घोरुपादौप्रसार्यदंडासनमभ्यसेत् योगपट्टकयोगात्सो
पाश्रयं जानुप्रसारितबाहोःशयनंपर्यंकः क्रौंचनिषद
नादीनिक्रौंचादीनांनिषण्णानांसंस्थानदर्शनात्प्रत्ये
तव्यानिपार्ष्णिपादाग्राभ्यांद्वयोराकुंचितयोरन्योन्यसं
पीडनंसमसंस्थानं येनसंस्थानेनावस्थितस्यस्थैर्यंसु
खंसिध्यति तदासनंस्थिरसुखं तत् तत्रभगवतःसूत्रका
रस्यसंमतंतस्यविवरणंयथासुखंचेति आसनस्वरूप
मुक्कातत्साधनमाह अभ्यासासिद्धिकोहिप्रयत्नः शरी
रधारको नयोगांगस्योपदेष्टव्यासनस्यकारणंतस्यतत्
कारणत्वेउपदेशवैयर्थ्यात् स्वरसतएवतत्सिद्धेःतस्मा
दुपदेष्टव्यस्यासनस्यायमसाधकोविरोधीचस्वाभा
विकःप्रयत्नः तस्यचयादृच्छिकासनहेतुतयासननिय
मोपहन्तृत्वात् तस्मादुपदिष्टनियमासनमभ्यस्यतास्वा
भाविकप्रयत्नशैथिल्यात्माप्रयत्नआस्थेयोनान्यथोप
दिष्टमासनंसिध्यतीतिस्वाभाविकप्रयत्नशैथिल्यमास
नसिद्धिहेतुः अनंतेवानागनायकेस्थिरतरफणासहस्र
विधृतविश्वंभरामंडलेसमापन्नंचित्तमासनंनिर्वर्तय
तीति ४७॥ आसनविजयसूचकमाह ततःनिगदव्याख्या
नंभाष्यं आसनमप्युक्तंविष्णुपुराणे एवंभद्रासनादीनां
समास्थाययुणैर्युतमिति आसनानंतरंतत्पूर्वकतां

प्राणायामस्यदर्शयन्तल्लक्षणमाह तमःरेचकपूरककुंभकेष्वस्तिश्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदइतिप्राणायामसामान्यलक्षणमेतदिति तथाहियत्रबाह्योवायुराचम्यांतर्धार्य्यतेपूरकेतत्रास्तिश्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः एवंकुंभकेपीति तदेतद्भाष्येणोच्यते सत्यासनेति प्राणायामविशेषत्रयलक्षणपरंसूत्रमवतारयति सत्विति वाह्यः वृत्तिशब्दःप्रत्येकंसंबध्यते रेचकमाह यत्र प्रश्वासेति पूरकमाह यत्रश्वासेति कुंभकमाहतृतीयइति तदेवस्फुटयति यत्रोभयोःश्वासप्रश्वासयोःसकृदेवविधारकात्प्रयत्नादभावोभवतिनपुनःपूर्ववदापूरणप्रयत्नौघप्रविधारकप्रयत्नेनापिरेचकप्रयत्नौघविधारणप्रयत्नोपेक्ष्यतेकिंतुयथातप्तेउपलेनिहितंजलंपरिशुष्यत्सर्वतःसंकोचमापद्यते एवमयमपिमारुतोवहनशीलोबलवद्विधारकप्रयत्ननिरुद्धक्रियःशरीरएवसूक्ष्मभूतोवतिष्ठते नतुपूरयति येनपूरकः नतुरेचयति येनरेचकइति दृयानस्यदेशोविषयः प्रादेशवितस्तिहस्तादिपरिमितो निवातेप्रदेशे ईषीकातूलादिक्रियानुमितोवाह्यएवमांतरोप्या पादतलमामस्तकंपिपीलिकास्पर्शसदृशेनानुमितःस्पर्शेननिमेषक्रियावच्छिन्नस्यकालस्यचतुर्थोभागःक्षणस्तेषामियत्तावधारणेनावच्छिन्नःस्वजानुमंडलंपाणिनात्रिःपरामृश्यछोटिकावच्छिन्नःकालोमात्राताभिष्षट्त्रिंशन्मात्राभिःपरिमितःप्रथमउद्घातोमं

दः सएव द्विगुणीकृतो द्वितीयोमध्यमः सएवत्रिगुणीकृ=
तस्तृतीयस्तीव्रस्तमिमं संख्यापरिदृष्टंप्राणायाममाह
संख्याभिरिति स्वस्थस्यपुंसः श्वासप्रश्वासक्रियावच्छि
न्नेनकालेनयथोक्तछोटिकाकालःसमानः प्रथमोघात=
कर्मतांनीतः उद्घातोविजितोवशीकृतोनिगृहीतःक्ष
णानामियत्ताकालोविवक्षितः श्वासप्रश्वासेयत्तासंख्येति
कथंचिद्दृष्टःखल्वयंप्रत्यहमभ्यस्तोदिवसपक्षमासा
दिक्रमेणदेशकालप्रचयव्यापितयादीर्घःपरमनैपुण
समधिगमनीयतयाचसूक्ष्मोनतुमंदतया एवंत्रयोवि=
शेषालक्षिताः चतुर्थलक्ष्यतिवार्थःव्याचष्टेदेशकालसं
ख्याभिरितिआक्षिप्तोऽभ्यासवशीकृतादूपादवरोपितः
सोपि दीर्घसूक्ष्म एव नसर्वकोबाह्याभ्यंतरविषयप्रा=
णायामोदेशकालसंख्यादर्शनपूर्वकः नचासौचतुर्थस्तृ
तीयइवसकृत्प्रयत्नादन्हायजायते किंत्वभ्यस्यमानस्तां
तामवस्थामापन्नः तत्तदवस्थाविजयानुक्रमेणभवती=
त्याह भूमिजयादिति ननुभयोर्गतिभावस्तंभवृत्तावप्य=
स्तीतिकोस्मादस्यविशेषइत्यतआह तृतीयइति अनालो
चनपूर्वःसकृत्प्रयत्ननिर्वर्तितस्तृतीयः चतुर्थस्त्वालोच
नपूर्वोबहुप्रयत्ननिर्वर्तनीयइतिशेषः तयोःपूरकरेचक
योर्विषयेनालोचितोयंतु देशकालसंख्याभिरालोचितइ
त्यर्थःप्राणायामस्यावांतरप्रयोजनमाह ततःक्षीयतेने
न बुद्धिसत्त्वप्रकाशस्यावरणंक्लेशाःपाप्मानव्याचष्टे प्रा

णायामानिति ज्ञायतेनेनेतिज्ञानंबुद्धिसत्वप्रकाशः विवेकस्यज्ञानंविवेकज्ञानं विवेकज्ञानमावृणोतीतिविवेकज्ञानावरणीयंभव्यगेयप्रवचनीयादीनांकर्तेरिनिपातनस्य प्रदर्शनार्थत्वात् कोपनीयरंजनीयवत् अत्रापिकर्तरि कृत्यप्रत्ययः कर्मशब्देनतज्जन्यमपुण्यं तत्कारणंक्लेशंलक्ष्यति अत्रैवागमिनामनुमतिमाह यत्तदाचक्षतइति महादेवोरागः तदविनिर्भोगवर्तिन्यविद्यापिनद्ग्रहणेनगृह्यते अकार्यमधर्मः ननुप्राणायामएवचेत्पाप्मानंक्षिणोति कृतंतर्हितपसेत्यतआह दुर्बलंभवतीति नतु सर्वथाक्षीयते अतस्तत्क्षयायतपोपेक्ष्यतइति अत्राप्यागमिनामनुमतिमाह तथाचोक्तमिति मनुरप्याहप्राणायामैर्दहेद्दोषानिति प्राणायामस्ययोगांगता विष्णुपुराणोक्ता प्राणाख्यमनिलंवश्यमभ्यासात्कुरुतेतुयः प्राणायामःसविज्ञेयःसबीजोबीजएवच परस्परेणाभिभवंप्राणापानौयदानिलौ कुरुतस्तद्विधानेनतृतीयंसंयमात्तयोरिति किंचधासः प्राणायामोहिमनःस्थिरीकुर्वन् धारणासुयोग्यंकरोति तदेवंयमादिभिःसंस्कृतःसयमाय प्रत्याहारमारंभंतस्यलक्षणसूत्रमवतारयितुंपृच्छति अथेतिस्वरः चित्तमपिमोहनीयरंजनीयकोपनीयैःशब्दादिभिः विषयैर्नसंप्रयुज्यतेतदसंप्रयोगाच्चक्षुरादीन्यपिनसंप्रयुज्यंतइति सोयमिंद्रियाणांचित्तस्वरूपानुकारःयत्पुन

स्तत्वं चित्तमभिनिविशतेन तत्रेंद्रियाणांबाह्यविषया
णांमनुकारोपि अतउक्तमनुकारइति स्वविषयासंप्र
योगस्यसाधारणस्यधर्मस्यचित्तानुकारनिमित्तत्वं स
सम्यादर्शयति स्वेति अनुकारंविवृणोति चित्तनिरोधइ
ति द्वयोर्निरोधहेतुश्चप्रयत्नस्तुल्यइतिसादृश्यंअत्रेवदृ
ष्टांतमाह यथामधुकरराजमिति रार्ष्टीतिकेयोजयति
तथेति अत्रापि विस्नुपुराणवाक्यंशब्दादिष्वनुषक्तानि
निगृह्याक्षाणियोगवित् कुर्याच्चित्तानुकारीणिप्रत्याहा
रपरायणः तस्यप्रयोजनंतत्रैवदर्शितं वश्यतापरमातेन
जायतेनिश्चलात्मनां इंद्रियाणामवश्यैस्तैर्नयोगीयोग
साधकइति अस्यानुवादकंसूत्रं ततः ननुसंति किमन्
न्याअपरमा इंद्रियाणांवश्यताया अपेक्ष्यपरमेयमुच्य
ते अद्यात्दर्शयति शब्दादिष्विति एतदेवविवृणोति
सक्तीरागोव्यसनं कयाव्युत्पत्त्या व्यस्यति क्षिपतिनिर
स्यत्येनंश्रेयसइति तदभावोऽव्यसनंवश्यता अपराम
पिवश्यतामाह अविरुद्धाश्रुत्याद्यविरुद्धशब्दादिसेवनं
नहिरुद्धेषप्रवृत्तिः सेजन्याय्यान्यायादनपेतायतः अ
परामपिवश्यतामाह शब्दादिसंप्रयोगइति शब्दादि
ष्विंद्रियाणां संप्रयोगः स्वेच्छयाभोग्येषु खल्वयंस्वतंत्रोन
भोग्यतंत्रइत्यर्थः अपरामपिवश्यतामाह रागद्वेषाभावे
सुखदुःखशून्यंमाध्यस्थ्येन शब्दादिज्ञानं इत्येकेसूत्र
काराभिमतां वश्यतांपरमर्षिसंमतामाह चित्तस्यैका

ग्यात्सहेंद्रियैरप्रवृत्तिरेवशब्दादिष्वितिजैगीषव्यः अ
स्याःपरमतामाह परमात्विति तुशब्दोवश्यतांतरेभ्यो
विशिनष्टि वश्यतांतराणिहि विषयाशी विषसंप्रयोगः
शालितयाक्लेशविषसंपर्कशंकांनापक्रामंति नहिवि
षविद्यावित् प्रकृष्टोपि वशीकृतभुजंगमोभुजंगमं
केनिधायस्वपितिविस्रब्धः इयंतु वश्यताविदूरीकृ
तनिखिलविषयव्यतिषंगानिराशंकतया परमेत्युच्यते
नेतरेंद्रियजयवदिति यथायतमानसंज्ञायामेकेंद्रिय
जयेपींद्रियम् जयाय प्रयत्नांतरमपेक्षंतेनचैवंचित्तनि
रोधेबाह्येंद्रियनिरोधायप्रयत्नांतरापेक्षेत्यर्थः क्रियायो
गंजगौक्लेशान् विपाकान् कर्मणामिहतत् दुःखवृंतथा
व्यूहान् पादेयोगस्यपंचकमिति वाचस्पतिमिश्रविरचि
तायांपातंजलभाष्यव्याख्यायांसाधननिर्देशोनामद्वितीयःपादः २॥ ॥प्रथमद्वितीयपादाभ्यांसमाधिस्तत्साध
नंचोक्तं तृतीयपादेतत्प्रवृत्त्यनुगुणाःश्रद्धोत्पादहेतवोः
विभूतयोवक्तव्याः ताश्चसंयमसाध्याःसंयमश्चधारणा
ध्यानसमाधिसमुदायइतिविभूतिसाधनतया पंचभ्य
श्चयोगांगेभ्योबहिरंगेभ्योस्यांगत्रयस्यांतरंगतयाविशे
षज्ञापनार्थमत्रत्रयस्योपन्यासः तत्रापिचधारणाध्यानः
समाधीनांकार्यकारणभावेननियतपौर्वापर्यत्वात्तदनुरो
धेनोपन्यासेक्रमइतिप्रथमधारणालक्षणीयेत्याह उक्ता
नीतिदेश्रणाध्यात्मिकदेशमाह नाभिचक्रइतिआदि

शब्देनताखादयोग्राह्याः बंधःसंबंधःबाह्यदेशमाह बाह्ये
इति बाह्येच नस्वरूपेणचित्तस्यसंबंधःसंभवतीत्युक्तं वृ
त्तिमात्रेण ज्ञानमात्रेणेति अत्रापिपुराणं प्राणायामेनपव
नंप्रत्याहारेण चेंद्रियंवशीकृत्यततःकुर्याञ्चित्तस्थानंशु
भाश्रये शुभाश्रयाबाह्याहिरण्यगर्भवासप्रजापतिप्र
भृतयः इदंच तंत्रोक्तंमूर्त्तंभगवतोरूपंसर्वोपाश्रयनिः
स्पृहं एषावैधारणाज्ञेयायञ्चित्त तत्रधार्यते तच्चमूर्त्तंह
रेरूपंयद्विचिंत्यंनराधिप तत्श्रूयतामनाधाराधारणा
नोपपद्यते प्रसन्नवदनंचारुपद्मपत्रनिभेक्षणं सुकपो
लंसुविस्तीर्णं ललाटफलकोज्वलं समकर्णांतविन्यस्त
चारुकुंडलभूषणं कंबुग्रीवंसुविस्तीर्णश्रीवत्सांकितव
क्षसं वलीत्रिभंगिनामग्ननाभिनाचोदरेणच प्रलंबाष्ट
भुजंविष्णुमथवापिचतुर्भुजं समस्थितोरुजंघंच स्वः
स्तिकांघ्रिकरांबुजं चिंतयेद्ब्रह्मभूतंतंपीतनिर्मलवाससं
किरीटचारुकेयूरकटकादिविभूषितं शार्ङ्गचक्रगदाख
ड्गशंखाक्षवलयांचितं चिंतयेत्तन्मयोयोगीसमाधायात्म
मानसं तावत्यावत्दृढीभूतातत्रैवनृपधारणा एतद्
तिष्ठतोन्यद्वास्वेच्छयाकर्मकुर्वतःनापयातियदाचित्तंसि
द्धांमन्येततांतदेति धारणासाध्यंध्यानंलक्षयति तत्रैक
तानताएकाग्रता सुगमंभाष्यं अत्रापिपुराणम् तद्रूपप्रत्य
येकाग्र्यसंततिश्चान्यनिस्पृहा तद्ध्यानंप्रथमैरंगैःषड्भिर्नि
ष्पाद्यतेनृपेति ध्यानसाध्यंसमाधिंलक्षयति तदेवेति व्याच

चष्टे ध्यानमेवेति ध्येयाकारनिर्भासमिति ध्येयाकारस्य निर्भासो नध्यानाकारस्येति अतएवाह शून्यमिति ननु शून्यंचेत्कथंध्येयं प्रकाशेतेत्याह इवेति अत्रैव हेतुमाह ध्येयस्वभावावेशादिति अत्रापिपुराणं तस्यैवकल्पनाहीनंस्वरूपग्रहणंहियत् मनसाध्याननिष्पाद्यं समाधिः सोभिधीयतइति ध्येयात् ध्यानस्यभेदः कल्पनातद्धीनं इत्यर्थः अष्टांगयोगमुक्त्वा खांडिक्यायकेशिध्वज उपसंजहार क्षेत्रज्ञः करणीज्ञानंकरणं तदचेतनं निष्पाद्यमुक्तिकार्यंवैकृतकृत्यं निवर्ततेइति धारणाध्यानसमाधिरित्येतत् त्रयस्यतत्रतत्र नियुज्यमानस्यप्रातिस्विकसंज्ञोच्चारणे गौरवंस्यादितिलाघवार्थंपरिभाषासूत्रमवतारयति त्रमः व्याचष्टे एकविषयाणीति वाचकलवंकामपनयति तदस्येति तंत्रतेसुसाद्यते योगो येनप्रशास्त्रेण तत्तंत्रं तद्भवातांत्रिकीसंयमप्रदेशाः परिणामत्रयसंयमादित्येवमादयः संयमंविजयस्याभ्याससाधनंसफलमाह तत्क्षःप्रसयांतरानभिभूतस्यनिर्मलेप्रवाहेवस्थानमालोकः प्रज्ञायाःसुगमंभाष्यम् क्वपुनर्विनियुक्तस्संयमस्यफलमेतदित्यतआह तस्य भूमिं विशेषयतिभाष्यकारःतस्येति जितायाभूमेःयानंतराभूमिरवस्थाऽजितातत्रविनियोगःस्यूलविषयेसवितर्केसमाधौवशीकृतेसंयमेनसंयमस्याविजितेनिर्वितर्के विनियोगः तस्मिन्नपिवशीकृतेसविचारेविनियो

गः एव निर्विचारे विनियोग इत्यर्थः अतएव स्थूलविषय
समापत्तिसिद्धौ सत्यां पुराणे नदायुधभूषणाधनयेनसू
क्ष्मविषयः समाधिरवलाश्रितः ततः शंखगदाचक्रशा
र्ङ्गादिरहितं बुधः चिंतयेद्भगवद्रूपं प्रशांतं साक्षसूत्रकं
यदा वधारणात् तस्मिन्नवस्थानवतीततः किरीटकेयूरमु
खैर्भूषणैर्रहितं स्मरेत् तदेकावयवं देवं सोहं चेति पुन
र्बुधः कुर्यात्ततो ह्यहमिति प्रणिधानपरो भवेदिति ॥ क
स्मात्पुनरधरां भूमिं विजित्योत्तरां विजयते विपर्ययः क
स्मान्न भवतीत्यत आह नह्यजिताधरभूमिरिति न हि शि
लाद्रद्रात् गंगां प्रति प्रस्थितो प्राप्य मेघवनं गंगां प्राप्नोति
ईश्वरप्रसादाज्जितोत्तरभूमिकस्य चेति कस्मादितरागमतः
सामान्यतो वगतानामप्यवांतरभूमिभेदानां कुलः पौर्वाप
र्यावगतिरित्यत आह भूमेरस्या इति जितः पूर्वो योग उत्त
रस्य योगस्य ज्ञानप्रवृत्त्यधिगम हेतुः अवस्थैवावस्थाव
नित्यभिप्रेत्यैतत् द्रष्टव्यम् कस्मात्पुनर्योगांगत्वाविशेषे
पि संयमस्यतत्र तत्र विनियोगो नेतरेषां पंचानामित्यत
आह त्रयमः तदिदं साधनत्रयं साध्यसमानविषयत्वेनांत
रंगं न त्वेवं यमादयस्तस्मात्ते बहिरंगा इत्यर्थः साधनत्रयः
स्य संप्रज्ञातएवांतरंगत्वं न त्वसंप्रज्ञाते तस्य निर्बीजतया
तैः सह समानविषयत्वाभावात् तेषु चिरनिरुद्धेष्वसंप्र
ज्ञात परमकाष्ठापरनामज्ञानप्रसादरूपपरवैराग्यानं
तरमुत्पादाच्चेत्याह तदपीति तस्य समानविषयत्वमंतरंगत्व

प्रयोजकत्वमिह नतुतदनंतरभावस्तस्यबहिरंगेश्वरप्रणि
धानवर्तितया सव्यभिचारत्वादितिस्थितेसव्यभिचारम
पंतरंगलक्षणतदनंतरभावित्वमस्यनास्तितस्माद्रूपेतां
तरंगतासंयमस्यासंप्रज्ञातइतिदर्शयितुंतदभावेभावा
दित्युक्तंपरिणामत्रयंसंयमादित्यत्रोपयोक्ष्यमाणपरिणा
मत्रयंप्रतिपिपादयिषुर्निर्बीजप्रसंगेनप्रस्तौति अथेति व्यु
त्थानसंप्रज्ञातयोश्चित्तस्यस्फुटतरपरिणामभेदप्रत्ययानु
भवान्नप्रश्नावतारोनिरोधेतुनानुभूयतेपरिणामोनचान
नुभूयमानोनास्तिचित्तस्यत्रिगुणतयाचलत्वेनगुणानांक्ष
णमपिअपरिणामस्यासंभवादित्यर्थः प्रश्नोत्तरंसूत्रं व्यु
त्थाननिरोधपरिणामः असंप्रज्ञातं समाधिमपेक्ष्यसंप्र
ज्ञातो व्युत्थानंनिरुध्यतेनेनेतिनिरोधो ज्ञानप्रसादःपरंवै
राग्यंतयोर्व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौतत्र
व्युत्थानसंस्कारस्याभिभवो निरोधसंस्कारस्याविर्भावश्चि
त्तस्यधर्मिणोनिरोधक्षणस्यनिरोधावसरस्यद्वयोरवस्था
योरन्वयः नहिचित्तं धर्मिसंप्रज्ञातावस्थायामसंप्रज्ञाता
वस्थायांच संस्काराभिभवप्रादुर्भावयोःस्वरूपेणभिद्यते
इति ननुयथोत्तरेक्लेशाअविद्यामूलाअविद्यानिवृत्तौ
निवर्तंतेइतितन्निवृत्तौनपृथक्प्रयत्नांतरमास्थीयतेएवं
व्युत्थानप्रत्ययमूलाःसंस्काराव्युत्थाननिवृत्तावेवनिवर्तंते
इतितन्निवृत्तौननिरोधसंस्कारोपेक्षितव्यइत्यतआह व्यु
त्थानसंस्कारादिति नकारणमात्रनिवृत्तिःकार्यनिवृत्तिहेतु

लुर्गोभूत् कुर्विद्निरुत्तावपिपदस्थनिवृत्तिरपितुप्रकार॰
णात्मकंयत्कार्यंतत्कारणनिवृत्तौतत्कार्यनिवृत्तिः उक्त
रेवक्लेशाञ्जनिध्यातमानइत्युक्तंअतस्तन्निवृत्तौतेषांनि
वृत्तिरुपपन्नाइत्येवंप्रत्ययात्मानःसंस्काराश्चिरनिरु॰
द्धेप्रत्ययेसंप्रतिस्मरणादर्शनात्तस्मात्प्रत्ययनिवृत्तावपि
तन्निवृत्तौनिरोधसंस्कारप्रचयएवोपासनीयइत्यर्थः
सुगममन्यत् सर्वथाव्युत्थानसंस्काराभिभवेतु बलव
तानिरोधसंस्कारेणचित्तस्यकीदृशःपरिणामइत्यत्राह
तस्यत् व्युत्थानसंस्कारमलरहितनिरोधसंस्कारपरंपरा
मात्रवाहिताप्रशांतवाहिता तस्मात्पुनःसंस्कारपाटव
मपेक्षतेनतुसंस्कारमात्रमित्यत्राह तत्संस्कारमांद्यइ
तितदिति निरोधंपरामृशति येतुनाभिभूयइतिपठंति तेः
तराव्युत्थानंपरामृशंति संप्रज्ञातसमाधिपरिणामाव॰
स्थांचित्तस्यदर्शयतिसमः विक्षिप्तता सर्वार्थता सत्त्वविः
नश्यतीतिक्षयस्तिरोभावःनासदुत्पद्यतइति उदयआवि
र्भावःआत्मभूतयोः सर्वार्थतैकाग्रतयोर्धर्मयोः यौक्रमा॰
योपजनौ सर्वार्थतायाअपायः एकाग्रतायाउपजनस्त
योरनुगतंचित्तंसमाधीयतेपूर्वापरीभूतसाध्यमानसमा
धिविशेषणंभवतीति ततःपुनस्समाधेःपूर्वापरीभूताया
अवस्थायास्समाधिनिष्पत्तौसत्यांशांतोदितावतीतवर्त्तमा
नौ तुल्योप्रतौप्रत्ययौचेति तुल्यप्रत्ययोएकाग्रतायांतु द्व
योःसादृश्यं समाहितचित्तस्येति समाधिनिष्पत्तिर्दर्शिता

तथैवैकाग्रमेव अवधिमाह आसमाधिभ्रेषात् भ्रंशादिति
प्रासंगिकंच वक्ष्यमाणोपयिकंचभूतेंद्रियपरिणामंविभ
जते एताः व्याचष्टे एतेनेति ननु चित्तपरिणतिमात्रमुक्तं
ननु तत्प्रकारा धर्मलक्षणावस्थापरिणामास्तत्कथं तेषा
मतिदेशइत्यतआह तत्र व्युत्थाननिरोधयोरितिधर्मलक्ष
णावस्थाशब्दाः परंनोच्चारिताः ननुधर्मलक्षणावस्थाप
रिणामानोक्ताइतिसंक्षेपार्थः तथाहि व्युत्थाननिरोध सं
स्कारयोरित्यत्रैवसूत्रे धर्मपरिणामउक्तः इमंच धर्मपरि
णामं दर्शयतातेनैव धर्माधिकरणो लक्षणपरिणामोपि
सूचितएवेत्याह लक्षणपरिणाम इतिलक्ष्यतेऽनेनेति
लक्षणंकालभेदः तेनहिलासितं वस्तुवस्त्वंतरेभ्यः कालां
तरयुक्तेभ्योव्यवच्छिद्यतइति निरोधस्त्रिलक्षणः अस्यैव
व्याख्यानं त्रिभिरध्वभिर्युक्तः अध्वशब्दः कालवचनः स
खल्वनागतलक्षणमध्वानंप्रथमंहित्वा नकिमध्ववत् ध
र्मत्वमप्यतिपततिनेत्याह धर्मत्वमनतिक्रांतोवर्तमानं
लक्षणंप्रतिपन्नः यएवनिरोधोऽनागतआसीत् सएव
सम्प्रतिवर्तमानोनतु निरोधोऽनिरोधइत्यर्थः वर्तमानता
स्वरूपव्याख्यानं यत्रास्यस्वरूपेण स्वोचितार्थक्रियाका
रिणास्वरूपेणाभिव्यक्तः समुदाचारः एषोस्यप्रथमममनाग
तमध्वानमपेक्ष्य द्वितीयोऽध्वास्यादेतत् अनागतमध्वानं
हित्वाचेद्वर्तमानतामापन्नस्ताच हित्वा अतीततामापन्नस्य
निहतमोरध्वनासुसाद्विनाशोस्यातांनचेष्येतेनह्यसतउ

सादेनापिसतोविनाशइत्यतआह नचातीतानागताभ्या सामान्यात्मनावस्थिताभ्यांवियुक्तइति अनागतस्यनिरोधस्यवर्तमानतालक्षणं दर्शयित्वावर्तमानव्युत्थान स्यातीततांतृतीयमध्वानमाह तथाव्युत्थानमितिकिंनिरोधएवानागतोनव्युत्थानंनेत्याह एवंपुनर्व्युत्थानमिति व्युत्थानजात्यपेक्षयापुनर्भावः नव्यक्त्यपेक्षया नह्यतीतं पुनर्भवतीति स्वरूपाभिव्यक्तिरर्थक्रियाक्षमस्याविर्भावः स्यैवंलक्षणपरिणामउक्तः तज्जातीयेषु पौनःपुन्ये नवर्ततइत्यतआह एवंपुनरिति धर्मपरिणामसूचित मेवावस्थापरिणाममाह तथेति धर्माणांवर्तमानाध्वनां बलवत्त्वाबलवत्त्वेवस्थातस्याःप्रतिक्षणं तारतम्यंपरिणामः उपसंहरति एषइति परिणामभेदानां संबंधिभेदान्निर्धारयति तत्रानुभवानुसारात् धर्मिणइति तत्किमेष परिणामोगुणानांकादाचित्कोनेत्याह एवमिति कस्मात्पुन रयंपरिणामःसदातनइत्यतआह चलंचेतिचोहेत्वर्थः क्तंप्रचारःएतदेवकुतइत्यतआह गुणस्वाभाव्यमिति उक्तमत्रैव पुरस्तात् सोयंत्रिविधोपि चित्तपरिणामोभूतेंद्रियेषुसूत्रकारेणनिर्दिष्टइत्याह एतेनेति एषधर्मधर्मिभेदोधर्मधर्मिणोर्भेदमालक्ष्य तत्रभूतानांपृथिव्यादीनांधर्मिणांगवादिर्घटादिर्वाधर्मपरिणामःधर्माणांचातीतानागतवर्तमानरूपतालक्षणपरिणामः वर्तमानलक्षणापन्नस्यगवादेर्बाल्यकौमारयौवनवार्धक्यमः

वस्थापरिणामोघटादीनामपि नवपुरातनतावस्थापः
रिणामः एवमिंद्रियाणामपि धर्मिणां तत्तन्नीलाद्यालोच
नंधर्मपरिणामोधर्मस्यवर्त्तमानतादिलक्षणपरिणामोवर्त्त
मानलक्षणस्य स्ताद्यालोचनस्यस्फुटत्वास्फुटत्वादिर
वस्थापरिणामः सोयमेवंविधोभूतेंद्रिय परिणामोधर्मि
णोधर्मलक्षणावस्थानांभेदमाश्रित्य वेदितव्यः अभेदमाः
श्रित्याह परमार्थतस्त्विति तुशब्दोभेदपक्षाद्विशिनष्टि
पारमार्थिकत्वमस्यज्ञाप्यते नत्वन्यस्यपरिणामस्य निषि
ध्यते कस्माद्धर्मिस्वरूपमात्रोहीति ननु यदिधर्मीविक्रि
यैव धर्मःकथमसंकरप्रत्ययोलोकेपरिणामेष्वित्यत आ
ह धर्मद्वारेति धर्मिशब्देन धर्मलक्षणावस्थाःपरिगृह्यंते
तद्द्वारेणधर्मिणएव विक्रियेत्येकाचासंकीर्णाच तद्द्वा
राणामभेदेपि धर्मिणःपरस्परासंकरात् ननुधर्माणांधः
र्मिणामभिन्नत्वेधर्मिणोध्वनांच भेदेधर्मिणोनान्यत्वेन
धर्मेणापीत्यतआहधर्मिवद्वितव्यमित्यतआह तत्र धर्मस्ये
तिभावःसंस्थानभेदः सुवर्णादेर्यथाभाजनस्यरुचकस्व
स्तिकव्यपदेशभेदोभवति तन्मात्रमन्यथाभवति नतुद्र
व्यं सुवर्णमसुवर्णतामुपैति अत्यंतभेदाभावादिति व
क्ष्यमाणोभिसंधिः एकांतवादिनंबौद्धमुत्थापयति अपर
आहेत्ति धर्माएवहि रुचकादयस्तथोत्पन्नाः परमार्थसं
तो नपुनःसुवर्णनामकिंचिदेकमनेकेष्वनुगतंद्रव्यमि
ति यदिपुनर्निवर्त्तमानेष्वपिधर्मेषुद्रव्यमनुगतंभवेन्न

तोनचितिशक्तिवत्परिणमेत अपितु कौटस्थ्येनैवपरि
वर्त्तेत परिणामात्मकरूपंपरिहायरूपांतरेण कौटस्थ्ये
नपरिवर्त्तनंपरिवृत्तिः यथाचितिशक्तिरन्यथान्यथाभावं
भजमानेष्वपिगुणेषुस्वरूपादप्रच्युताकूटस्थनित्यैवंसु
वर्णाद्यपि स्यान्नचेष्यते तस्मान्नद्रव्यमतिरिक्तंधर्मेभ्य
इति परिहरति अयमदोषइति कस्मादेकांतानभ्युपग
मात् यदिचितिशक्तिरिवद्रव्यस्यैकांतिकींनित्यतामभ्यु
पगच्छेम ततएवमुपालभ्येमहितत्वैकांतिकीं नित्यता=
मातिष्ठामहे किंतु न देतत् त्रैलोक्यंनतु द्रव्यमात्रं व्यक्ते
रर्थक्रियाकारिणोरूपादपैति कस्मान्नित्यत्वप्रतिषेधा
त् प्रमाणेन यदिहि घटोव्यक्तेर्नापेयात् कपालशर्करा–
चूर्णादिष्ववस्थास्वपिव्यक्तोघटइतिपूर्ववदुपलब्ध्य
र्थक्रिये कुर्यात्तस्मादनित्यं त्रैलोक्यं अस्तुतर्ह्यनित्यमेवो
पलब्ध्यर्थक्रियारहितत्वेनगगनारविंदवदतितुच्छत्वादि
त्यतआह अपेतमप्यस्तिनात्यंततुच्छतायैनैकांततोऽनि
त्यंस्यादित्यर्थः तस्माद्विनाशप्रतिषेधात् प्रमाणेनतथाहि
यत्तुच्छंनतत्कदाचिदप्युपलब्ध्यर्थक्रियेकरोति यथा
गगनारविंदंकरोतिचैतत् त्रैलोक्यंकदाचिदुपलब्ध्य
र्थक्रियेइति तथोत्पत्तिमद्द्रव्यत्वधर्मलक्षणावस्थायो
गित्वादयोप्यत्यंततुच्छगगननलिननरविषाणादि=
व्यावृत्ताःसत्वहेतव उदाहार्याः तथाच नात्यंतनित्यो
पिनचितिशक्तिवत् कूटस्थनित्यःस्यात् किंतुकथंचि

न्तिस्तानथाच परिणामीतिसिद्धं एतेनमृत्पिंडाद्यवस्था
सु कार्याणांघटादीनामनागतानां सत्त्वंवेदितव्यं स्यादे
तद्येतमपिचेदस्तिकस्मात्पूर्वंवन्नोपलभ्यतइत्यतआ
ह संसर्गात्स्वकारणलयात् सौक्ष्म्यदर्शनानर्हत्वंततश्च
अनुपलब्धिरितितदेवं धर्मपरिणामंसमर्थ्यलक्षणपरि
णाममपिलक्षणानांपरस्परानुगमनेनसमर्थयते लक्षण
परिणाम इति एकैकंलक्षणंलक्षणांतराभ्यांसमनुगतमि
त्यर्थः नन्वेकलक्षणयोगेलक्षणांतरेणानुभूयेनेतत्कथंत
द्योगइत्यतआह यथापुरुषइतिनह्यनुभवाभावः प्रमा
ण सिद्धमपलपति तदुत्पादएवं तत्रतत् सद्भावे प्रमाण
मसत उत्पादासंभवात्नरविषाणवदिति परोक्तंदोषमु
त्थापयति अत्रलक्षणपरिणामइति यदाधर्मोवर्त्तमानस्त
दैवयद्यतीतोनागतश्चतदात्रयोप्यध्वानःसंकीर्येरन् अ
नुक्रमेणचअध्वनाभावे असदुत्पादप्रसंगइति भाष्यः परिह
रति तस्यपरिहारइति वर्त्तमानत्वेवहि धर्माणामनुभवसि
द्धात्ततःप्राक्पश्चात्कालसंबंधमवगमयतिनखल्वसदुत्प
द्यतेनच सद्विनश्यतितदिदमाह एवंहि नचित्तमिति क्रो
धोन्तरकालंहिचित्तंरागधर्मकमनुभूयतेयदाचरागःक्रो
धसमयेऽनागतत्वेननासीत्तत्कथमसावुत्पद्येत अनुत्प
न्नश्चकथमनुभूयेतेति भवत्वेवं तथापि कुतोध्वनामसं
करइतिपृच्छति किंचेति किंकारणमसंकरेत्वपुनरर्थे उ
त्तरमाहत्रयाणांलक्षणानांयुगपन्नास्तिसंभवः कस्मिन्नेत्र

कस्यांचित्तत्त्वतोक्रमेण तु लक्षणानां एकतमस्य स्वव्यंजकांजनस्यभावो भवेत् संभवेत् लक्ष्याधीननिरूपणतया लक्षणानां लक्ष्याकारेण तद्वत्ता अत्रैव पंचशिखाचार्यसंमतिमाह उक्तंचेति एतच्च प्रागेव व्याख्यातं उपसंहरति तस्मादिति आविर्भावतिरोभावरूपनिरुद्धधर्मसंसर्गो दृसंकरो ध्वनामिति दृष्टांतमाह यथारागस्येति पूर्वेक्तोधस्य रागसंबंधावगमो दृशितिइति इदानीं तु विषयांतरवर्त्तिनो रागस्य विषयांतरवर्त्तिना रागांतरेण संबंधावगमद्दति दार्ष्टांतिक माह तथालक्षणस्येति ननुसत्यप्यनैकांताभ्युपगमे भेदोस्तीति धर्मलक्षणावस्थान्यत्वे तदभिन्नस्य धर्मिणोप्यन्यत्वप्रसंगः सएवच नेष्यतेतदनुगमानुभवविरोधादित्यतआह नधर्मीत्र्यध्वायतस्तदभिन्नाधर्मास्त्र्यध्वानः धर्माणामध्वत्रययोगमेव स्फोरयति तेलक्षिता अभिव्यक्ता वर्त्तमानाइतियावत् अलक्षिता अनभिव्यक्ता अनागता अतीताद्दतियावत् तत्रलक्षितास्तांतामवस्थां बलवत्व दुर्बलत्वादिकांप्राप्नुवंत्सऽन्यत्वेन निर्दिश्यंते अवस्थांतरतो नद्रव्यांतरतः अवस्थाशब्देन धर्मलक्षणावस्था उच्यंते एतदुक्तं भवत्यनुभवएवहि धर्मिणो धर्मादीनां भेदाभेदौ व्यवस्थापयति नह्यैकांतिके ऽभेदे धर्मादीनां धर्मिणो धर्मिरूपवद्धर्मादित्वं नाप्यैकांतिके भेदे गवाश्ववद्धर्मादित्वं सचानुभवोनैकांतिकत्वमवस्थापयन्नपि धर्मादिरूपजनापाय धर्मके

पि धर्मिणमेकमनुगमयन् धर्मांश्च परस्परतो व्यावर्त्तयन् प्रंस्यात मनुभूयतइति तदनुसारिणोवयंनतम तिवर्त्तस्वेच्छयाधर्मानुभवान् व्यवस्थापयितुमीश्महइति अत्रैव लौकिकं दृष्टांतमाह यथैकारेखेति यथातदेवरेखास्वरूपं तत्तस्थानापेक्षयाशतादित्वेनव्यपदिश्यते एवैतदेवधर्मिरूपं तत्तद्धर्मलक्षणावस्थाभेदेनान्यत्वेनप्रतिनिर्दिश्यतेइत्यर्थः दार्ष्टांतिकार्थेदृष्टांतांतरमाह यथाचैकत्वेपीति अत्रांतरेपरोक्तंदोषमुत्थापयति अवस्थेति अवस्थापरिणामे धर्मलक्षणावस्थापरिणामेकौटस्थ्यदोषप्रसंगउक्तोत्रधर्मिधर्मलक्षणावस्थानां एवकति कथमितिउत्तरं अध्वनोव्यापारेणेति दध्नः किलयऽनागताध्वा ॥ तस्यव्यापारः क्षीरस्यवर्त्तमानत्वंतेनव्यवहितत्वाद्धेतोः यदाधर्मोदधिलक्षणः स्वव्यापारंदाधिकाद्यारभं क्षीरेसन्नपिनकरोति तदानागतःयदाकरोति तदानागतःयदाकरोति तदावर्त्तमानःयदाकृत्वानिवृत्तः सन्नेव स्वव्यापाराच्च दाधिकाद्यारभात्तदातीतइति एवंत्रैकाल्येपिसत्वाद्धर्मधर्मिणोर्लक्षणानामवस्थानांचकौटस्थ्यंप्राप्नोति सर्वदासत्ताद्धिनित्यत्वं चतुर्णामपिचसर्वदासत्वेअसत्वेवा नोसादःतावन्मात्रंचलक्षणंकूटस्थनित्यतायाःनहिचितिशक्तेरपि कूटस्थनित्यतायाःकश्चिदन्योविशेषइतिभावःपरिहरति नासौ

दोषः कस्मात् गुणिनित्यत्वेपिगुणानांविमर्दोन्योन्या
भिभाव्याभिभावकत्वंतस्यवैचित्र्यात् एतदुक्तंभवति
यद्यपिसर्वदासत्वं चतुर्णामपिगुणिगुणानांतथापिगु
णविमर्दवैचित्र्येणतदात्मभूततद्विकाराविर्भावति=
रोभावभेदेनपरिणामशालितयानकौटस्थ्यंचितिश
क्तेस्तुनस्वात्मभूतविकाराविर्भावतिरोभावइतिक
कौटस्थ्यंयथाहुः नित्यंतमाहुर्विद्वांसोयस्स्वभावोन
नश्यतीतिविमर्दवैचित्र्यमेवविकारवैचित्र्ये हेतुंप्र=
कृतौविकृतौचदर्शयति यथासंस्थानंपृथिव्यादिपरि
णामलक्षणमादिमद्धर्ममात्रंविनाशितिरोभाविशब्दा
दीनांशब्दस्पर्शरूपरसगंधतन्मात्राणांस्वकार्यमपे=
क्ष्याविनाशिनामतितिरोभाविनाम् प्रकृतौदर्शयति ए
वंलिंगमिति तस्मिन्विकारसंज्ञा नत्वेवंविकारवती
चितिशक्तिरितिभावः तदेवंपरीक्षकसिद्धांविकृतिं=
प्रकृतिंचोदाहृत्य विकृतावेवलोकसिद्धायांगुणवि
मर्दवैचित्र्यंधर्मलक्षणावस्थापरिणामवैचित्र्यहेतु
मुदाहरति तत्रेदमुदाहरणमिति नचायंनियमोल=
क्षणानामेवावस्थापरिणामइतिसर्वेषामेवधर्मल
क्षणावस्थाभेदानामवस्थाशब्दवाच्यत्वादेकएवा
वस्थापरिणामस्सर्वसाधारणइत्याह धर्मिणोपी=
तिव्यापकंपरिणामलक्षणमाह अवस्थितस्येति=
धर्मशब्दआश्रितत्वेनधर्मलक्षणावस्थावाचकः

यस्यैषत्रिविधः परिणामस्तं धर्मिणं सूत्रेण लक्षयति त
त्रशांतोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी धर्मोस्यास्ती
ति धर्मीति नाविज्ञाते धर्मे सशक्योज्ञातुमिति धर्मं द
र्शयति योग्यतेति धर्मिणो द्रव्यस्य मृदादेः शक्तिरेव
चूर्णपिंडघटाद्युत्पत्तिशक्तिरेव धर्माः तेषां तत्राव्यक्त
त्वेन भावइतियावत् ॥ नन्वेवमव्यक्ततयासंतस्तेप्रादुः
र्भवंतु उदकाहरणादयस्तु तैः स्वकारणादनासादिताः कु
तः प्रासादस्य तउक्तं योग्यतावच्छिन्नेति यासौ घटादीनां
मुत्पत्तिशक्तिः सोदकाहरणादियोग्यतावच्छिन्नातेनोद
काहरणादयो घटादिभिः स्वकारणादेव प्रासाइतिनाक
स्मिकादतिभावः अथवाके धर्मिण इत्यत्रोत्तरं योग्यताव
च्छिन्ना धर्मिण इति को धर्म इत्यत्रोत्तरं शक्तिरेव धर्मस्तेषां
योग्यतैव धर्म इत्यर्थः अतस्तद्वान् धर्मीति सिद्धं भवति
तत्सद्भावेप्रमाणमाह सचफलप्रसवभेदानुमितएकः
स्य धर्मिणो न्यश्चान्यश्च चूर्णपिंडघटादिरूप इत्यर्थः का
र्यभेददर्शनाच्च भिन्न इतियावत् परिदृष्ट उपलब्धः न
त्रानुभवारोहिणो वर्तमानस्य मृत्पिंडस्य शांताव्यपदे
श्याभ्यां मृच्चूर्णमृद्घटाभ्यां भेदमाह तत्रवर्तमान इति
यदि न भिद्येत पिंडवच्चूर्णघटयोरपि तद्वदेव स्वव्यापा
रव्याप्तिप्रसंग इतिभावः अव्यक्तस्यतु पिंडस्य नोक्तं भे
दसाधनं संभवतीत्याह यदात्विति कोसौ केन भेद सा
धनेन भिद्येत तदेवं धर्माणां भेदसाधनमभिधाय तं भे

दविभजते तत्रयेखल्विति उदिताइतिवर्त्तमानाइत्यर्थः
अध्वनांधर्मोपर्यनिगमयति तेचेतिचोदयति किमर्थ
मिति किंनिमित्तमतीतस्यानंतरानभवतिवर्त्तमानाः हेतु
माह पूर्वपश्चिमतायाअभावात् विषयेण विषयिणी
मनुपलब्धिंसूचयति उपलंभमेवोपलंभस्यैधर्म्यैणाद
र्शयतियथावर्त्तमानाऽनागतयोरिति उपसंहरति तत्त
स्मादनागतएवसमनंतरः पूर्वत्वेनभवतिवर्त्तमान
स्यातीतः अतीतस्यवर्तमानःपूर्वत्वेनसमनंतरो ना
व्यपदेश्यः तस्मादध्वनायविशेषोतीतइतिसिद्धं स्यादेत
दनुभूयमानावनुभूततया उदितातीतोशक्यावुन्नेतु
मव्यपदेश्यास्तुपुनर्धर्मोअव्यपदेश्यतयैवशक्यानो
न्नेतुमित्याशयवान्पृच्छति अथाव्यपदेश्याः के केषु
समीप्यानहे अत्रोत्तरमाह सर्वसर्वात्मकमिति यत्रो
क्तमिति एतदेवोपपादयति जलभूम्योरिति जलस्य
हि रसरूपस्पर्शशब्दवतोभूमेश्च गंधरसरूपस्पर्शच
साःपारिणामिकंवनस्पतिलतागुल्मादिषुमूलफल
प्रसवपल्लवादिगतरसादिवैश्वरूप्यं दृष्टंसोयमनेव
मात्मिकायाभूमेरनीदृशस्यवाजलस्यनपरिणामोभ
वितुमर्हति उपपादितंहि नासदुत्पद्यत इतितथा स्थाव
राणांपारिणामिकंजंगमेषुमनुष्यपशुमृगादिषुरसादि
वैचित्र्यंदृष्टं उपयुंजानाहितेफलादीनिरूपादिभेदसं
पदमासादयंति एवंजंगमानांपारिणामिकंस्थावरेषुदृ

ज्ञातेति ऋतुःकिमेकस्यधर्मिणएकएवधर्मलक्षणाव=
स्थालक्षणःपरिणामःउतबहवोधर्मलक्षणावस्थाल=
क्षणाःपरिणामास्तत्रकिंप्राप्तंएकत्वाद्धर्मिणएकएवप
रिणामःनहिएकरूपातकारणात् कार्यभेदोभवितुमर्ह
ति तस्याकस्मिकत्वप्रसंगादिति एवंप्राप्तउच्यते क्रमा=
न्यत्वात्परिणामान्यत्वं एकस्यामृदश्चूर्णपिंडघटकपा
लकणाकारापरिणतिपरंपराक्रमवतीलौकिकपरीक्ष
कैरध्यक्षंसमीक्ष्यते अन्यच्चैदंचूर्णपिंडयोरानंतर्यमन्य
च्चपिंडघटयो रन्यच्चघटकपालयोरेकत्र परस्यान्यत्रपू
र्वत्वात्सोयंक्रमभेदःपरिणामेएकस्मिन्नवकल्पमानः
परिणामभेदमापादयति एकोपि वस्तुद्धर्मीक्रमोपनि
पातिनतत्तत्सहकारिसमवधानक्रमेणक्रमवतीपरि
णामपरंपरामुद्वहन्नैनामाकस्मिकयतीतिभावः धर्म
परिणामान्यत्ववत् लक्षणपरिणामान्यत्वेवस्थापरि=
णामान्यत्वेचसमानंक्रमान्यत्वंहेतुरितितदेतद्राष्ये=
णावद्योत्यते एकस्यधर्मिणइति क्रमक्रमवतोरभेदमा
स्थायसतस्य क्रमइत्युक्त तथावस्थापरिणामक्रमइति
तथाहिकीनाशैनकोष्ठागारेप्रयत्नसंरक्षिताअपिहिव्री
हयोद्वायनैरतिबहुभिःपाणिस्पर्शमात्रविशीर्यमाणान
यवसंस्थानाःपरमाणुभावमनुभवंतोदृश्यंतेनचायम
भिनवानामकस्मादेवप्रादुर्भवितुमर्हतितस्मात्क्षणप
रंपराक्रमेणसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमत्वेनद्वहत्तमाद्वि

मेणप्राप्तेषु निशि प्रयेयं लक्ष्यत इति तदिदं क्रमान्यत्वं धर्म धर्मिभेदम पेक्षत एवेत्याह न एतइति आविकारेभ्यः आचलिंगादापेक्षिको धर्मधर्मिभावोस्मदादेरपितन्मात्रापेक्ष्याधर्मत्वादित्याह धर्मोपीति यदापरमार्थ धर्मिण्यलिंगेऽभेदोपचारप्रयोगस्तद्वारेणसामानाधिकरण्यद्वारेणधर्म्यैवधर्मइतियावत् तदेकएवपरिणामोधर्मिपरिणामएवेत्यर्थः धर्मलक्षणावस्थानांधर्मिस्वरूपाभिनिवेशात् तदनेनधर्मिणोदूरोत्सारितं कूटस्थनित्यत्वमुक्तप्रायंधर्मपरिणामंप्रतिपादयन् प्रसंगेनचित्तधर्माणांप्रकारभेदमाह चित्तस्येति परिदृष्टाःप्रत्यक्षाःअपरिदृष्टाःपरोक्षाः तत्रप्रत्ययात्मकाःप्रमाणादयोरागादयश्च वस्तुमात्राद्वस्वप्रकाशरूपतामाह स्यादेतदपरिदृष्टश्चेन्नसंत्येवेत्यतआह अनुमानेनप्रापितोवस्तुमात्रेणसद्भावोयेषांतेतथोक्ताःपश्चान्मानसाधर्म्यादागमोप्यनुमानम् सप्तापरिदृष्टान्कारिकयासंगृह्णाति निरोधेति निरोधोवृत्तीनामसंप्रज्ञातावस्था चित्तस्यागमतःसंस्कारशेषभावोनुमानतश्च समधिगम्यते धर्मग्रहणेनपुण्यापुण्येउपलक्षयति क्वचित्कर्मेतिपाठस्तत्रापितज्जनिते पुण्यापुण्येएव गृह्यते तेचागमतःसुखदुःखोपभोगदर्शनाच्चानुमानतोगम्येते संस्कारस्तुस्मृतेरनुमीयते एवंत्रिगुणत्वाच्चित्तस्यचलंचगुणवृत्तमितिप्रतिक्षणपरिणामोनु

मीयतेएवंजीवनंप्राणधारणंप्रयत्नभेदोश्रसंविदितः चित्तस्यधर्मःश्वासप्रश्वासाभ्यामनुमीयते एवंचेतसश्चे ष्टाक्रियायथायथा तेस्तैरिंद्रियैःशरीरप्रदेशैर्वासंप्रयुज्यते सापितत्संयोगादेवानुमीयते एवंशक्तिरपिउद्भूतानां कार्याणांसूक्ष्मावस्थाचेतसोधर्मःस्थूलकार्यानुभवादे वानुमीयतइति अतःपरमापादपरिसमासेःसंयमवि षयः तद्वशीकारस्त्वनीविभूतिश्चवक्तव्या तत्रोक्तप्र कारंपरिणामत्रयमेवतावत्प्रथमसुपान्त सकल यो

गांगस्ययोगिनःसंयमविषयतयोपक्षिपति यनंन नुयत्रसंयमः तत्रैवसाक्षात्कारणं तत्कथंपरिणामत्रय संयमोतीतानागतं साक्षात्कारयेदित्यतआह तेन प रिणामत्रयंसाक्षात्क्रियमाणंतेषुपरिणामेष्वनुगतेये= अतीतानागतेतद्विषयंज्ञानंसंपादयति परिणामत्रय साक्षात्कारणमेवतदंतर्भूतातीतानागतसाक्षात्कारणा= त्सकर्मितिनविषयभेदःसंयमसाक्षात्कारयोरित्यर्थः अ यमपरःसंयमस्यविषयउपक्षिप्यते शनं अत्रवाचक शब्दमाचिख्यासुःप्रथमंतावद्वाग्व्यापारविषयमाह तत्रवाग्वागिंद्रियंवर्णव्यंजकमष्टस्थानंयथाह अष्टौ स्थानानिवर्णानासुरः कंठःशिरस्तथाजिह्वामूलंचदंताः श्चनासिकौष्ठौचतालुचेति सावाग्वर्णेष्वेवयथालोकप्र तीतिसिद्धेष्वर्थवती नचवाचकइत्यर्थःश्रोत्रव्यापारवि षयंनिरूपयति श्रोत्रंपुनर्ध्वनेरुदानस्यवागिंद्रियाभिवा

तिनोयः परिणतिभेदो वर्णोत्मातेनाकारेपरिणतंतन्मात्र विषयंनतुवाचकविषयमित्यर्थः यथालोकप्रतीतिसि द्धेभ्योवर्णेभ्योवाचकंभिनत्ति पदंपुनर्वाचकंपुनर्ना= दानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्ययुथाप्रतीतिसिद्धान्नादान्व= र्णान्प्रत्येकंगृहीत्वाअनुपश्चाद्यासंहरत्येकत्वमापाद यति गौरित्येतदेकंपदमितितयापदं गृह्यतेयद्यपिप्रा च्योपिबुद्धयोवर्णाकारंपदमेवप्रत्येकंगोचरयंतितथा पिनविशदंप्रथतेचरमेतुविज्ञानेतद्भातिविशदमिति नादानुसंहारबुद्धिनिर्ग्राह्यमुक्तं यस्तुवैजात्यादेकपदा नुभवमविज्ञायवर्णानेववाचकानातिष्ठतेतंप्रत्याह व र्णाइतितेखल्वमीवर्णाःप्रत्येकंवाच्यविषयांधियमाद धीरन्नागदंतकादवशिष्यावलंबनंसंहताबाग्रावाणा इवपिठरधारणंनतावस्त्रयमकल्पः एकस्मादर्थप्रती तेरनुत्पत्तेरुत्पत्तौवाद्वितीयादीनामनुच्चारणप्रसंगोनि ष्पादितक्रियेकर्मणिविशेषानाधायिनः साधनस्यसाध नन्यायातियातात् तस्माद्वितीयःपरिशिष्यतेसंभवति= द्धिग्रावाणांसंहतानांपिठरधारणमेकसमयभावित्वा= त् वर्णानांतुयौगपद्यासंभवोतःपरस्परमनुग्राह्यानुग्रा हकत्वायोगात्संभूयाथिनार्थधियमादधते नेपदरूपमे कमसंस्पृशजःतादात्म्येनातएवानुपस्थापयंतः आवि र्भूतास्तिरोभूताश्रयःशलाकाकल्पाःप्रत्येकमपदस्वरू पाउच्यंतेयदिपुनःपदमेकंतादात्म्येनस्पृशेयुर्वर्णास्त

तोनोक्तदोषप्रसंगइत्याह वर्णःपुनरेकैकः यद्यात्मासः
र्वाभिधान शक्तिप्रचित्तःसर्वाभिरभिधानशक्तिभिर्निचि
तोगोगणःगौरनगइत्यादिषुहिगकारोगोत्वाद्यर्थाभि
धायिषुदृष्टइतितत्तदभिधानशक्तिःएवंसोमशोचिरित्या
दिष्वीश्वराद्यर्थाभिधायिषुपदेषुऔवर्णोदृष्टःसोपित=
त्तदभिधानशक्तिःएवंसर्वत्रोहनीयं सचैकैकोवर्णोग
कारादिःसहकारियद्वर्णांतरमोकारादितदेवप्रतियो
गिप्रतिसंबंधियस्यसतथोक्तस्तस्यभावस्तत्त्वंतस्माहे
श्वस्यंनानात्वमिवापन्नोनतुनानात्वमापन्नःतस्यत
त्वादेवपूर्वोवर्णोगकारउत्तरेणऔकारेणगणादिपदे
भ्योव्यावर्त्योत्तरश्चऔकारोगकारेणशोचिरादिपदेभ्यो
व्यावर्त्यविशेषेगोत्ववाचकेगोपदस्फोटेवस्यापितोनु
संहारबुद्धौअयमभिसंधिरर्थप्रत्ययोहिवर्णैर्नियतक्र
मतयापरस्परमसंभवद्भिरशक्यःकर्तुनचसंस्कारद्वा=
राग्नेयादीनामिवपरमापूर्वेवास्वर्गेवाजनयितव्येनिय
तक्रमाणामपिसाहित्यमर्थबुध्युपजननेवर्णानामिति
सांप्रतंविकल्पासहत्वात् सखल्वयंवर्णानुभवजन्यःसं
स्कारःस्मृतिप्रसवहेतुरन्योवाग्नेयादिजन्यइवापूर्वो=
भिधानोनतावदनंतरःकल्पनागौरवापत्तेःसएवतावद
दृष्टपूर्वःकल्पनीयस्तस्यचक्रमवद्भिर्वर्णानुभवैरेकस्य
जन्यत्वंनसंभवतीतितज्जातीयानेकावांतरसंस्कारक=
ल्पनेतिगौरवं नचैषज्ञापकहेतुंगमज्ञातस्तदंगतामनु

भवतीतिनखलुसंबंधोर्थप्रत्यायनांगमन्तातोगतासुपे
तिस्मृतिफलप्रसवानुमितस्तुसंस्कारःस्वकारणानुभव
निषयनियतोविषयांतरेप्रत्ययमाधातुमुत्सहते अन्य
याघस्किंचिदेवैकैकमनुभूयसर्वःसर्वंजानीयादितिन
चप्रत्येकवर्णानुभवजनितसंस्कारपिंडलब्धजन्मस्म
तिदर्पणसमारोहिणोवर्णाःसमधिगतसहभावावाच
कइतिसांप्रतम्क्रमाक्रमविपरीतक्रमानुभूतानांत
त्राविशेषेणार्थधीजननप्रसंगात्नचैतत्स्मरणज्ञानपूर्वानु
भववर्त्तिनींपरापरतांगोचरयितुमर्हतितस्माद्वर्णेभ्योसं
भवन्नर्थप्रत्ययएकपदानुभवमेवस्वनिमित्तंउपकल्प
यति नचैषपदेपिप्रसंगःतद्धिप्रत्येकमेवप्रयत्नभेदभि
न्नाध्वनयोव्यंजयंतःपरस्परविसदृशतत्तत्सदृव्यंजकध्व
निभिस्तुल्यस्थानकरणनिष्फलाःसदृशाःसंतोन्योन्यविस
दृशैःनदैःपदमेकंसदृशमापादयंतःप्रतियोगिभेदेनतत्त
त्सादृश्यानांभेदात्तदुपधानादेकमपिअनवयवमपिसा
वयवमिवानेकात्मकमिवावभासयंतियथानियतवर्ण
परिमसंस्थानंमुखमेकमपिमणिकृपाणदर्पणादयोवि
भिन्नवर्णपरिमाणसंस्थानमनेकमादर्शयंतिनपरमार्थ
तःसादृश्योपधानभेदकल्पिताभागाएवनिर्भोगस्यपद
स्यवर्णाःतेनतद्बुद्धिर्वर्णोसनापदभेदेस्फोटमभेदमेवनि
र्भोगमेवसभेदमिवसभागमिवालंबते अतोगोपदस्फो
टभेदस्यैकस्यगकारभागोगौरादिपदस्फोटसादृश्येनन

निर्द्धारयतिस्वभागिनमिस्योकारेणविशिष्टोनिर्द्धारयस्येव मोकारोपिभागःशोचिरादिपदसदृशतयानशक्तोनिर्द्धा रयतितंस्वभागिनंगोपदस्फोटमितिगकारेणविशिष्टो निर्द्धारयतिअसहभाविनामपिचसस्कारद्वारेणास्ति सहभावइतिविशेष्यविशेषणभावोपपत्तिः नचभिन्न विषयत्वंसंस्कारयोर्भागद्वयविषययोरनुभवयोस्तज्ज न्मनोश्चसंस्कारयोरेकविषयत्वात् केवलभागानुभ वेनपदमव्यक्तमनुभूयतेअनुसंहारधियातुभागानुभ वयोनिसंस्कारलब्धजन्मनाव्यक्तमितिविशेषः अव्य क्तानुभवाश्चप्राञ्चःसंस्काराधानक्रमेणव्यक्तमनुभव मादधानादृष्टाः यथादूरादूनस्यतावस्तिप्रत्ययाअव्य क्ताव्यक्तवनस्पतिप्रत्ययहेतवः नचेयं विधावर्णानाम र्थप्रत्यायनेसंभविनीनोखलुवर्णाःप्रत्येकमव्यक्तमर्थ प्रत्ययमादधत्यं तेव्यक्तमितिशक्यंवक्तुंप्रत्यक्षज्ञानए वनियमात् व्यक्ताव्यक्तत्वस्यवर्णाधेयस्त्वर्थप्रत्ययोन प्रत्यक्षः तदेषवर्णेभ्योजायमानःस्फुटएवजायेतनवा जायेतनत्वस्फुटःस्फोटस्यतुध्वनिव्यंग्यस्यप्रत्यक्षस्य सतः स्फुटास्फुटत्वेकल्पेतेद्व्यसमानंएवंप्रत्येकवर्णा नुभवजनितसंस्कारसहितश्रोत्रलब्धजन्मन्यनुसंहा रबुद्धौसंहतावर्णाएकपदस्फोटभावमापन्नाःप्रयत्न विशेषव्यंग्यतयाप्रयत्नविशेषस्यचनियतक्रमापेक्ष याक्रमस्यान्यत्वेतदभिव्यंजकप्रयत्नविशेषाभावेनत

दभिव्यक्त्यभावप्रसंगात् क्रमानुरोधिनोर्थसंकेतेनाव
छिन्नाःसंकेतावच्छेदमेवलौकिकंसभागपदविषयंद
र्शयंति इयंतोद्वित्रास्त्रिचतुराःपंचषावा एतेसर्वा=
भिधानशक्तिपरिवृतागकारौकारविसर्जनीयाः सास्ना=
दिमंतमर्थमवद्योतयंतिःतत्किमिदानींसंकेतानुसारेण
वर्णानामेववाचकत्वंतथाचनपदंनामःकिंचिदेकमि
सतआह तदेतेषामितिध्वनिनिमित्तःक्रमोध्वनिक्र
मःउपसंहृतोध्वनिक्रमोयेषुतेतथोक्ताः बुद्ध्यानिर्भा=
स्यतेप्रकाश्यतइति बुद्धिनिर्भासःसंकेतावछिन्नाःस्थूल
दर्शिलोकाशयानुरोधेनगकारौकारविसर्जनीयाइत्यु=
क्तंगकारादीनामपि तद्भागतया तादात्म्येनवाचक
त्वास्तीत्यनुसारस्त्वेकमेवपदंवाचकमित्यर्थःएतदे
वस्पष्टयति तदेकंपदंलोकबुद्ध्याप्रतीयतइतिसंबंधः
कस्मादेकमित्यतआह एकबुद्धिविषयोगौरित्येकंपद=
मित्येकाकारायाबुद्धेर्विषयोयतः तस्मादेकं तस्यव्यंज
कमाह एकप्रयत्नाक्षिप्तमिति रसइतिपदव्यंजकास्त्र
यत्नादिलक्षणःसरइतिपदव्यंजकःप्रयत्नः सचोपक्र
मतःसरइतिपदव्यक्तिलक्षणफलावच्छिन्नःपूर्वापरीभू
तएकस्तदाक्षिप्तंभागानांसादृश्योपधानभेदकल्पिता
नांपरमार्थसतामभावादभागंअतएवपूर्वापरीभूतः
भामाभावादक्रमंननुवर्णाःपूर्वापरीभूतास्तेचास्यभा
गाइतिकथमक्रममभागंचेत्यतआह अवर्णनस्यस

वर्णोभागाः किंतुसादृश्योपधानभेदात्पद्‌भेदतेनतेना कारेणापरमार्थसताप्रथतेनहिमणिकृपाणदर्पणादि नर्त्तीनिम्नुखानिमुखस्यपरमार्थसतोऽवयवाद्‌इतिबो द्धमनुसंहारबुद्धौविदितमंसवर्णप्रत्ययस्यव्यापारःसं स्कारःपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारस्तहितस्तेनोप= स्थापितंविषयीकृतंवर्णानुभवतत्तत्संस्काराणांचप= द्विषयत्वमुपपादितमधस्तात्स्यादेतद्‌भागमक्रम मवर्णंचेत्पद्‌नत्वंकस्मादेवंविधंकदाचिन्नप्रथतेन हिलाक्षारसावसेकोपधानापादितारुणभावःस्फटि कमणिस्तदपगमेस्वच्छधवलोनानुभूयतेतस्मात्पार माथिकाएववर्णाइत्यतआह परत्रेति प्रतिपिपादयि षयावर्णैरेवाभिधीयमानैरुच्चार्यमाणैःश्रूयमाणश्च श्रोतृभिरनादिर्योयंवाग्व्यवहारोविभक्तवर्णपदनि बंधनस्तज्जनितावासनास्यनादिरेवतदनुविद्धया तद्वासितयालोकबुद्ध्याविभक्तवर्णैरचितपदावगाः हिन्यासिद्धवत्परमार्थवत्संप्रतिपत्त्यासंवादेनवृद्धानां पदंप्रतीयतेएतदुक्तंभवति अस्तिकश्चिदुपाधिर्यउप धेयेनसंयुज्यतेवियुज्यतेच यथालाक्षादिस्तत्रतद्वि= योगेस्फटिकःस्वाभाविकेनस्वच्छधवलेनरूपेणप्रका शतइतियुज्यते नत्प्रत्ययस्यतुप्रयत्नभेदोपनीतध्वनि भेदादन्यतोनुत्पादात्तस्यचसदासादृश्यदोषदूषितत्त यावर्णात्मनैवप्रत्ययजनकत्वमितिकुतोनिरुपाधिनः

पदस्ययथायथाहुर्ध्वेनयःसदृशात्मानोविपर्यासस्यहे
तवःउपलंभक्रमेतेषांविपर्यायासस्यकारणं उपाय=
त्वाच्चनियतःपददर्शितदर्शिनांज्ञानस्यैवचबाधेयलो
केध्रुवमुपप्लवइति यतः पदात्माविभक्तवर्णरूषितः
प्रकाशते अतः अतःस्थूलदर्शीलोकोवर्णानेवपदम
भिमन्यमानस्तानेवप्रकारभेदभाजोर्थभेदेसंकेतय
तीत्याह तस्येति तस्यपदस्याजानतएकस्यापिसंके
तवुद्धितःस्थूलदर्शीलोकहितायवर्णात्मनाविभागः
विभागमाह एतावतां नन्यूनानामधिकानांवाएवं=
जातीयकोनैरंतर्यक्रमविशेषः अनुसंहारएकबुद्ध्यु
पग्रहः एकस्यार्थस्यगोत्वादेर्वाचकइति ननुयद्येक
स्यार्थस्यायंशब्दोवाचकइतिसंकेतः हंतभोःशब्दा=
र्थयोर्नैतरेतराध्यासस्तर्हीत्यतआह संकेतस्त्विति

दिगोचरोनच पदार्थमात्रंतद्गोचरः किंतुवाक्यार्थइतिअ
वाक्यार्थपराएवसर्वेशब्दास्तेनसएवतेषामर्थः अ
तोयत्रापि केवलस्यपदस्य प्रयोगस्तत्रापि पदांतरे
ण संदेहीकृत्यततोर्थोगम्यतेनतुकेवलात्कस्मात्तः
मात्रस्यासामर्थ्यात् तथाच वाक्यमेव तत्रतत्रवाच
कंनतु पदानितद्भागतयातुतेषामप्यस्तिवाक्यार्थवा
चकशक्तिपदार्थइनपदभागतयावर्णानांतेनयथा व
र्णएकैकःसर्वपदार्थाभिधानशक्तिप्रन्वितएवंपदमप्ये
कैकंसर्ववाक्यार्थाभिधानशक्तिप्रन्वितंतदिदमुक्तं स
र्वपदेषुचास्तिवाक्यशक्तिः वृक्षइत्युक्तेअस्तीतिगम्य
तेअध्याहृतास्तिपदसहितं वृक्षइतिपदंवाक्यार्थे व
र्ततइतितद्भामत्वाद्वृक्षपदंतत्र वर्तते कस्मात्पुनर
स्तीतिगम्यतइत्यतआह नसत्तांपदार्थोव्यभिचरती
ति लोकएवहिपदानामर्थावधारणोपायः सचकेव
लंपदार्थमस्त्यर्थेनाभिसमस्यसर्वत्रवाक्यार्थीकरोति
सोयमव्यभिचारः सतदापदार्थस्य अतएवशब्दवृ
त्तिविदांव्यवहारोयत्रान्यक्रियापदंनास्तितत्रास्ति
र्भवतिर्वापरः प्रयोक्तव्यइतिक्रियाभेदाव्यभिचारिः
प्रातिपदिकमुक्त्वाक्रियाभेदंकारकाव्यभिचारेणदर्श
यतितथाचपचतीत्युक्तइति पचतीत्युक्तेतिकारक
मात्रस्यतदन्वययोग्यस्यावगमात् अन्यथाक्षिप्तपर
स्तद्भेदानामनुवादः तदेवंभेदएववाक्यार्थइति

तथानपेक्षमपि पदंवाक्यार्थेवर्त्तमानंदृश्यतइतिसुत
रामस्तिवाक्यशक्तिःपदानामित्याह दृष्टंचेति नचैता
वतापि श्रोत्रियादिपदस्य स्वतंत्रस्यैवंविधार्थप्रत्याय
नंनयावदस्त्यादिभिरभिसमासोस्यभवति तथाचास्मा
पिवाक्यान्वयवत्वात्कल्पितत्वमेवेतिभावः स्यादेतत्प
दानामेवचेद्वाक्यशक्तिःकृतंतर्हिवाक्येनतेभ्यएवतद
वसायादित्यतआह तत्रवाक्यइति उक्तमेतत्न केव
लात् पदात्पदार्थःप्रतिपित्सितःप्रतीयतेनयावदेतत्प
दांतरेणाभिसमस्यतइतितथाचवाक्यात्पदान्ययोद्धृत्य
कल्पितानिवाक्यार्थोप्यपोद्धृत्यतदेकदेशंकारकंवाक्रि
यांवातत्पदंप्रकृत्यादिविभागकल्पनया व्याकरणीयम
न्वाख्येयंकिमर्थं पुनरेतावताक्लेशेनान्वाख्यायतइत्यत
इत्यतआह अन्यथेति घटोभवति भवतिभिक्षांदेहिभव
तिनिषतीतिनामाख्यातयोश्चसाम्यात् एवमश्वस्त्वंअ=
श्वोयातीतिएवमजापयःपिबअजापयःशत्रूनितिनामा=
ख्यातसारूप्यान्निर्ज्ञातंनामत्वेनाख्यातत्वेनवाअन्वा=
ख्यानाभावेनिष्कृष्यान्वातंकथंक्रियायांकारकेवाव्याक्रि
येत तस्माद्वाक्यात्पदान्यपोद्धृत्याख्यातव्यानि ननु अ
न्वाख्यानादेवपारमार्थिकोविभागःपदानामिति तदेवं
शब्दस्वरूपंव्युत्पाद्यशब्दार्थप्रत्ययानांसंकेतापादितसंक
राणामसंकरमाख्यातुमुपक्रमतेतेषांशब्दार्थप्रत्ययानां
विभागःतद्यथाश्वेतंप्रासादइतिक्रियार्थःशब्दःस्फुरत

रोह्यत्रपूर्वापरीभूतायाः क्रियायाःसाध्यरूपायाःसिद्धरूपः
क्रियार्थःश्वेतइतिभिन्नःशब्दः यत्रापिशब्दार्थयोःसिद्ध
रूपत्वंतत्राप्यर्थादस्तिशब्दस्यभेदइत्याहश्वेतःप्रासा
दइतिकारकार्थःशब्दोभिहितत्वाच्चकारकविभक्तेर
भावः अर्थंविभजते क्रियाकारकात्मानदर्थस्तयोःश
ब्दयोरर्थः क्रियात्माकारकात्माचप्रत्ययंविजने प्रत्यय
श्वेतिचशब्देनतदर्थइत्येनत्सदृसत्रानुकृष्यतेतदंत्रान्य
पदार्थप्रधानंसंबध्यते सएवक्रियाकारकात्मार्थोयस्यस
तथोक्तः नन्वभेदेनप्रतीतेःशब्दार्थप्रत्ययानांसंकरःकुतःप्रवि
भागइत्याशंक्यवान्स्तद्धतिकस्मादितिउत्तरमाहसोयमित्यभिसंधादितिरं
केतोपाधिरेकाकारप्रत्ययोनतुतात्विकइत्यर्थः संकेतः
स्यनिमित्ततांदर्शितासंकेतइतिसम्यापरमार्थमाह यस्तु
श्वेतोर्थइतिअवस्यानवपुराणत्वादयः सहगतःसंकीर्णए
वंचप्रविभागसंयमायोगिनःसर्वेषांभूतानांपशुमृगसरी
सृपवयःप्रभृतीनांयानिरुतामितत्राप्यव्यक्तंपदंतदर्थःत
प्रत्ययश्चेति तदिदमनुष्यवचनवाच्यप्रत्ययेप्रकृतःसंय
मःसमानाजातीयतयातेष्वपिकृतएवेतितेषांरुतंतद
र्थभेदंतत्प्रत्ययंचयोगीजानातीतिसिद्धंसंनं ज्ञानजाहि
संस्काराः स्मृतेर्हेतवोअविद्यादिसंस्काराःअविद्यादीनां
क्लेशानांहेतवःविपाकोजात्यायुर्भोगरूपस्तस्यहेतवोध
र्मोधर्मरूपाःपूर्वेषुभवेष्वभिसंस्कृताःनिष्पादिताःस्वका
र्णेयेथासंस्कृतंव्यंजनंकृतमितिगम्यतेपरिणामचेष्टा

निरोधशक्तिजीवनान्येव धर्मोश्चित्तस्यतद्दृष्टपरिदृष्टश्चि
त्तधर्मास्तेषुश्रुतेष्वनुमितेषुसपरिकरेषुसंयमःसंस्कारा
णांद्वयेषांसाक्षात्क्रियायैसमर्थःअस्तुतत्रसंयमात्तत्सा
क्षात्कारःपूर्वजातिसाक्षात्कारस्तुकुतइत्यतआहनचदेशे
तिनिमित्तंपूर्वशरीरमिंद्रियादिसानुबंधसंस्कारसाक्षा
त्कारएवनांतरीकतयाजात्यादिसाक्षात्कारमाक्षिपती
त्यर्थःस्वसंस्कारसंयमंमरकीयेष्वतिदिशति परत्राप्येव
मिति अत्रअद्धोसादेहेतुमनुभवतआवट्यस्यजैगीष
व्यएसंवादमुपन्यस्यति अत्रानुश्रूयतइतिमहाकल्पः
महासर्ग॰ तनुधरइति निर्माणकायसंपदुक्ताभव्यःशो
भनोविगलितरजस्तमोमलइत्यर्थःप्रधानवशित्वमैश्व॰
र्ये तेनहिप्रधानंविक्षोभ्ययस्यैयादृशींकार्येंद्रियसंपदं॰
दित्सति तस्यैतादृशींदत्वेपरकीयानिचकार्येंद्रियसहस्रा
णिनिर्मायांतरिक्षेदिविभुविच यथेच्छविहरतीति संतो
षोहितस्मात्सयोबुद्धिसत्वस्यप्रशांतताधर्मःमनंपरब्रह्म
यस्यचित्तमात्रस्य साक्षात्करणादिति यथासंस्कारसाक्षा
त्कारःतदनुबंधपूर्वजन्मसाक्षात्कारमाक्षिपत्येवंपरचि
त्तसाक्षात्कारोपि तदालम्बनसाक्षात्कारमाक्षिपेदितिप्रा
प्ते आहनत्वात्सानुबंधसंस्कारविषयोसौ संयमः अयं
तु परिच्छिन्न विषय इत्यभिप्रायः का तम् पंचा॰
त्मकः कायः सच रूपवत्तयाचाक्षुषोभवतिरूपे
णहि कायश्चतद्रूपंचचक्षुर्ग्रहणकर्मेशक्तिमनुभवति

तत्रयदारूपे संयमविशेषोयोगिनांक्रियते तदारूपस्य
ग्राह्यशक्तौरूपवत्कायप्रत्यक्षताहेतुस्तभ्यते तस्माद्ग्रा
ह्यशक्तिस्तंभेसस्यंतर्द्धानंयोगिनस्ततःपरकीयचक्षुर्जनि
तेनप्रकाशेनत्तानेनासंप्रयोगश्चक्षुर्ज्ञानाविषयत्वंयो=
गिनःकायस्येतियावत्तस्मिन्कर्त्तव्येंतर्द्धानंकारणमि
त्यर्थःएतेनेतिकार्येशब्दस्पर्शरसगंधसंयमात्तद्ग्राह्य
शक्तिस्तंभेश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणप्रकाशासंप्रयोगेंतर्द्धान
मितिसूत्रमूहनीयं सोवा आयुर्विपाकंच कर्मद्विविधं
सोपक्रमंनिरुपक्रमंचयत्खल्वेकभविकंकर्मजात्या
युर्भोगहेतुस्तदायुर्विपाकं तच्च किंचित्कालानपेक्षमेव
भोगदानायप्रस्थितंदत्तबहुभोगमल्पावशिष्टफलंप्रव
त्तव्यापारंकेवलंतत्फलस्यसहसाभोक्तुमेकेनशरीरेण
शक्यत्वाद्विलंबनेतदिदंसोपक्रममुपक्रमोव्यापारस्तत्स
हितमित्यर्थः तदेवतुदत्तस्तोकफलंतत्कालमपेक्ष्यद
नायव्याप्रियमाणंकादाचित्कमंदव्यापारंनिरुपक्रमं=
एतदेवनिदर्शनाभ्यांविशदयति तत्र यथेतिआर्द्रंवास्त्र

रीतंवासर्वेमाहेंद्रजालादिव्यतिरेकेणग्रामनगरादिस्व
र्गमभिमन्यते मनुष्यलोकमेवदेवलोकमिति मैति मै
त्र्यादिषुसंयमान्मैत्र्यादिबलान्यस्यभवंति तत्रमैत्रीभा
वनातोबलंयेनजीवलोकसुखांकरोति ततःसर्वहि
तोभवति एवंकरुणाबलात्प्राणिनोदुःखात्दुःखहे
तोर्वासमुद्धरति एवंमुदिताबलाज्जीवलोकस्यमाध्य
स्थ्यमाधत्तेवक्ष्यमाणोपयिकंभावनाकारणत्वंसमाधे
राह भावनातःसमाधिर्यःसंसंयमः यद्यपिधारणाध्यान
समाधित्रयमेवसंयमोनसमाधिमात्रंसमाध्यनंतरंका
र्योत्पादात्समाधेःप्राधान्यात्तत्रसंयमउपचरितः क्वचि
त्भावनासमाधिरितिपाठः तत्रभावनासमाधौसमूलस्य
संयमस्यावयवोदेतुर्भवतः वीर्यंप्रयत्नःतेनमैत्र्यादिब
लवतःपुंसःसुखितादिषुपरेषांकर्त्तव्येषुप्रयत्नोऽवंध्योभ
वतीतिउपेक्षोदासीन्यंन तत्रभावनानापिसुखादिवद्रा
व्यंकिंचिदस्तीतिवलीयस्यबल संयमस्तस्यबलंलभते
इति प्रनंसूक्ष्मेव्यवहितेविप्रकृष्टेवार्थेसंयमेनविन्यस्य
तमधिगच्छति २२भुमात् आध्रुवादितोमेरुपृष्ठान्तरेवम
निनसंग्रहश्लोकांतेनसंक्षेपतःसप्तलोकानुपन्यस्यविस्त
रेणाह तत्रावीचेरिति घनशब्देनपृथिव्युच्यतेभूमिःस्थान
मित्यर्थःएतेमहानरकाःअनेकोपनरकपरिवारावोद्धव्याः
एतानेवनामांतरेणोपसंहरति महेतितस्यसूर्यप्रचाराद्रा
त्रिंदिवंलग्नमिवविवर्त्ततेयमेवास्यभागंसूर्यस्त्यजति त

त्रराशियेमेवभागमलंकरोति तत्रदिनमिति सकलजंबू
द्वीपपरिणाममाह तदेषयोजनशतसहस्रं किंभूतंयोजः
नानांशतसहस्रमित्याह सुमेरोर्दिशिदिशितदर्द्धेनपंचा
शतायोजनसहस्रेण व्यूढंसंक्षिप्तं यतोस्यमध्यस्थःसुमेः
रुःसमुद्राश्चसर्षपराशिलाइतिद्विगुणाद्विगुणाइतिसंबंधःय
थासर्षपराशिर्व्रीहिराशिरिवोच्छ्रितोनापिभूमिसमस्त
थासमुद्राअपीत्यर्थः विचित्रैःशैलैरवतंसैरिवसहवर्तते
इतिसविचित्रशैलावतंसाद्वीपास्तदेतत्सर्वं सद्वीपविपि
ननगनगरनीरधिमालावलयंलोकालोकपरिवृतंविश्वं
भराभंडलंब्रह्मांडमध्येव्यूढंसंक्षिप्तं सुप्रतिष्ठितंसंस्थानं
सन्निवेशोयस्यतत्तथोक्तंयेयत्रप्रतिवसंतितत्र तान्दर्श
यति तत्रपातालइति ७२ सुमेरोःसंनिवेशमाह सुमेरुरि
तितदेवंभूर्लोकंसप्रकारमुक्त्वासप्रकारमेवांतरिक्षलो
कमाहग्रहेति विक्षेपोव्यापारःस्वर्लोकमादर्शयतिमा
हेंद्रनिवासिनइति देवानकायादेवजातयः षण्णाम
पिदेवनिकायानांरूपोत्कर्षमाह सर्वेसंकल्पसिद्धाइ
ति संकल्पमात्रादेवैषांविषयाउपनमंति वृंदारकाःपू
ज्याःकामभोगिनोमैथुनप्रियाः औपपादिकदेहाःपित्रोः
संयोगमंतरेणाकस्मादेवदिव्यशरीरमेषांधर्मविशेषा
तिसंस्कृतेभ्योणुभ्योभूतेभ्योभवतीति महर्लोकमाह
महतीति महाभूतवशिनःयद्यदेतेभ्योरोचतेतत्तदेव
महाभूतानिप्रयच्छंति तदिच्छातश्चमहाभूतानितेननेनसं

स्थानेनावतिष्ठंते ध्यानमात्रतसा पुष्टाभवति जनलोक
माह प्रथमदृत्युक्तक्रमेण भूतेंद्रियवशिनइति भूतानि
पृथिव्यादीनि इंद्रियाणिश्रोत्रादीनियथानियोक्तुमि
छंति तथैवनियुज्यंते उक्तक्रमापेक्षयाद्वितीयंब्रह्मणस्त
पोलोकमाह द्वितीयइति भूतेंद्रियप्रकृतिवशिनइति
प्रकृतिःपंचतन्मात्राणितद्वशिनः तदिछातोतन्मात्रा
ण्येवकार्याकारेणपरिणमंतइत्यागमिकः द्विगुणेतिआ
भास्वरेभ्योद्विगुणायुषोमहाभास्वरास्तेभ्योपिद्विगुणायु
षःसत्यमहाभास्वरादृत्यर्थः ऊर्ध्वमिति ऊर्ध्वसत्यलो
के अप्रतिहतज्ञानाआवीचेस्तु प्रभृत्यातपोलोकं सू
क्ष्म व्यवहितादिसर्वेकिजानंतीत्यर्थः तृतीयंब्रह्मणः
सत्यलोकमाह तृतीयइति अकृतोभवनस्यगृहस्य
न्यासोयैस्तेतथोक्ताः आधाराभावादेवस्वप्रतिष्ठाः स्वे
षुशरीरेषुप्रतिष्ठायेषांतेतथोक्ताः प्रधानवशिनस्तदि
छातः सत्वरजस्तमांसिप्रवर्तंते यावत्सर्गायुषः तथाच
श्रूयते ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यांतेकृ
तात्मानः प्रविशंतिपरंपदमिति तदेवं चतुर्णांदेवनिकायानांसा
धारणंधर्मानुक्तानामविशेषग्रहणेनधर्मविशेषानाह तत्रेति
अच्युतानामदेवाःस्थूलविषयध्यानसुखाः तेनतेतृप्यंति शुद्ध
निवासानामदेवाःसूक्ष्मविषयध्यानसुखाःतेनतेतृप्यंति सत्या
भानामदेवाइंद्रियविषयध्यानसुखास्तेनतेतृप्यंति संज्ञासंज्ञिनो
नामदेवाअस्मितामात्रध्यानसुखास्तेनतेतृप्यंति तएते सर्वेसंप्र

ज्ञातसमाधिमुपासते ८३ अथासंप्रज्ञातसमाधिनिष्ठाः
विदेहप्रकृतिलयाःकस्मान्नलोकमध्येन्यस्यंतेइत्यत
आह विदेहप्रकृतिलयास्त्विति बुद्धिवृत्तिमंतोहिद
र्शितविषयालोकयात्रांवहंतो लोकेषुवर्त्तंतेनच्चैवंवि
देहप्रकृतिलयाः सत्यपिसाधिकारत्वइत्यर्थः तदे
तदासत्यलोकमाचार्वीन्वेयोगिनासाक्षात्कारणीयंसू
ये द्वारे सुषुम्नायांनाड्यांम् नन्वेतावतापि तत्साक्षात्का
रोभवतीत्यतआह एवं तावदन्यत्रापिसुषुम्नाया
अन्यत्रापियोगोपाध्यायोपदिष्टेषु यावदिदंसर्वेजग
द्दृष्टमिति बुद्धिसत्त्वंहि स्वभावतएव विश्वप्रकाशनस
मर्थंतमोमलावृतं यत्रैव रजसोद्घाट्यते तदेवप्रका
शयति सूर्यद्वारसंयमोद्घाटितं भुवनंप्रकाशयति नचै
वमन्यत्रापिप्रसंगस्तत्संयमस्य तावन्मात्रोद्घाटनसा
मर्थ्यादिति सर्वमवदातं तत्रतत्रजिज्ञासायांयोगिन
स्तत्रतत्रसंयमः एवं क्षुत्पिपासानिवृत्तिहेतुः संयमः
स्थैर्यहेतुश्च सूत्रपदैरुपदिष्टो भाष्येणनिगदव्याख्या
तेनव्याख्यात इतिनव्याख्यातः मूल मूर्द्धशब्देन सुषु
म्नानाडीलक्ष्यते तत्र संयमइति प्रांर्वे प्रतिभाऊहस्त
द्भवंप्रातिभं प्रसंख्यानहेतु संयमवतोहितत्प्रकर्षेप्रसं
ख्यानोदयपूर्वेलिंगं यदूहजंज्ञानंतेनसर्वं विजानाति
योगीतच्च प्रसंख्यानसन्निधायनेन संसारात्तारयती
तितारकं हविवेकजस्यपदंमाचष्टे यदिदमस्मिन्त्रसतु

रेवहत्वादात्मा ब्रह्म तस्य पुरं निलयस्तद्धि तत्र विजाना=
तीत्यमिति दहरं गर्त्ते तदेव पुंडरीकमधोमुखं वेश्मम
नसः चित्तसंवेदनत्वे हेतुमाह तत्र विज्ञानं तत्र संय=
माच्चित्तं विजानातीत्यवृत्तिविशिष्टं सनं यत्र प्रकाश
रूपस्यातिस्वच्छस्य नितान्ताभिभूत रजस्तमस्तया विवे
कख्यातिरूपेण परिणतस्य बुद्धिसत्त्वस्यात्यंतिकश्चैत
न्यात् संकरस्तत्र कैव कथा रजस्तमसोर्जडस्वभावयो
रित्याशयवान् सूत्रकारः सत्त्वपुरुषयोरित्युवाच इम
मेवाभिप्रायं गृहीत्वा भाष्यकारोप्याह बुद्धिसत्त्वप्रख्या
शीलमिति न प्रख्याशीलमात्रमपि तु विवेकख्यातिरूपे
ण परिणतमतो नितान्त शुद्धप्रकाशतया त्यंतसारूप्य
चैतन्येनेति संकर इत्यत आह समानेति सत्त्वेनोपनि=
बंधनमविनाभावः संबंधः समानसत्त्वोपनिबंधनयो
योरजस्तमसोस्ते तयोस्तेन वशीकारोभिभवः असंकरमा
ह तस्माच्चेति चकारोप्यर्थः न केवलं रजस्तमोभ्यामि=
त्यर्थः परिणामिन इति वैधर्म्यमपरिणामिनः पुरुषा=
दुक्तं प्रत्ययाविशेषः शान्ताद्याकार मूढरूपाया बुद्धेश्चैतन्य
विंबोद्ग्राहेण चैतन्यस्य शान्ताद्याकाराध्यारोपश्चंद्रम
स इव स्वच्छ सलिल प्रतिबिंबितस्य तत्कंपनात् कंपना=
रोपः भोगहेतुमाह दर्शितविषयत्वादिति असंक=
आख्यातं ननु बुद्धिसत्त्व स्तु पुरुषभिन्नं भोगस्तु पुंसः कु
तोभिधीयते इत्यत आह सभोगप्रत्ययो भोगरूपः प्रस

यःसत्वस्यातः परार्थत्वादृश्योभोग्यः सत्वंहि परार्थसंह
तत्वात्तद्धर्मेश्वभोगः इति सोपिपरार्थःयस्मैच परस्मा
असै तस्यभोक्तुर्भोग्यःअथवानुकूलप्रतिकूलवेदनी
यस्तु सुखदुःखानुभावोभोगःन्नवायमासानमेवानु
कूलयति प्रतिकूलयति वास्वात्मनिवृत्तिविरोधाद
तोनुकूलनीयप्रतिकूलनीयार्थोभोगःसभोक्तात्रात्मा
तस्यदृश्योभोग्यइति यस्तुतस्मात्परार्थोद्विशिष्टइतिपरा
र्थोद्विति पंचम्यन्यपराथ्याहारेण व्याख्यातास्यादेतः
पुरुषविषयाचेत्तज्ञाहतमोःपुरुषःप्रज्ञायाः अन्येयइ
ति प्रज्ञांतरमेवतत्र तत्रेतिअनवस्थापातइत्यतआ
ह नचपुरुषप्रत्ययेनेति अयमभिसंधिः।चित्याजडःप्र
काश्यते नजडेनचितिःपुरुषप्रत्ययस्त्वचिदात्मा क
थंचिदात्मानंप्रकाशयेत् चिदात्मात्वपराधीनप्रकाशो
जडंप्रकाशयतीतियुक्तम्बुद्धिसत्वेनेति अचिद्रूपता
दात्म्येनजडत्वमाह बुद्धिसत्वगतपुरुषप्रतिबिंबात्तं
वनात् पुरुपालंबनंनतुपुरुषप्रकाशनात् पुरुपाः
लंबनंनतुपुरुषप्रकाशनात् पुरुषालंबनं बुद्धिसत्व
मेवतु तेनप्रत्ययेन संक्रांतपुरुषाप्रतिबिंबंपुरुष
छायापन्नं चैतन्यमालंबतइतिपुरुषार्थः अत्रेषश्रुति
मुदाहरति तयाह्युक्तमीश्वरेण विज्ञातारमिति नके
नचित्स्त्यर्थः नचस्वार्थसंयमो नयावत्तथानंस्वका
र्येपुरुषज्ञानमभिनिर्जेत्रयति तावत्तस्यपुरस्ताद्यावि

भूतीराधत्तेताःसर्वोदर्शयति तत्ते तद्नेनयोगजधर्मा
नुगृहीतानांमनःश्रोत्रत्वक् चक्षुर्जिह्वाघ्राणानांयथा
संख्यंप्रातिज्ञानदिव्यशब्दाद्यपरोक्षहेतुभावउक्तः
श्रोत्रादीनांपंचानांदिव्यशब्दाद्युपलंभकानां तात्रिः
काःसंज्ञाःश्रावणाद्याःसुगमंभाष्यंकदाचिदात्मविष
यसंयमप्रवृत्तस्तत्प्रभावात्पूर्थांतरसिद्धीरधिगम्य
कृतार्थमन्यः संयमाद्विरमेदतआह तेयः व्युत्थितचि=
त्तोहिताः सिद्धीरभिमन्यतेजन्मदुर्गतद्रवद्रविणक
णिकामपि द्रविणसंभारं योगिनातु समाहितचित्ते
नोपनताभ्योपिताभ्योविरंतव्यंअभिसंहिततापत्रया
त्यंतिकोपशमरूपपरमपुरुषार्थःसखल्वयं कथंतत्र
त्यनीकासु सिद्धिषुरज्यतेतिसूत्रभाष्ययोरर्थः तदेवं
ज्ञानरूपमैश्वर्यं पुरुषदर्शनार्थसंयमफलमुक्त्वाक्रि
यारूपमैश्वर्यं संयमफलमाह वंधः समाधिवलादि
ति वंधकारणसंयमवलात् प्राधान्यात्समाधिग्रह=
णं प्रचरत्यनेनास्मिन्निति प्रचारः चित्तस्यगमागमा
ध्वानोनाड्यः तस्मिन्प्रचारेसंयमात्तद्वेदनं तस्माच्च
बंधकारणशैथिल्यात् नतेनप्रतिबध्यते अप्रति=
बद्धमप्युन्मार्गेणगच्छन्न स्वशरीराद्प्रस्यूहं निष्क्रा=
मति नच परशरीरमाविशति तस्मात्तत्प्रचारोपिज्ञा
तव्यः इंद्रियाणिच चित्तानुसारीणि परशरीरे यथा
धिष्ठाननिविशंतेइति उभ्र समस्तेंद्रियवृत्तिजीव

नप्राणादिलक्षणाप्राणादयोलक्षणंयस्याःसातथोक्ताद्व
येंद्रियाणांवृत्तिर्बाह्याभ्यंतरीचवाह्यारूपाद्यालोचनल
क्षणाअभ्यंतरीतुजीवनंसहिप्रयत्नभेदःशरीरोपग्र
हीतमारुतक्रियाभेदहेतुःसर्वकरणसाधारणःयथाहुः
सामान्यकरणवृत्तिःप्राणाद्यावायवःपंचेति तैरस्यल
क्षणीयत्वात् तस्यप्रयत्नस्यक्रियाकार्यं पंचतपो प्राण
आनासिकाग्रादाचहृदयादवस्थितःअसितपीताहार
परिणतिमिदंसंतत्रतत्रस्थानेसममनुरूपंनयन्समा
नःआहृदयादाचनाभेरस्यस्थानं मूत्रपुरीपपुरीष=
गर्भादीनामपनयनहेतुरपानःआनाभेराचपादतलाद
स्यवृत्तिः उन्नयनादूर्ध्वं नयनाद्रसादीनामुदानःआ
नासिकाग्रात्आचशिरसोवृत्तिरस्यव्यापीव्यानःएषा
मुक्तानांप्रधानंप्राणस्तदुत्क्रमेसर्वोत्क्रमश्रुतेःप्राणमु=
त्क्रामंतमनुसर्वेप्राणाउत्क्रामंतीतिन देवंप्राणादी=
नांक्रियास्थानभेदेनभेदंप्रतिपाद्यसूत्रार्थमवतारयति
उदानजयादितिउदानेकृतसंयमस्तज्जयाज्जलादि
भिर्नप्रतिहन्यतेउत्क्रांतिश्चार्चिरादिमार्गेणभवतिप्रया
णकालेतस्मात्तामुत्क्रांतिं वशित्वेनप्रतिपद्यते प्राणादि
संयमात्तद्विजयेभूतजयएताःक्रियाःस्थानविजयादि
भेदात्प्रतिपत्तव्यःसनं तेजसःशारीरस्योपध्मानमुत्तेज
नंस्वार्थेसंयमात्स्वान्वयंशिष्टंश्रावणाद्युक्तंसंप्रतिश्राव
णाद्यर्थोदेवसंयमाछ्रावणादिभवतीत्याहश्रोत्रसंयमः

च पृथिव्यांगंधवर्जेचत्वारोप्सुगंधरसवर्जे त्रयस्तेजसि गंधरसरूपवर्जे द्वौनभस्वतिशब्दएवाकाशतएतईदृशाविशेषाः सद्दाकारादिभिधर्मैः स्थूलशब्देनपरिभाषिताःशास्त्रे तत्रापि पार्थिवास्तावद्धर्माःआकारोगौरवंरौक्ष्यंवरणं स्थैर्यमेवचवृत्तिर्भेदः क्षमाकार्ष्ण्यंकाठिन्यं सर्वभोग्यता अपांधर्माः स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभाशौक्ल्यमार्दवं गौरवंचयत शैत्यरक्षापवित्रत्वं संधानंचौदकागुणाः तैजसाधर्माः ऊर्ध्वभाक्पाचकं दग्धृपाचकंलघुभास्वरप्रध्वंस्योजस्विवैतेजःपूर्वाभ्यांभिन्नलक्षणंवायवीयाधर्माः तिर्यग्गानं पवित्रत्वमाक्षेपोनोदनंबलंवलमच्छायतारौक्ष्यंवायोर्धर्माःपृथग्विधाःआकाशीयाधर्माः सर्वतोगतिरव्यूहो विष्टंभश्चेतिच त्रयःआकाशधर्माव्याख्याता पूर्वधर्मविलक्षणाइत्ति तएतआकारप्रभृतयोधर्मास्तैः सहेति आकारश्च सामान्य विशेषोगोत्वादिः द्वितीयंरूपमाह द्वितीयंरूपं स्वसामान्यंमूर्त्तिःसांसिद्धिकंकाठिन्यं स्नेहोजलं मज्जापुष्टिवलाधानहेतुः वन्हिरुष्णता औदर्येसौर्ये भौमेच सर्वत्रैव तेजसि समवेतोष्णतेति सर्वत्रैतद्धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षयाभिधानंवायुः प्राणामीवहनशीलः तत्दाहचलनेन तृणादीनां शरीरस्याटनेनचसर्वगंवायुसामान्य नामित्वमनुमीयते सर्वतोगतिराकाशः सर्वत्रशब्दोपलब्धिदर्शनात् श्रोत्राश्रयाकाशगुणेनहिशब्देन

ह्नीयं कानं कायाकाशसंबंधसंयमा ह्लालघुनिवा॰
तूलादौ कृतसंयमापत्तिं चेतसस्तत्स्थ तद्जनतांत
श्चेति सिद्धिक्रममाह जलइति अपरमपि परशरीरा
वेशहेतुसंयमं क्लेशकर्मविपाकक्षयहेतुमाह बयः
विदेहमात्रमाह शरीरादिति अकल्पितायामहावि
देहायाथउपाय स्तस्यदर्शनायकल्पितां विदेहमाह
सायदीति वृत्तिमात्रकल्पनाज्ञानमात्रं तेन महावि
देहामाह यात्विति उपायोपेयते कल्पिताकल्पितयो
राह तत्रेति किंपरशरीरावेशमात्रमितोनेत्याह तत्त
श्चेति ततोधारणातोमहाविदेहायामनःप्रवृत्तेः सि
द्धिः क्लेशश्च कर्मच ताभ्यांविपाकत्रयं जात्यायुर्भोगाः
तदेतद्रजस्तमोमूलंविगलित रजस्तमसः सत्वमात्रा
त् विवेकख्यातिमात्रसमुत्पादात्तदेतद्विपाकत्रयंर॰
जस्तमोमूलतया तदात्मकं सद्बुद्धिसत्त्वमावृणोति त
त् क्षयाच्चनिरावरणंयोगिनश्चित्तंयथेच्छं विहरति वि॰
जानातिचेति स्थूयः स्थूलंच स्वरूपंच सूक्ष्मं चान्वयश्चा
र्थवत्त्वंचेति स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वानि तेषुसं
यमात्तज्जयः स्थूलमाह तत्रेति पार्थिवाःपाथसीयास्तै
जसा वायवीयाश्चाकाशीयाः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः॰
यथासंभवंविशेषाः षड्जगांधारादयः शीतोष्णादयोनी
लपीतादयःकषायमधुरादयःसुरभ्यादयः एतेहिनाम
रूपप्रयोजनैः परस्परतोभिद्यन्तइतिविशेषाः एतेषांप

चपृथिव्यांगंधवर्जेचत्वारोप्सुगंधरसवर्जे त्रयस्तेजसि गंधरसरूपवर्जे द्वौनभस्वतिशब्दएवाकाशतएतद्दृ शाविशेषाः सद्याकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देनपरिभा षिताःशास्त्रे तत्रापि पार्थिवास्तावद्धर्माः आकारोगौर वंरोक्ष्यंवरणं स्थैर्यमेवचवृत्तिभेदः क्षमाकार्श्यंकाठि न्यं सर्वभोग्यता अपांधर्माः स्नेहः सौक्ष्म्यं प्रभाशौक्ल्य मार्दवंगौरवंचयत शैत्यरक्षापवित्रत्वं संधानंचौदका गुणा. तैजसाधर्माः ऊर्ध्वभाक् पाचकं दग्धृपाचकंल घुभास्वरप्रध्वंस्योजस्विवैतेजःपूर्वाभ्यांभिन्नलक्षणंवा यवीयाधर्माः तिर्यग्गमनं पवित्रत्वमाक्षेपोनोदनंबलं बलमथ्ययतारौक्ष्यंवायोर्धर्माःपृथग्विधाः आकाशीः याधर्माः सर्वतोगतिरव्यूहो विष्टंभश्चेतिच त्रयः आका शधर्माव्याख्याता पूर्वधर्मविलक्षणादिति तएतआ कारप्रभृतयोधर्मास्तैःसहेति आकारश्च सामान्य वि शेषोगोत्वादिः द्वितीयंरूपमाह द्वितीयंरूपं स्वसामा न्यंमूर्त्तिःसांसिद्धिकंकाठिन्यं स्नेहोजलं भज्जापुष्टिव लाधानहेतुः वन्हिरुष्णता औदर्यसौर्यं भौमेच सर्व त्रैव तेजसि समवेतोस्मतेति सर्वचैतद्धर्मधर्मिणोर भेदविवक्षयाभिधानंवायुः प्राणामीवहनशीलः त दाहचलनेन तृणादीनां शरीरस्याटनेनचसर्वगंवायुसा मान्य नामित्वमनुमीयते सर्वतोगतिराकाशः सर्वत्रश ब्दोपलब्धिदर्शनात श्रोत्राश्रयाकाशगुणेनहिशब्देन

पार्थिवादिशब्दोपलब्धिरित्युपपादितमधस्तात् एतत्स्व
रूपशब्देनोक्तं अस्यैवमूर्त्यादि सामान्यस्यशब्दादयः
षड्जादयः उष्णत्वादयः शुक्लत्वादयः कषायत्वादयः
सुरभित्वादयोमूर्त्यादीनां सामान्यानांभेदःसामान्या
न्यपिमूर्त्यादीनिजंबीरपनसामलकफलादीनि रसा
दिभेदात्परस्परंव्यावर्त्तंते तेनैतेषामेते रसादयो वि
शेषाः तथोक्तं एकजातिसमन्वितानां प्रत्येक पृथिव्या
दीनामेकैकयाजात्या मूर्त्तिस्नेहादिनासमन्वितानामे
षां षड्जादिधर्ममात्रव्यावृत्तिरितितदेवं सामान्यंमूर्त्या
द्युक्तं विशेषाश्च शब्दादयउक्ताः येचाहुः सामान्यविशे
षाश्रयोद्रव्यमितितान्प्रत्याह सामान्यविशेषसमुदा=
योत्रदर्शनेद्रव्यंयेपितदाश्रयोद्रव्यमास्थिष नतैरपित
त्समुदायोनुभूयमानोनापन्होतव्यः नच तदपन्हवेतद्=
योराधारोद्रव्यमिति भवति ॥ तस्मात्तदेवास्तु द्रव्यं
नतु ताभ्यांतत्समुदायाच्च तदाधारमपरंद्रव्यमुपलंभा
महे ग्रावभ्यो ग्रावसमुदायाद्भिन्न तदाधारमपरंपृथ
ग्विधंशिखरंसमूहोद्रव्यमित्युक्तम् तत्रसमूहमात्रं द्र
व्यमिति भ्रमापनुत्तये समूहविशेषोद्रव्यमिति निर्धार
यितुंसमूह प्रकारानाह द्विधाहीति यस्मादेवंतस्मान्न
समूहमात्रंद्रव्यमित्यर्थः द्वाभ्यांप्रकाराभ्यांतिष्ठतीति
द्विष्ठःएकंप्रकारमाह प्रत्यस्तमितेति प्रत्यस्तमितोभेदो
येषामवयवानांतेतथोक्ताः प्रत्यस्तमितभेदाश्चअवयवा

यस्य सतथोक्तः एतदुक्तंभवति शरीरवृक्षयूथवनशब्दे
भ्यःसमूहःप्रतीयमानो प्रतीतावयवभेदस्तद्वाचकश
ब्दाप्रयोगात् समूहएकोवगम्यतेइति युतायुत सिद्धाव
यवत्वेन चेतनाचेतनत्वेनचोदाहरणचतुष्टयंयुतायु
त सिद्धावयवत्वं चाग्रेवक्ष्यते द्वितीयंप्रकारमाह शब्दे
नोपात्तभेदावयवानुगतःसमूहः उभयेदेवमनुष्याइ
ति देवमनुष्याइतिहि शब्देनोभयशब्दवाच्यस्यसमू
हस्य भागौ भिन्नावुपात्तौ ननूभयशब्दात्तावदवयवभे
देनप्रतीयते तत्कथमुपात्तभेदावयवानुगतइत्यत
आह ताभ्यांभागाभ्यामेव समूहोभिधीयते उभयशब्दे
नभागद्वयवाचि शब्दसहितेन समूहोवाच्यः वाक्यस्य
वाक्यार्थवाचकत्वादितिभावः पुनर्द्वैविध्यमाह सचेति
भेदेन चाभेदेनचविवक्षितःभेदविवक्षितमाह आम्राणां
वनं ब्राह्मणानां समूहइति भेदएव षष्ठीश्रुतेः यथा ग
र्गाणां गौरिति अभेदविवक्षितमाह आम्रवन ब्राह्मणसं
घ इति आम्राश्च ते वनंचेति समूहसमूहिनोरभेदं
विवक्षित्वा सामानाधिकरण्यमित्यर्थः विधांतरमाह स
पुनर्द्विविधःयुत सिद्धावयवःसमूहःयुत सिद्धाः पृथक्सि
द्धाः सांतराला अवयवा यस्यसतथोक्तः यूथ वनमितिसां
तरालाहितदवयवा वृक्षाश्च गावश्चायुत सिद्धावयवश्च
समूहो वृक्षो गौः परमाणुरिति निरंतरा हितदवयवाः
सामान्य विशेषावासात्तादृयोवेति तदेतेषु समूहेषुइ

व्यभूतं निर्धारयति अयुतसिद्धेति तदेवं प्रासंगिकद्रव्यं
व्युत्पाद्यप्रकृतमुपसंहरति एतत्स्वरूपमित्युक्तमिति त
तीयरूपंविवक्षुःपृच्छतिअथेति उत्तरमाह तन्मात्रमि
ति तस्यैकोवयवः परिणाम भेदः परमाणुःसामान्यं
मूर्त्तिः शब्दादयो विशेषाः तदा सा अयुतसिद्धा निरंत
रांवयवाःसामान्यविशेषास्तद्भेदेष्वनुगतःसमुदायः
यथाच परमाणुःसूक्ष्मरूपं एवंसर्वतन्मात्राणिसू=
क्ष्मरूपमितिउपसंहरति एतदिति अथभूतानांचतु
र्थरूपं ख्यातिक्रियास्थितिशीलागुणाः कार्यस्वभावम
नुपतितु मनुगंतुं शीलंयेषांतेतथोक्ताःअतएवान्व
यशब्देनोक्ताःअथैषां पंचमंरूपंमर्थवत्वं विवृणोति
भोगेति नन्वेवमपिसंतुगुणाअर्थवंतस्तत्कार्याणां=
तुकुतोर्थवत्वमित्यतआह गुणाइतिभौतिकागोघटाद
य· तदेवं संयमविषयमुक्त्वासंयमंतत्फलंचाह तेष्वि
ति भूतप्रकृतयोभूतस्वभावाः संकल्पानुविधाने भू
तानांक्रियोगिनःसिद्धतीत्यतआह वनश्चस्थूलसंयम
जपात्त्वतस्यःसिद्धयोभवंतीत्याह तत्राणिमामहानपि
भवत्यणुः लघिमामहानपिलघुर्भूत्वेषीका तूलइवाका
शे विहरति महिमाल्पोपिनागनगगगनपरिमाणो भ
वति प्राप्तिःसर्वेभावाः संनिहिताभवंति योगिनस्तद्य
था भूमिष्ठएवांगुल्यग्रेण स्पृशति चंद्रमसंस्वरूपसंय
मविनयात् सिद्धिमाह प्राकाम्यमिच्छानभिघातोनास्यरू

पंभूतस्वरूपैर्मूर्त्यादिभिरभिहतेभ्मा वुन्मज्जति निमज्जति च यथोदके सूक्ष्मविषयसंयमजया सिद्धिमाह वशित्वं भूतानि पृथिव्यादीनि भौतिकानि गोघटादीनि तेषु वशीस्वतंत्रोभवति तेषांत्ववश्यः तत्कारणतन्मात्रपृथिव्यादि परमाणु वशीकारात्तत्कार्यं वशी कारस्तेन यानियथावस्थापयति तानि तथावतिष्ठंतेइत्यर्थः अन्वयविषयसंयमजयासिद्धिमाह ईशित्वंतेषांभूतभौतिकानांविजितमूलप्रकृतिः सन् यःप्रभवउत्पादोपश्चाप्ययोविनाशोसम्रव्यूहो यथा वद्वस्थापनं तेषामीष्टेअर्थवत्त्वसंयमात्सिद्धिमाह यत्र कामावसायित्व सत्यसंकल्पता विजित गुणार्थवत्त्वोहि योगीयद्यदृर्थे तयासंकल्पयति तत्तस्मै प्रयोजनाय कल्पते विषमप्यमृतकार्येसंकल्प्यभोजयन्जीवयतीति स्यादेतद्यथाशक्तिविपर्यासं करोत्येवंपदार्थविपर्यासमपि कस्मान्न करोति तथा चंद्रमसमादित्यं कुर्यात् कुहूंसिनीवालीमित्यतआह नचशक्तोपीति नखलु तेयत्र कामावसायिनस्तत्र भगवतः परमेश्वरस्याज्ञामतिक्रमितुमुत्सहंतेशक्तयस्तु पदार्थानांजाति देशकालावस्थाभेदेनानियतत्स्वभावाइतियुज्यते तासु नादिष्ठानुविधानमिति एतान्यष्टैश्वर्याणितद्भूतोनभिघातइति अणिमादिप्रादुर्भावइत्यनेनैव तद्धर्मानभिघातसिद्धौपुनरुपादानं कायसिद्धिच त् एतत्सूत्रो

पञ्च सकलविषयसंयमफलवत्त्वज्ञापनाय सुगम
मन्यत् कायसंपदमाह रूपसंपत् वज्रस्येव संहन
नमवयव व्यूहो दृढो निबिडो यस्य स तथा जितभूत
स्य योगिन इंद्रिय जयोपायमाह ग्रयः ग्रहणं च स्वरू
पञ्चास्मितान्वयश्चार्थवत्त्वं च तेषु संयमस्तस्मादि
त्यर्थः गृहीतिर्ग्रहणं तच्च ग्राह्याधीननिरूपणमिति
ग्राह्यं दर्शयति सामान्यविशेषात्मेति ग्राह्यमुक्त्वा ग्रह
णमाह तथेति वृत्तिरालोचनं विषयाकारा परिणतिरि
तियावत् येत्वाहुः सामान्यमात्रगोचरेंद्रिय वृत्तिरिति
तान्प्रत्याह नचेति गृह्यतेइतिग्रहणं सामान्यमात्रगो
चरग्रहणं वाह्येंद्रियं तत्र हि मनो बाह्ये प्रवर्त्तेत अन्य
थांध बधिराद्यभावप्रसंगात् तदिह यदि न विशेष
विषयमिंद्रियं तेनासावनालोचितो विशेष इति कथं म
नसानुव्यवसीयेत तस्मात्सामान्य विशेष विषयमिं
द्रियालोचनमिति तदेतद्ग्रहणमिंद्रियाणां प्रथमं रूपं द्वि
तीयरूपमाह स्वरूपं पुनरिति अहंकारो हि सत्वभागे
नात्मीयेनेंद्रियाण्यजीजनत् अतो यत्तत्र करणत्वं सामा
न्यं यच्च नियतरूपादिविषयत्वं विशेषस्तदुभयमपि
प्रकाशात्मकमित्यर्थः तेषां तृतीयरूपमिति अहंका
रो हि इंद्रियाणां कारणमिति यत्रेंद्रियाणि तत्र तेन भ
वितव्यमिति सर्वेंद्रियसाधारणात्सामान्यमिंद्रियाणा
मित्यर्थः चतुर्थरूपमिति गुणानां हि द्वैरूप्यं व्यवसाया

सकलव्यवसेयात्मकत्वंच तत्रव्यवसेयात्मकतांग्रा=
ह्यतामास्थायपंचतन्मात्राणि भूतभौतिकानि निर्मिते
व्यवसायात्मकत्वंतुग्रहणरूपमास्थाय साहंकारा
णींद्रियाणीत्यर्थः शेषंसुगमम् एवं रूपेंद्रियजयात्सि
द्धीराहनतोऽश्च विदेहानामिंद्रियाणां करणभावो वि
करणभावः देशःकाश्मीरादिः कालातीतादिर्विषयः
सूक्ष्मादिः सान्वयेंद्रियजयात्सर्वप्रकृतिविकारवशि=
त्वंप्रधानजयः ताएताः सिद्धयो मधुप्रतीका इत्युच्यंते
योगशास्त्रनिष्णातैः स्यादेतत् इंद्रियजयादिंद्रियाणि
सविषयाणि वश्यानि भवंतु प्रधानादीनां तत्कारणा
नां किमायातमित्यतआह एताश्चेति करणानामिंद्रि
याणांपंचरूपाणि ग्रहणादीनि तेषांजयात् एतदुक्तं
भवति नेंद्रियमात्रजयस्यैताः सिद्धयोपितु पंचरूप=
स्यतदंतर्गतंचप्रधानादीति वक्ष्यते ज्ञानक्रियारूपैश्वर्य
हेतवः संयमाःसाक्षात्पारंपर्येणचस्वसिद्ध्युपसंहार सं
पादितश्रद्धाद्वारेणयदर्थास्तस्याःपुरुषान्यताख्यातेर
वांतरविभूतीर्दर्शयति सच निर्धूतरजस्तमोमलस=
यावैशारद्यं ततः परावशीकारसंज्ञारजस्तमोभ्यामुप
प्लुत्वं हि चित्तसत्त्वम वश्यमासीत्तदुपशमेतु तदस्यया
गिनोवशिनः तस्मिन्वश्येयोगिनःस्वपुरुषान्यताख्या
तिमात्ररूपप्रतिष्ठस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं एतदेवंवि
वृणोति सर्वात्मानइति व्यवसायव्यवसेयात्मानोजड

प्रकाशरूपादित्यर्थः तदनेन क्रियैश्वर्यमुक्तं ज्ञानैश्व=
र्यमाह सर्वज्ञातृत्वमिति अस्याअपिद्विविधायाः सि
द्धेर्वैराग्यायोगिजन प्रसिद्धांसंज्ञामाह एषाविशोके
ति क्लेशाश्च बंधनानिच कर्माणितानि क्षीणानियस्य
सतथा संयमांतराणांपुरुषार्थाभासफलत्वात् विवेक
ख्यातिसंयमार्थतां दर्शयितुं विवेकख्यातेः परवैरा=
ग्योपजननद्वारेण कैवल्यं फलमाह तस्य यदा=
स्ययोगिनः क्लेशकर्मक्षये एव ज्ञानंभवति किंभू
तमित्याह सत्वस्यायं विवेकप्रत्ययोधर्मः शेषं तत्र
तत्र व्याख्याततत्वात्सुगमं संप्रतिकैवल्यसाधनेप्रव
त्तस्ययोगिनःप्रत्यूह संभवे तन्निराकरणमुपदिश
तिस्थागात् तानि स्थानानि येषां संति ते स्थानिनो
महेंद्रादय तैरुपमंत्रणं तस्मिन्संगश्च स्मयश्चन
कर्त्तव्यःपुनरनिष्टप्रसंगतः तत्रेयं देवास्थानैरुपमं
त्र्यंते तंयोगिनमेकंनिर्द्धारयितुं यावंतोयोगिनःसं
भवंति तानतएवाह चत्वारइति तत्र प्रथमकल्पि=
कस्य स्वरूपमाह तत्राभ्यासीति प्रवृत्तमात्रं न पुनः
र्वशीकृतंज्योतिर्ज्ञानं परचित्तादि विषयंय सत=
था द्वितीयमाह ऋतंभरप्रज्ञइति यत्रदमुक्ताऋतंभ
रातत्र प्रज्ञेति सहिभूतेंद्रियाणि जिगीषुः तृतीयमाह
भूतेंद्रियजयीति तेनहि स्थूलादिसंयमेन ग्रहणादि
संयमेनच भूतेंद्रियाणिजितानित्तमेवाह सर्वेषु भा

विलेषु निष्पादितेषु भूतेंद्रियजयासत्त्वचित्तादितानादि
षुकृतरक्षाबंधःयतस्तेभ्योनच्यवते भावनीयेषु नि
ष्पादनीयादिषुविशोकादिषुपरवैराग्यपर्यंतेषुकर्त
व्यसाधनत्वात्पुरुषप्रयत्नस्यसाधनविषयस्यैवसा
ध्यनिष्पादकत्वात् चतुर्थमाह चतुर्थेइति तस्यहि
भगवतोजीवन्मुक्तस्यचरमदेहस्यचित्तप्रतिसर्गए
कोर्थः तदेतेषुयोगिषुउपनिमंत्रणविषयंयोगिनम
वधारयति तत्रमधुमतीमिति प्रथमकल्पिकेतावत्=
तमहेंद्रादीनां तत्वातिशंकैवनास्तितृतीयोपितैर्नोपनि
मंत्रणीयःभूतेंद्रियवशित्वेनैवतस्यासंचतुर्थेपिपर=
वैराग्यसंपत्तेरासंगशंकादूरोत्सारितैवेति पारिशेष्या
त् द्वितीयएवऋतंभरप्रज्ञस्तदुपनिमंत्रविषयइति
वैहायसं आकाशगामि अक्षयमविनाशि अजरंस
दाभिनवम् स्मयकरणेदोषमाह स्मयादयमिति स्म
यात्सुस्थितंमन्योनानित्यतांभावयिष्यति नतस्यां प्र
णिधास्यतीत्यर्थः सुगममन्यत् क्वचित्क्वचित्संयमात्स्व
वेत्ततांसांच ननिःशेषज्ञतां अपितु प्रकारमात्रविव
क्षया यथासर्वैर्व्यंजनैर्भुक्तमिति अत्रहि यावंतोव्यंज
नप्रकारास्तैर्भुक्तमितिगम्यते नतु निःशेषैरिति अ=
स्तिचनिःशेषवचनःसर्वशब्दः यथोपनीतमन्नंसर्व=
मप्राशकेनेति ॥ तत्रहि निःशेषमितिगम्यते तदिह
निःशेषज्ञातालक्षणस्यविवेकजज्ञानस्यसाधनसंय

मंमाह क्षनं क्षणपदार्थनिदर्शनपूर्वकमाह यथेति=
लोष्टस्यहिप्रविभज्यमानस्ययस्मिन्नवयवेल्पतार
तम्यंव्यवतिष्ठते सोपकर्षपर्यंतःपरमाणुर्यथा तथा
पकर्षपर्यंतःकालःक्षणःपूर्वापरभागविकलकाल
कलेतियावत् तमेव क्षणंप्रकारांतरेणदर्शयति याव
तावेति परमाणुमात्रं देशमतिक्रामेदित्यर्थः क्रम प
दार्थमाह तत्प्रवाहेति तसदेनक्षणःपरामृश्यते नचे
दृशःक्रमोवास्तवः किंतुकाल्पनिकस्तस्यसमाहाररू
पस्यायुगपदुपस्थितेषुवास्तवत्वेनविचारासहत्वा
दित्याह क्षणतत्क्रमयोरिति अयुगपद्भाविक्षणधर्म
त्वात्क्रमस्यक्षणतत्क्रमयोरप्यवास्तवत्वं समाहार
स्यनैःसर्गिकत्वेतंडिक बुध्यतिशयरहिता लौकिकाः
प्रतिक्षणएवव्युत्थितदर्शनाभ्रांतायेकालमीदृशंवा
स्तवमभिमन्यंतइति तर्हिक्षणोप्यवास्तवोनेत्याह
क्षणस्तुवस्तुपतितोवास्तवइत्यर्थः क्रमस्यावलंब
नंअवलंबः सोस्यास्तीतिक्रमेणावलंब्यतेवैकल्पि=
केनेत्यर्थः क्रमस्य= क्षणावलंबनत्वेहेतुमाह क्रम
श्चेति क्रमस्यावास्तवत्वेहेतुमाह नचेति चोहत्व=
र्थे यस्तुवैजात्यात्सहभावमुपेयात्तंप्रत्याह क्रमश्च न
द्वयोरिति कस्मात्संभवइत्यतआह पूर्वस्मादिति उ
पसरसितस्मादिति तत्किमिदानीशशविषाणायमा
णा एवपूर्वोत्तरक्षणाः नेत्याह येत्विति अन्वितास्ता

म्येनसमन्वागताइत्यर्थः उपसंहरति तेनेति वर्तमान
स्यार्थ्रोक्रियासु स्वोचितासु सामर्थ्यादिति यद्यप्येतन्
द्विवेकजंज्ञानंनिःशेषभावविषयमित्यग्रेवक्ष्यते
तथाप्यतिसूक्ष्मत्वात् प्रथमं तस्यविषयविशेषउप
क्षिप्यतेजातिः लौकिकानां जातिभेदोऽन्यताया ज्ञापक
हेतुः तुल्यजातिः गोत्वंतुल्यश्चदेशः पूर्वत्वादिः काला
क्षीस्वस्तिमत्सोर्लक्षणभेदः परमिति द्वयोरामलकयो
स्तुल्य आमलकत्वजातिर्वर्तुलादिलक्षणं तुल्यदेशभे
दः परमिति यदातुयोगिज्ञानंजिज्ञासुनाकेनचित्पूर्वा
मलकमन्यव्यग्रस्य योगिनो ज्ञातुरुत्तरदेशे उपावर्त्य
ते उत्तरदेशमामलकं ततोपसार्य पिधायवा तदा तु
ल्यदेशत्वेपूर्वमेतदुत्तरमेतदितिप्रविभागानुपपत्तिः
प्रान्तस्य लौकिकस्यत्रिप्रमाणीनिपुणस्य असंदिग्धेन
चतत्त्वज्ञानेनभवितव्यं विवेकजज्ञानवतो योगिनः सं
दिग्धत्वानुपपत्तिः अतउक्तं सूत्रकृता ततः प्रतिपत्ति
ततइतिव्याचष्टे विवेकजज्ञानादिति क्षणतत्क्रमसं
यमान्नीतं ज्ञानंकथमामलकंतुल्यजातिलक्षणदेशा
दामलकांतराद्विवेचयतीति पृच्छति कथमिति उत्त
रमाह पूर्वामलकसहक्षणोदेशः तेनसहनिरंतर
परिणामइतियावत् उत्तरामलकसहक्षणादेशादुत्त
रामलकनिरंतरपरिणामाद्भिन्नः भवतु देशयोर्भेदः किं
मायातमामलकभेदस्येत्यत आह तेचामलकेस्वदे

शक्षणानुभवभिन्ने स्वदेशसहितोयः क्षणस्तस्यामल
कस्यकालकलास्वदेशेन सहैन्तराधर्यरूपपरिणाम
लक्षितास्तस्वदेशक्षणस्तस्यानुभवः प्राप्तिर्वोन्नान्नं
चानेन भिन्नेश्रामलके ययोरामलकयोः पूर्वोन्तरा
भ्यांदेशाभ्यामौत्तराधर्यपरिणामक्षणश्रासीत्तयोर्देशां
तरौत्तराधर्य्यपरिणामक्षणविशिष्टत्वमनुभवन्संयमी
वेभिन्नएवप्रत्येति सप्रतितद्देशपरिणामेपि पूर्वभिन्न
देशपरिणामाद्विशिष्टस्यचैतद्देशपरिणामक्षणस्यसं
यमतःसाक्षात्करणात्तदिदमुक्तमन्यदेशक्षणानुभव
वस्तुनयोरन्यत्वेहेतुरिति ६९ अनेनैवनिदर्शनेनलौ
किकपरीक्षकसंवादादिनापरमाणोरप्यौदृशस्यभेदो
योगीश्वरबुद्धिगम्यःश्रद्धेयइत्याह एतेनेति अपरेतु
वर्णयंति वर्णनमुदाहरति यइति वैशेषिकाहि नित्यद्र
व्यवृत्तयोंत्याविशेषाद्रूस्याहुः तथाहि योगिनोमुक्ता
न्तुल्यजातिदेशकालान्व्यवधिरहितान्परस्परतो
भेदेनप्रत्येकंतत्वेनचप्रतिपद्यंतेतस्मादस्तिकश्चिद
त्योविशेषइति तथाच सएवनित्यानां परमाण्वादीनां
द्रव्याणांभेदकइति तदेतत्दूषयति तत्रापीति जाति
देशलक्षणान्युदाहृतानि मूर्त्तिःसंस्थानंयथैकं विशुद्धा
वयवसंस्थानोपपन्नमपसार्यतस्मिन्नेवदेशेन्यव्यग्र
स्यद्रष्टः कुत्सितावयवसंनिवेशउपावर्स्यते तदातस्य
संस्थानभेदेन भेदप्रत्ययःशरीरं वामूर्तिः तत्संबंधेना

त्मनासंसारिणां मुक्तात्मनां वा भूतत्त्वेरणवादृशतादृ
शेन भेदइतिसर्वत्र भेदंप्रत्ययस्यान्यथा सिद्धिर्नास्त्यवि
शेषकल्पना व्यवधिर्भेदकारणं यथाकुशपुष्करद्वीप
योर्देशस्वरूपयोरिति यतोनातिदेशादिभेदालोकबुद्धि
गम्यात्रतउक्तं क्षणभेदस्तुयोगिबुद्धिगम्यएवेतिएवंका
रःक्षणभेदमवधारयति नयोगिबुद्धिगम्यत्वं तेनभूतत्त्व
रेणदेहसंबंधेन मुक्तात्मनामपि भेदोयोगिबुद्धिगम्यएउ
न्नेयइति यस्यतूक्ताभेदहेतवोनसंतितस्यप्रधानस्य
भेदोनास्तीत्याचार्योमेने यस्मादुक्तंकृतार्थं प्रतिनष्टमप्य
नष्टं तदन्यसाधारणत्वादितितदाह मूर्त्तिव्यवधीतिउक्तं
तइहेतूपलक्षणमेतत् जगन्मूलस्यप्रधानस्यपृथक्त्वेभे
दोनास्तीत्यर्थः तदेवंविषयैकदेशं विवेकजज्ञानस्य द
र्शयित्वाविवेकजं ज्ञानंलक्ष्यति ज्ञानंविवेकजंज्ञानमि
ति लक्ष्यनिर्देशः शेषंलक्षणंसंसारसागरात्तारयतीति
तारकं पूर्वस्मात्प्रातिभादिशेषयतिसर्वथा विषमिति
पर्यायाश्रवांतरविशेषाः अतएव विवेकजं ज्ञानंपरि
पूर्णं नास्य क्वचित्किंचित्कथंचित्कदाचिदगोचरइत्य
र्थः आस्तांतावत् ज्ञानांतरंसंप्रज्ञातोपि तावदस्यांशः
तस्मादतःपरंकिं परिपूर्णमित्याह अस्यैवांशो योगप्र
दीपः संप्रज्ञातः किमुपक्रमः किमवसानश्चासाविसा
ह मधुमतीमिति ऋतंभराप्रज्ञैव मधुमोदकारणत्वा
त् यथोक्तं प्रज्ञाप्रसादमारुह्येति तद्दतीमधुमतीधियो

वस्थातामुपादाययावदस्यपरिसमाप्तिःसतथाप्रांत
भूमिःप्रज्ञाअतएवविवेकजंज्ञानंतारकंभवति तदंशस्य
योगप्रदीपस्यतारकत्वादिति तदेवंपरंपरयाकैवल्य
स्यहेतून्सविभूतीन्संयमानुक्त्वा सत्वपुरुषान्यताज्ञानं
साक्षात्कैवल्यसाधनमित्यत्र सूत्रमवतारयति प्राप्ते
तिविवेकजंज्ञानंभवतुमावाभूत् सत्वपुरुषान्यता
ख्यातिस्तु कैवल्यप्रयोजिकेत्यर्थः सत्वमिति इतिसू
त्रसमाप्तौ ईश्वरस्यपूर्वोक्तैःसंयमैर्ज्ञानक्रियाशक्तिम
तोऽनीश्वरस्यवा समनंतरोक्तेन संयमेन विवेकज
ज्ञानभागिनइतरस्यचानुत्पन्नज्ञानस्यनविभूतिषु
काचिदपेक्षास्तीत्याह नहीति ननुयद्यनपेक्षिता वि
भूतयःकैवल्येव्यर्थस्तर्हि तासामुपदेशइत्यतआह
सत्वशुद्धिद्वारेणेति इत्थंभूतलक्षणे तृतीयानात्यंतम
हेतवःकैवल्ये विभूतयःकिंतु नसाक्षादित्यर्थः ज्ञानं
विवेकजमुपक्रांतं यच्च पारंपर्येणकारणं तदौपचारि
कंनमुख्यं परमार्थतस्तु ख्यातिरेव मुख्यमित्यर्थः ज्ञा
नादिति प्रसंख्यानादित्यर्थः अत्रांतरंगान्यंगानिपरि
णामाःप्रपंचिताःसंयमाद्भूतिसंयोगस्तासुज्ञानंविवे
कजमिति पादार्थसंग्रहश्लोकः॥इतिश्रीवाचस्प
तिमिश्रविरचितायांपातंजलभाष्यव्याख्यायांतत्ववै
शारद्यांविभूतिपादस्तृतीयःसमाप्तः ३॥ ॥७॥ त
देवप्रथम द्वितीय तृतीयःपादैःसमाधितत्साधनतद्वि

भूतयःप्राधान्येनव्युत्पादिताः इतस्तु प्रासंगिकमेपो
द्घातिकंचोक्तं इदानीं तद्धेतुकं कैवल्यं व्युत्पादनीयंन
चैतत्कैवल्यभागीयंचित्तपरलोकंचपारलौकिकंविज्ञा
नातिरिक्तंचित्तकरणकसुखाद्यात्मक शब्दाद्युपभोक्ता
रमात्मानंच प्रसंख्यानपरमकाष्ठांच विना व्युत्पाद्यश
क्यंवक्तुमितितदेतत्सर्वमत्रपादे व्युत्पादनीयं इतर
च्च प्रसंगादुपोद्घाताद्यत्तत्र प्रथमं सिद्धिविशेषुकैवल्य
भागीयंचित्तं निर्धारयितुकामः पंचतयीं सिद्धिमाह
जन्मौषधिमंत्रतपःसमाधिजाःसिद्धयःव्याचष्टे देहांत
रितेति स्वर्गोपभोगभागीयात्कर्मणो मनुष्यजातीयाः
चरितात्कुतश्चिन्निमित्तात् लब्धपरिपाकात्क्वचिद्देव
निकायेजातमात्रस्यैवदिव्यदेहांतरितासिद्धिरणिमाः
द्याभवतीतिऔषधिसिद्धिमाह असुरभवनेष्विति मनु
ष्योहिकुतश्चिन्निमित्तादसुरभवनमुपसंप्राप्तःकमनी
याभिरसुरकन्याभिरुपनीतं रसायनमुपयुज्याजरामर
णत्वमन्याश्चसिद्धीरासादयति इहैववारसायनोपयो
गेनयथामांडव्योमुनीरसोपयोगाद्विंध्यवासीतिमंत्रसि
द्धिमाह मंत्रैरितितपःसिद्धिमाह तपसेतिसंकल्पसिद्धि
माह कामरूपीतियदेवकामयतेणिमादितदेकपदेस्य
भवतीतियत्रकामयते श्रोतुवामंतुवातत्र तदेवशृणो
तिमनुतेचेति आदिशब्दाद्दर्शनादयः संगृहीता इति
समाधिजाः सिद्धयो व्याख्याता अधस्तने पादे अ=

यच्चतस्त्रुसिद्धिवौषधादिसाधनासुतेषामेवकार्येंद्रियाणांजात्यंतरपरिणतिरिष्यते सापुनर्न तावदुपादानमात्रात् नहितावन्मात्रमुपादानंन्यूनाधिकद्वित्यादिम्भावेस्यभवति नोखल्वविलक्षणं कारणंकार्यवैलक्षण्यायालमाऽस्यात्राकस्मिकत्वंभूदित्याशंक्य पूरयित्वासूत्रंपठति तत्रकार्येंद्रियाणामन्यजातीय परिणतानांजात्यंतरपरिणामःप्रकृत्यापूरात्मनुष्यजातिपरिणतानांकार्येंद्रियाणां योदेवतिर्यग्जातिपरिणामःसखलु प्रकृत्यापूरात् कायस्यहि प्रकृतिः पृथिव्यादीनिभूतानिभूतानि इंद्रियाणांच प्रकृतिरस्मिता तदवयवानुप्रवेशश्चापूरः तस्माद्भवतितदिदमाह पूर्वपरिणामेति ननुयथापूरेणानुग्रहःकस्मात्पुनरसौनसदातनइत्यतआह धर्मादीति तदनेन तस्यैवशरीरस्यबाल्यकौमारयौवनवार्द्धकादीनिच न्यग्रोधधानायान्यग्रोधतरुभावश्च वन्हिकणिकायास्तृणराशिनिवेशिनायावाप्रोद्भवज्ज्वालासहस्रसमालिंगितगगनमंडलत्वंचव्याख्यातंप्रकृत्यापूरादित्युक्तं तत्रेदंसंदिह्यतेकिमापूरःप्रकृतीनांस्वाभाविकोधर्मादिनिमित्तोवेति किंप्राप्तंसतीष्वपिप्रकृतिषुकदाचिद्धर्मादि निमित्तश्रवणाच्च तन्निमित्तएवेतिप्राप्तएवप्राप्तआह निमित्तं क्षेत्रिकवत् सत्यंधर्मादयोनिमित्तंनतुप्रयोजकाः तेषामपि प्रकृतिकार्यत्वात्नचकार्यंकारणं प्रयोजा

यति तस्य तदधीनोऽस्मितया कारणपरतंत्रत्वात् स्व
तंत्रस्य च प्रयोजकत्वात् न खलु कुलालमंतरेण मृद्दण्ड
चक्रसलिलाद्यः उत्सितेनोसन्नेन वा घटेन प्रयुज्यं
ते किंतु स्वतंत्रेण कुलालेन च पुरुषार्थोऽपि प्रवर्तकः किं
तु तदुद्देशेनेश्वरः उद्देशतामात्रेण पुरुषार्थः प्रवर्त=
क इत्युच्यते उत्सितोऽस्त्वस्य पुरुषार्थस्याव्यक्तस्य=
स्थितिकारणत्वमुक्तं न चैवं ताधर्मादीनाम निमित्त
ता प्रतिबंधापनयनमात्रेण क्षेत्रिकवदुपपत्तेरी=
श्वरस्यापि धर्माधिष्ठानार्थं प्रतिबंधापनय एव व्या
पारो वेदितव्यः तदेतन्निगदव्याख्यातेन भाष्येणोक्तं
प्रकृत्यापूरणसिद्धेः समर्थ्ये सिद्धिनिर्मितनानाका
यवर्त्तिचित्तैकत्वनानात्वे विचारयति यदा त्विति यत्र
नानामनस्त्वे कायानां प्रतिचित्तमभिप्रायभेदादेका
भिप्रायानुरोधश्च परस्परप्रतिसंधानं च न स्यातां पुरु
षांतरवत् तस्मादेकमेव चित्तं प्रदीपवद्विसारितया
बहूनपि निर्माणकायान् व्याप्नोतीति प्राप्तम् आह नि
र्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् यथा वज्जीवच्छरीरं तस्स
वेमेकैकासाधरणचित्तान्वितं दृष्टं तद्यथा चैत्रमैत्रा
दिशरीरं तथा च निर्माणकाया इति सिद्धं तेषामपि
प्रातिस्विकं मन इत्यभिप्रायेणाह अस्मितामात्र=
मिति यदुक्तमनेकचित्तत्वे एकाभिप्रायानुरोधश्च
प्रतिसंधानं च न स्यातामिति तत्रोत्तरं सूत्रं प्रवृत्तिभे

देव्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषांञभविष्यदेव दोषोय दिचित्तमेकंनानाकायवर्त्ति मनोनायकंननिरमास्य त्तन्निर्माणेत्वदोषः नचैकं गृहीत्वा कृतंप्रातिस्विकेर्मनोभिः कृतं वा नायकनिर्माणेन निजस्यैव मनसो नायकत्वादितिवाच्यं प्रमाणसिद्धस्य नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तेरिति अत्र पुराणंभवति एकस्तुप्रभुशक्त्या वै बहुधाभवतीश्वरः भूत्वा यस्मात्तु बहुधाभवत्येकः पुनस्तु सः तस्माच्च मनसोभेदाजायंतेचैत एवहि एकधासद्द्विधाचैव त्रिधाच बहुधापुनः योगीश्वरःशरीराणिकरोतिविकरोतिच प्राप्नुयाद्विषयान्केश्चिस्कैश्चिदुग्रंतपश्चरेत् संहरेच्चपुनस्तानिसूर्योरश्मिगणानिवेति तदेतेनाभिप्रायेणाह बहूनांचित्तानामिति तदेवमुदितेषुपंचसु सिद्धचित्तेषुञपवर्गभागीयं चित्तंनिर्धारयति तत्र ध्यानजमनाशयं आशेरत इत्याशयाः कर्मवासनाःक्लेशवासनाश्चतएतेनविद्यंतेयस्मिन् तदनाशयंचित्तं अपवर्गभागीयंभवतीत्यर्थः यतोरागादिनिबंधनाप्रवृत्तिर्नास्तिअतोनास्ति पुण्यपापाभिसंबंधः कस्मात्पुनारागादिजनिताप्रवृत्तिर्नास्तीत्यतआह क्षीणक्लेशत्वादिति ध्यानजस्यानाशयस्य मनोंतरेभ्यो विशेषंदर्शयितुमितरेषामाशयवतामाह इतरेषांत्विति तत्रैवच हेतुपरंसूत्रमवतारयंति यतइति कर्माशु

क्लाकृष्णाभितरेषामाशयवतामाह इतरेषांपदंस्था=
नं चतुर्षु समवेता चतुष्पदा यद्याववहिःसाधन=
साध्यं तत्र सर्वत्रास्ति कस्यचित्पीडा नहि व्रीह्यादि
साधनेपि कर्मणि परपीडा नास्ति अवघातादिसम
ये पिपीलिकादिवधसंभवात् अंततोबीजादिवधेन
स्तंबादिभेदोत्पत्तिप्रतिबंधात् अनुग्रहश्च दक्षिणा
दिना ब्राह्मणादेरिति शुक्लातपः स्वाध्यायध्यानवता=
मसंन्यासिनांशुक्लत्वमुपपादयति साहीति अशुक्ला
कृष्णासंन्यासिनां सन्यासिनोदर्शयति क्षीणेतिकर्म
सन्यासिनोहि नकश्चिद्बहिःसाधनसाध्ये कर्मणि प्रवृ
त्ता इतिनचैषामस्तिकृष्णः कर्माशयः योगानुष्ठान
साध्यस्य कर्माशयफलस्येश्वरे समर्पणान्नशुक्लः क
र्माशयः निरत्ययफलोहि शुक्ल उच्यते यस्य फलमेव
नास्ति कुतस्तस्य निरत्ययफलंइत्यर्थः तदेवं चतु
ष्टयीं कर्मजातिमुक्ता कतमाकस्येत्यवधारयति त=
त्राशुक्लमिति कर्माशयं विविच्य क्लेशाशयगतिमा=
ह ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानां
यज्जातीयस्यपुण्यजातीयस्यापुण्यजातीयस्य वा क
र्मणो यो विपाको दिव्योवा नारको वा जात्यायुर्भोग=
स्तस्यविपाकस्यानुगुणाः ताएवाह या वासनाः कर्म
विपाकमनुशेरते अनुकुर्वंति दिव्यभोगजनिताहि=
दिव्यकर्मविपाकानुगुणावासनाः नहिमनुष्यभोग

वासनाभिव्यक्तौ दिव्यकर्मफलोपभोगसंभवः तस्मा
स्वविपाकानुगुणा एववासनाः कर्माभिव्यंजनीया
इति भाष्यार्थः स्यादेतत् मनुष्यस्य प्रापणानंतर म
धिगतमार्जारभावस्यानंतरतयामनुष्य वासनाया ए
वाभिव्यक्त्याभवितव्यं नखल्वस्ति संभवोयदनंतर॰
दिवसानुभूतं न स्मर्यते व्यवहित दिवसानुभूतंस्म
र्यत इत्यतआह जातिदेशकालत्वात् भवतु वृषदंश
वासनायाजात्यादिव्यवधि स्तथापि तस्याः फलन
आनंतर्यवृष दंशविपाकेनकर्मणातस्या एव स्व
विपाकानु गुणाया अभिव्यक्तौ तत्स्मरण समुत्पाद
दित्याह वृषदंश विपाकोदयइति उदेत्यस्मादित्युद
यः कर्माशयःपुनश्च स्वव्यंजकांजनएव उदयात् अ
भिव्यज्येत विपाकारंभाभिमुखः क्रियेतत्यर्थः अभि॰
संस्काराःक्रियाउपादाय गृहीत्वा व्यज्येत यदिव्यज्ये
न स्वविपाकानुगुणाएव वासना गृहीत्वा व्यज्येते॰
त्यर्थः आनंतर्यमेव फलनःकारणद्वारकमुपपाद्य॰
कार्यद्वारकमुपपादयति कुतश्च स्मृतीति एकरूप
तया सादृश्यं तदेवाह यथेति ननु अनुभवसंरूपा॰
श्चेत्संस्काराःतथासत्यनुभवा विशरारव इत्येतेपिवि
शरारवः कथं चिरभाविने अनुभवाय कल्पेरन्नित्य
तआह तेच कर्मवासनानुरूपाः यथाऽपूर्वस्यायि क्ष
णिककर्म निमित्तमपि एवं क्षणिकानुभवनिमित्तोपि

निमित्तंविभजते निमित्तंचेति आदिग्रहणेनेंद्रियः
धनाद्योगृह्यंते श्रद्धावीत्यत्रापि वीर्यस्मृत्याद्योग
ह्यंते आंतरत्वेसंमतिमाचार्याणामाह तथाचोक्तंवि
हारोव्यापारः प्रकृष्टंशुक्लं तयोर्बाह्याभ्यंतरयोर्मध्येज्ञा
नवैराग्येतज्जनितोधर्मः केन वाह्यसाध्येन धर्मेणाति
शय्यतेअभिभूयतेज्ञानवैराग्यजावेवधर्मौतमभिभ
वतःजीवभावादपनयतइत्यर्थः अत्रैवसुप्रसिद्ध =
मुदाहरणमाह ॥ दंडकारण्येति अथैताश्चित्त
वृत्तयोवासनाश्चअनादयश्चेत्कथमासामुच्छेदो न
खलुचितिशक्तिरनादिरुच्छिद्यतेइत्यतआह हेतुफ
लाभावः अनादेरपि समुच्छेदोदृष्टः तद्यथाऽनागतत्वस्ये
ति सव्यभिचारत्वादसाधनंचितिशक्तिस्तुविनाशका
रणाभावात् नविनश्यति नत्वनादित्वात् उक्तंचवा
सनानामनादीनामपि समुच्छेदे कारणंसूत्रेणेति॥
अनुग्रहोपघातावपि धर्माधर्मादिनिमित्तमुपलक्ष्य
तः तेन सुरापानाद्योपिसंगृहीताभवंति मैत्रीनायि
काअत्रैवहेतुमाहमूलमिति प्रत्युत्पन्नतावर्तमान
ता ननुधर्मस्वरूपोत्पादः अत्रैवहेतुर्नहीति यदभि
मुखीभूतंवस्तुकामिनी संपर्कादि व्यापकाभावेव्या
प्यस्याभावइतिसूत्रार्थः उत्तरसूत्रमवतारयितुंशंक
ते नास्तीति श्रमतद्गतिंतु संपाताद्यालं निदर्शनाय
वा अतीताधर्मोणां नास तामुत्पादोनसत्तांविनाशः

किंतु सत्तामेव धर्माणामध्वभेद एवोदयव्ययाविति
सूत्रार्थः अनुभूताप्राप्तायेन व्यक्तिस्तत्तया संप्रतिव्य
क्तिर्नास्तीतियावत् ततश्चत्रैकाल्येपि धर्मः सन्निस्या
हयदि चेति नह्यसन् ज्ञानविषयः संभवतीति निरु
पाख्यत्वात् विषयावभासंहिविज्ञानं नासतिविष
येभवतित्रैकाल्यविषयंच विज्ञानं योगिनां अस्म
दादीनांचविज्ञानमसतिविषयेनोत्पन्नंस्यात् उत्प
द्यतेच तस्मादतीतानागतेसामान्यरूपेणसमनुगते
स्तइति एवमनुभवतोज्ञानविषयसत्वे हेतुरुक्तः उद्दे
श्यत्वादप्यनागतस्यविषयत्वेन सत्त्वमेवेत्याह किं
च भोगभागीयस्येति कुशलोनिपुणः अनुष्ठेयेपिच
यद्यन्निमित्तं तत्सर्वं नैमित्तिकेसत्येव विशेषमाधत्ते
यथाकांडलाववेदाध्यायादयः नखल्वेते कांडलावा
दयोऽसंतमुत्पादयंति सतएवतु तस्मात्तिविकारेकु
र्वंति एवंकुलालादयोपि सतएव घटस्य वर्त्तमान
भावहेतवइत्याह सतश्चेति यदितु वर्त्तमानत्वाभा
वादतीतानागतयोरसत्त्वं हंतभोः वर्त्तमानस्याप्यभा
वःअतीतानागतत्वाभावात् स्वार्थविशिष्टतथातु स
त्वं त्रयाणामप्यविशिष्टमित्यभिप्रायेणाह धर्मोचे
ति प्रत्येकमवस्थानप्रत्यवस्थितिरिति द्रव्यतइति
द्रव्येधर्मिणी सार्वविभक्तिकस्तसिः यद्यतीतानाग
तावतीतानागतत्वेनस्तः तर्हि वर्त्तमानसमये तत्वा

भावान्नस्यातामित्यतआह एकस्यचेति प्रकृतमुपसं
हरति नाभूत्वाभावइति स्यादेतत् अयंतु नानाप्रकारो
धर्मिधर्मावस्था परिणामरूपो विश्वभेदप्रपंचोनप्र
धानादेकस्माद्भवितुमर्हति नह्यविलक्षणात्कारणा
त् कार्यभेदसंभवइत्यतआह तेनःतेत्र्यध्वानोधर्मा
व्यक्ताश्चसूक्ष्माश्चगुणात्मानोनत्रैगुण्यातिरिक्तमे
षामस्तिकारणं वैचित्र्यंतु तदाहिताऽनादिक्लेशवा
सनानुगताद्वैचित्र्यात् यथोक्तं वायुपुराणे वैश्वरू
प्यात्प्रधानस्यपरिणामोयमद्भुतइति व्यक्तानांपृथि
व्यादीनामेकादशेंद्रियाणांचवर्त्तमानानामतीताना
गतत्वंषड्विशेषाययायोगंभवति संप्रति विश्वस्य
नित्यानित्यरूपेविभजन् नित्यरूपमाह सर्वमिदमि
ति दृश्यमानं संनिवेशःसंस्थानभेदवान्परिणामइ=
त्यर्थः अत्रैव षष्टितंत्रशास्त्रस्यानुशिष्टिः मायेवतु न
मायासुतुच्छकं विनाशि यथाहिमायान्यथैवान्यथा
भवति एवं विकाराअप्याविर्भाव तिरोभावधर्माणः
प्रतिक्षणमन्यथाप्रकृतिर्नित्यतयामाया विधर्मेणप
रमार्थेति भवतु त्रैगुण्यस्येत्थं परिणामवैचित्र्यं एक
स्तु परिणामःपृथिवीयमितिवातोयमितिवा कुतःआ
त्मनएकत्वविरोधादित्याशंक्य सूत्रमवतारयति
यदातु सर्वेगुणाइति परिणामत्वं वहूनामप्येकःपरि
णामोदृष्टः तद्यथागताश्वमहिषमातंगानांरश्मानि

क्षिप्तानामेकोलवणत्वजातीयलक्षणःपरिणामःव
र्त्तितैलानलानांच प्रदीपइति एवंबहुत्वेपि गुणानां
परिणामैकत्वंततस्तन्मात्रभूतभौतिकानां प्रत्येकं
तत्त्वमेकत्वं ग्रहणात्मकानां सत्वप्रधानतयाप्रका
शात्मनामहंकारावांतरकार्याणांकरणभावेनैकःप
रिणामः श्रोत्रमिंद्रियं तेषामेवं गुणानां तमःप्रधानत
याजडत्वेन ग्राह्यात्मकानां शब्दतन्मात्रभावेनैकः
परिणामःशब्दोविषयःशब्दइति शब्दतन्मात्रंविष
यइतिजडत्वमाह नतु तन्मात्रस्य श्रोत्रविषयत्वसं
भवइति शेषंसुगमं अथविज्ञानवादिनंवैनाशिक
मुत्थापयति नास्त्यर्थो विज्ञानविसहचरइति यदिहि
भूतभौतिकानि विज्ञानमात्राद्भिन्नानि भवेयुस्ततस्त
दुत्पत्तिकारणमीदृशंप्रधानंकल्पेत नतु तानि विज्ञा
नातिरिक्तानिसंति परमार्थतः तत्कथं प्रधानकल्प
नंकथंचग्रहणानामिंद्रियाणामहंकारविकाराणां
कल्पनेति तथाहिजडस्यार्थस्यस्वयमप्रकाशत्वान्ना
स्त्यर्थोविज्ञानविसहचरःसाहचर्यसंबंधःतदभावो
विसहचरः चिरभावार्थः विज्ञानासंबंधी नास्तिइति
व्यवहारयोग्यइत्यर्थः अस्ति तु ज्ञानमर्थं विसहच
रंतस्यस्वयंप्रकाशकत्वेनस्वगोचरास्तिताव्यवहारेक
र्तव्येजडमर्थंप्रत्यपेक्षाभावात्तदनेनवेद्यत्वसहोपलं
भनियमौसूचितौविज्ञानवादिनातौचैवं प्रयोगमारो

हतःयद्वेद्यते येन वेदनेन तत्ततोनाभिद्यते यथाज्ञान
स्यात्मा वेद्यंतेच भूतभौतिकानीति विरुद्धव्याप्तोपल
ब्धिः निषेध्यभेदविरुद्धेनाभेदेनव्याप्तंवेद्यत्वं दृश्य॰
मानेस्वव्यापकमभेदमुपस्थापयत्तद्विरुद्धंभेदंप्रति
क्षिपतीति २ तथायद्येननियतसहोपलंभंततोनभिद्य
तेयथैकस्माच्चंद्रात्द्वितीयश्चंद्रः नियतसहोपलंभश्चा
र्थोज्ञानेनेतिव्यापकविरुद्धोपलब्धिः निषेध्यभेद
व्यापकानियमविरुद्धोनियमोऽनियमंनिवर्तयं॰
स्तद्व्याप्तंभेदंप्रतिक्षिपतीति स्यादेतदर्थश्चेन्नभिन्नो
ज्ञानात्कथं भिन्नवत्प्रतिभासतइत्यतआह कल्पि
तमिति यथाहुर्वैनाशिकाः सहोपलभनियमादभे॰
दो नीलतद्धियोःभेदश्चभ्रांतिविज्ञानैर्दृश्यतइंदाविवा
द्वयेइति कल्पितत्वंविशदयति ज्ञानपरिकल्पनेति
निराकरोति तेइतितेकथं आह्वेयवचनाःस्युरिति सं
बंधः प्रतिज्ञानमुपस्थितं प्रत्युपस्थितंकथंतथेति य
थायथावभासतेइदंकारास्पदत्वेनतथातथा स्वयमु
पस्थितंनतुकल्पनोपकल्पितं विज्ञानविषयत्वाप
न्नं स्वमहात्म्येनेति कारणत्वं विज्ञानं प्रत्यर्थस्य दर्श
यति यस्मादर्थेनस्वकीययाग्राह्यशक्त्या विज्ञानमज॰
जनितस्मादर्थस्यग्राहकंतदेवंभूतं वस्तुकथमप्र
माणात्मकेनविकल्पविज्ञानबलेनविकल्पस्याप्रा
माणिकत्वात् तद्बलस्यापि तदात्मनोऽप्रमाणात्मक

त्वेनेनवस्तुस्वरूपमुत्सृज्योपसृत्य कृत्वा उपगृह्येति क्वचित्पाठः तत्रापिसएवार्थः तदेवापलपंतः प्रद्यात व्यवचनाःस्युरिति इदमत्राकूतं सहोपलंभानियम श्चवेद्यत्वंचहेतुसंदिग्धव्यतिरेकतया नैकांतिको तथाहिज्ञानाकारस्य भूतभौतिकादेर्यदेतत् बाह्य त्वंस्थूलत्वंच भासते नतेज्ञाने संभवतः तथाहिनाना देशव्यापितास्थौल्यं विछिन्नदेशताच बाह्यत्वं नचै= कविज्ञानस्य नानादेशव्यापिताविछिन्नदेशताचो= पपद्यते तद्देशत्वात्तद्देशत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्ग स्यैकत्रासंभवात्संभवेवात्रैलोक्यस्यैकत्वप्रसंगात् अतएवास्तु विज्ञानभेदइतिचेत् हंतभोःपरमसू= क्ष्मगोचराणां प्रत्ययानां परस्परवार्तानभिज्ञानांस्व गोचरमात्रजागरूकाणांकुतस्त्योयंस्थूलावभासः नच विकल्पगोचराभिलापःसंसर्गाभावात् नचस्थू लमालोचितं यतस्तदुपाधिकस्य विशदताभवेततस्त द्भाविनः नचाविकल्पवत् विकल्पोपि स्वाकारमा त्रगोचरः तस्यचास्थूलत्वात् नस्थूलगोचरोभवितुम र्हति तस्माद्बाह्येच प्रत्ययेस्थूलस्य बाह्यस्यचासंभ= वादलीकमेतदास्थातव्यं नचालीकं विज्ञानादभि न्नं विज्ञानस्यतद्वत् तुच्छत्वप्रसंगात् तथाच वेद्यत्व= स्याभेदव्याप्यत्वाभावात् कुतोभेदप्रतिपक्षत्वंसहो पलंभनियमश्च सदसतोरिव विज्ञानस्थौल्ययोःस

तोऽपिस्वभावाद्वाकुतश्चित्प्रतिबंधाद्वोपपत्स्यते त्व
स्मादनैकांतिकत्वादेतौ हेत्वाभासौ विकल्पमात्रमे
वबाह्याभावे प्रस्तुवातेनचप्रत्यक्षमाहात्म्यंविकल्प
मात्रेणाऽपोद्यते तस्मात्साधूक्तंकथमप्रमाणात्मके
न विकल्पज्ञानबलेनेति एतेनप्रत्ययत्वमपिस्वप्ना
दिप्रत्ययदृष्टांतेन निरालंबतत्वसाधनमपास्तं प्रमे
यविकल्पस्त्ववयवि व्यवस्थापनेनप्रत्युक्तःविस्त
रस्तुन्यायकणिकायामनुसरणीयइति तदिहक्त
तं विस्तरेणेति ३ तदेवमुत्सूत्रभाष्यकृद्विज्ञानाति
रिक्तस्थापनेयुक्तिमुक्त्वासौत्रीयुक्तिमवतारयतिकु
तश्चैतदिति वस्तुपंथाःयन्नानात्वेयस्यैकत्वंतत्तत
त्यंतंभिद्यतेयथाचैत्रस्यज्ञानमेकंभिन्नेभ्योदेवदत्त
विष्णुमित्रमैत्रप्रत्ययेभ्योभिद्यते ज्ञाननानात्वेपिचा
र्थोनभिद्यतइतिभवतिविज्ञानेभ्योन्यःअभेदश्चार्थ
स्य ज्ञानभेदेपिप्रमातॄणांपरस्परप्रतिसंधानादव
सीयतेअस्तिहिरक्तद्विष्टविमूढमध्यस्थानमेक
स्यांयोषितिप्रतीयमानायां प्रतिसंधानंपालयादृ
श्यते सैवमयापीति तस्माद्वस्तुसाम्ये चित्तभेदाः
त् ज्ञानभेदात्तयोरर्थज्ञानयोर्विभक्तःपंथाःस्वरूप
भेदोपायःसुखज्ञानंकांतायांकांतस्य सपत्नीनांदुः
खज्ञानंचैत्रस्यंतामविंदतोमूढज्ञानं विषादःस्यादे
तत् यएकस्यचित्तेन परिकल्पितःकामिनीलक्षणो

र्थः तेनैवान्येषामपिचित्तमुपरज्यते इतिसाधारणमु
पपद्यतेइत्यतआह नचान्येति तथासत्येकस्मिन्नी
लज्ञानवति सर्वएव नीलज्ञानवंतःस्युरिति नन्व
र्थवादिनामप्येकोर्थः कथंसुखादिभेदभिन्नविज्ञान
हेतुर्नत्वविलक्षणात्कारणात्कार्यभेदोयुक्तइत्यतआ
हसांख्यपक्षइति एकस्यैवबाह्यस्यवस्तुनस्त्रैगुण्य
परिणामस्यत्रैरूप्यमुपपन्नम् एवमपिसर्वेषामवि
शेषेण सुखदुःखमोहात्मकंविज्ञानंस्यादित्यतआ
ह धर्मादिनिमित्तापेक्षंरजःसहितंसत्त्वंधर्मापेक्षं
सुखज्ञानंजनयतिसत्त्वमेवतु विगतरजस्कं विद्या
पेक्षं माध्यस्थ्यज्ञानमिति तेचधर्मादयोनसर्वेसर्व
त्रपुरुषेसंति किंतु कश्चित्क्वचिदिति अभ्युपपन्ना
व्यवस्थेति अत्रकेचिदाहुःप्रावादुकाः ज्ञानसहभूरेवा
र्थोभोग्यत्वात्सुखादिवदिति एतदुक्तंभवति भवत्वर्थो
ज्ञानात्व्यतिरिक्तः तथाप्यसौजडत्वात् नज्ञानमंतरे
णशक्यःप्रतिपत्तुं ज्ञानेनतुभासनीयः तथाच ज्ञान
समयएवास्तितान्यदाप्रमाणाभावादिति तदेतदु
स्तत्रंतावद्दूषयति भाष्यकारः तएतया द्वारेतिवस्तु
खलुसर्वचित्तसाधारणमनेकक्षणपरंपरोह्यमानं
परिणामात्मकमनुभूयते लौकिकपरीक्षकैः तच्चेद्
विज्ञानेन सहभवेत् नूनमेवंविधमेवनचेदिदमंश
स्योपरिकोयमनुरोधोयेनसोपिनापन्हूयेतेत्यर्थः

माभाभूदिदमशस्यापन्हवोज्ञानसहभूरेवास्त्वर्थः तत्रा
प्याह नचैकंकिंस्यात् यद्विघटग्राहिचित्तंतर्हिदा पट
द्रव्यव्यग्रतया नघटेवर्त्तेते यद्वा विवेकविषयमासी
त् तदेवच निरोधंसमापद्यतेतदा घटज्ञानस्य वा वि
वेकज्ञानस्य वा अभावाद्विवेकोवा घटोवा ज्ञानभे
दमात्रजीवन स्तन्नाशान्नष्टएवस्यादित्याह एक
चित्तेति किं ततस्यात् नस्यादित्यर्थः ४ संबध्यमानं
चचित्तेनतहस्तुविवेकोवा घटोवा कुतउसच्चेतनि
यतकारणान्वयव्यतिरेकानुविधायिभावानिहिका
र्याणिनस्वकारणमतिवर्त्यकारणांतराद्भवितुमीश
तेमाभूद्कारणत्वे तेषांकादाचित्कत्वव्याघातः नन्व
तज्ज्ञानकारणमेवतत्कारणमितियुक्तं आशामोद
कस्यमोदकस्यचोपयुज्यमानस्यरसवीर्यविपाका
दिसाम्यप्रसंगात् तस्मात्साधूक्तं संबध्यमानंवापुन
श्चित्तेनेति अपिचयोयोऽर्वाग्भागः ससर्वोमध्यपर
भागव्याप्तः ज्ञानाधीने सद्भावेत्वस्याननुभूयमानत्वा
त्मध्यपरभागौ नस्तइतिव्यापकाभावादर्वाग्भा
गोपिनस्यात् इत्यर्थाभावात् कुतोज्ञानसहभूरर्थ
इत्याह येचास्येति अनुपस्थिताअज्ञाताः उपसंहर
ति तस्मादिति सुगमशेषंस्यादेतत् अर्थश्चेत्त्वतंत्रः
सचजडस्वभावइति नकदाचित्प्रकाशेत प्रकाशने
वाजडत्वमप्यस्यापगतमितिभावोप्यपगच्छेत् नजा

तुस्वभावमपहायभावोवर्त्तितुमर्हति नचेंद्रियाद्याधे
योजडस्वभावस्यार्थस्य धर्मःप्रकाशनइतिसांप्रतम्
अर्थधर्मत्वेनीलत्वादिवत् सर्वपुरुषसाधारणइत्ये
कः शास्त्रार्थज्ञ इति सर्वएवविद्वांसःप्रसज्येरन् नजा
त्मःकश्चिदस्तिनचातीतानागतयोर्धर्मःप्रत्युत्पन्नो
युक्तः तस्मात्स्वतंत्रोर्थेउपलंभविषय इतिमनोरथमा
त्रमेतदित्यत आह तदुक्तंजडस्वभावोप्यर्थइंद्रि
यप्रनाडिकयाचित्तमुपरंजयति तदेवंभूतं चित्तदर्प
णमुपसंक्रांतप्रतिबिंबाचितिशक्तिश्चित्तमर्थोपरक्तं
चेतयमानार्थमनुभवति नत्वर्थे किंचित् प्राकट्या
दिकमाधत्तेनाप्यसंबद्धाच्चित्तेन तत्प्रतिबिंबसंक्रांते
रुक्तत्वादितियद्यपिच सर्वगतत्वाच्चित्तस्यचेंद्रियस्य
चाहंकारिकस्य विषयेणास्तिसंबंधः तथापि यत्रश
रीरेवृत्तिमच्चित्ततेनसहसंबंधोविषयाणामित्ययः
स्कांतमणिकल्पा इत्युक्तंअयःसधर्मकंचित्तमिति
इंद्रियप्रनाडिकयाभिसंबध्योपरंजयति अतएवचि
त्तंपरिणामीस्याद्वस्तुनइति तदेवंचित्तव्यतिरेकिण
मर्थमवस्थाप्यतेभ्यःपरिणतिधर्मकेभ्योव्यतिरिक्तमा
त्मानमादर्शयितुंतद्वैधर्म्यपरिणामित्वमस्यवक्तुंपूर
यित्वासूत्रंपठति यस्यतुतदेवचित्तंविषयस्तस्यसदापरि
णामित्वात् क्षिप्तमूढविक्षिप्तैकाग्रतावस्थितंचित्तमानि
रोधात्सर्वदापुरुषेणानुभूयते वृत्तिमत् तत्कस्यहेतोः

यतःपुरुषोपरिणामीऽपरिणामित्वे च्चित्तवत्पुरुषोपि ज्ञाताज्ञातविषयोभवेत् ज्ञातविषयएवत्वयं तस्मा दपरिणामीततश्च परिणामिभ्योतिरिच्यतेइति तदेत दाह यदिचित्तवदिति सदाज्ञातत्वंतु मनसः सत्वचिक स्यतस्ययःप्रभुःस्वामीभोक्तेतियावत् तस्यप्रभोः पुरु षस्यापरिणामित्वमनुभापयतितथाचापरिणामिनस्त स्यपरिणामिनश्चित्तात् पुरुषस्यभेदइतिभावः अत्र वैनाशिकमुत्थापयति स्यादाशंकेति अयमर्थःस्यादेवं यदिचित्तमात्मनोविषयःस्यात् अपितुस्वप्रकाशमे तत्विषयाभासं पूर्वचित्तंप्रतीत्यसमुत्पन्नंतत्कुतःपु रुषस्यसदाज्ञातविषयत्वंकुतस्तरांवापरिणामितया परिणामिनश्चित्ताद्भेदइति नतत्वात् भवेदेतदेवंयदि स्वसंवेदनंचित्तंस्यान्नत्वेतदस्तितद्धिपरिणामितया नीलादिवदनुभवव्याप्यंयच्चानुभवव्याप्यंनतत् स्वा भासंभवितुमर्हतिस्वात्मनिवृत्तिविरोधात् नहितदेव क्रियाचकर्मचकारकंचनहिपाकःपच्यतेछिदावा छिद्यतेपुरुषस्त्वपरिणामीनानुभवकर्मेति नास्मिन् स्वयंप्रकाशतानयुज्यतेअपराधात्प्रकाशतोह्यस्य स्वयंप्रकाशतानानुभवकर्मतातस्माद्दृश्यत्वात्दर्शन कर्मचित्तंनस्वाभासंआत्मप्रकाशप्रतिबिंबितस्यैव चित्तस्य तद्वृत्तिविषयाःप्रकाशंतइतिभावः ननुदृश्यो दि स्वयंप्रकाशश्चनहियथाघटादयोग्निनाव्यज्यंते

एवमग्निरन्यंतरेणेत्यतआह नचाग्निरत्रेतिकस्मात् न
हीतिमानामाग्निरन्यंतरात् प्रकाशिष्टविज्ञानात्तुप्रका
शतइतिनस्वयं प्रकाशइतिन व्यभिचारइत्यर्थः प्र-
काशश्चायमिति अयमिति पुरुषस्वभावात्प्रकाश
श्चवच्छिनत्ति क्रियारूपःप्रकाशइतियावत् एतदुक्तं
भवतियायाक्रियासासासर्वाकर्तृकरणकर्मसंबंधे
नदृष्टायथापाके दैष्टश्चैत्राग्नितंडुलसंबंधेनतथा
प्रकाशेपिक्रियेति तथापितथाभवितव्यं संबंधश्च भे
दाश्रयोनाभेदेसंभवतीत्यर्थः किंचस्वाभासंचित्तमित्य
ग्राह्यमेवकस्यचिदितिशब्दार्थः स्यादेतत् माभूद्ग्रा
ह्यंचित्तंनहिग्रहणस्याकारणस्याव्यापकस्यचनिवृत्तौ
चित्तनिवृत्तिरित्यतआह स्वबुद्धीति बुद्धिश्चित्तंप्रचारा
व्यापाराःसर्वाःप्राणिनश्चित्तस्यवृत्तिभेदाःक्रोधलोभाद
यःस्वाश्रयेणचित्तेनस्वविषयेणचसहप्रत्यात्ममनुभूय
मानाश्चित्तस्याग्राह्यतांविघटयंतीत्यर्थः स्वबुद्धिप्रचा
रप्रतिसंवेदनमेवविशदयति क्रुद्धोहमिति एकरणं
स्वाभासंविषयाभासंचित्तमिति ब्रुवाणोनतावद्येनैव
व्यापारेणात्मानमवधारयति तेनैवविषयमपीतिव-
क्तुमर्हति नह्यविलक्षणोव्यापारः कार्यभेदायपर्याप्तस्त
स्माद्व्यापारभेदोंगीकर्तव्यः नचवैनाशिकानामुत्पत्तिभे
दातिरिक्तोस्तिव्यापारः नचैकस्याएवोत्पत्तेरविलक्षणा
याःकार्यवैलक्षण्यसंभवः तस्याकस्मिकत्वप्रसंगात् च

चैकस्योत्पत्तिद्वयसंभवः तस्मादर्थस्यचज्ञानरूपस्य
चावधारणंनैकस्मिन्समयइति तदेतद्भाष्येणोच्यते
नचैकस्मिन्क्षणेइति तथाचोक्तंवैनाशिकैःभूतिर्येषां
क्रियासैवकारकंसोच्यतइति तस्माद्दृश्यत्वमेतच्चित्त
स्य सदातनं स्वाभासत्वमपनयत् द्रष्टारंच द्रष्टुरपरि
णामित्वंचदर्शयतीतिसिद्धं पुनर्वैनाशिकमुत्थापयति
स्यान्मतिःमाभूद्दृश्यत्वेनस्वसंवेदनं एवमप्यात्मान
सिध्यति स्वसंतानवर्त्तिनाचरमचित्तक्षणेनस्वरस
निरुद्धस्वजनकचित्तक्षणग्रहणादित्यर्थः समंचतत
ज्ञानत्वेनानंतरंचाव्यवहितत्वेन समनंतरंतेन चि
त्त्र बुद्धिरितिचित्तमित्यर्थः नागृहीताचरमाबुद्धिःपू
र्वबुद्धिग्रहणसमर्थानहिबुद्ध्यासंबद्धापूर्वाबुद्धिर्बु

मुथित चितेः स्वबुद्धिसंवेदनं बुद्धेस्तदाकारापत्तौ चिति प्रतिबिंबाधारतयातद्रूपतापत्तौसत्यां यथाहि चंद्रमसः क्रियामंतरेणापिसंक्रांतचंद्रप्रतिबिंबमंडलं चलमचलंचलमिव आलबालमरालमिवचंद्रमसमवभासयति एवंविनापि चितिव्यापारं उपसंक्रांत चितिप्रतिबिंबंचित्तं स्वगतयाक्रियया क्रियावतीमसंगतामपिमः यिसंगतांचितिशक्तिमवभासयत् भोग्यभावमासादयत् भोक्तृभावमापादयति तस्मादितिसूत्रार्थः भाष्यमप्येतदर्थमसकृत्तत्रतत्रव्याख्यातं इतिनव्याख्यातमत्र बुद्धिवृत्त्यविशिष्टत्वेज्ञानवृत्तेरागममुदाहरतितथाचोक्तं नपातालमितिशाश्वतस्यशिवस्यब्रह्मणोविशुद्धस्वभावस्यचितिछायामनोवृत्तिमेवचितिछायापन्नत्वाद्वितिरप्यविशिष्टांगुहांवेदयंते तस्यामेवगुहायां तद्गुह्यब्रह्मनद्पनयेतु स्वयंप्रकाशमनावरणमनुपसर्गंप्रद्योतनेचरमदेहस्य भगव ति तदेवंदृश्यत्वेनचित्तस्य परिणामिनस्तदतिरिक्तः पुमानपरिणतिधर्मोपपादितः संप्रतिलोकप्रत्यक्षमप्यत्रप्रमाणयतिअतश्चैतदिति अवश्यंचैतदित्यर्थः द्रष्टृदृश्ये यथाहि नीलाद्यनुरक्तंचित्त नीलाद्यर्थेप्रत्यक्षेणैवावस्थापयति एवं दृष्टछायापत्तातदनुरक्तंचित्तंद्रष्टारमपि प्रत्यक्षेणावस्थापयति अस्तिहिआकारज्ञाननीलमहंसंप्रत्येमि इतितस्मात् देववत् ज्ञातापि प्रत्यक्षसिद्धोपिनविनिच्चावस्थापिः

तो यथाजले चंद्रमसोविंबंनलेतावतानद्ग्रलस्पर्शनंचा
स्यजलगतत्वे तदप्रमाणमिति चंद्ररूपेप्यप्रमाणं भवि
तुमर्हति तस्माच्चित्तप्रतिबिंबिततयाचैतन्यगोचरा
पिनचैतन्यगोचरेति तदिदंसर्वार्थत्वंचित्तस्येति त
देतदाह मनोहीति नकेवलंतदाकारापत्त्यामंतव्येना
र्थेनोपरक्तंमनः अपितु स्वयंचेति चकारोभिन्नक्रमः
पुरुषेणेत्यस्यानंतरंद्रष्टव्यः तच्छायापत्तिः पुरुषस्यव
त्तिः इयंच चैतन्यच्छायापत्तिश्चित्तस्यवैनाशिकैरभ्युपे
तव्या कथमन्यथा चित्ते चैतन्यमेते आरोपयांबभूवु
रित्याह तदनेनेति केचिद्वैनाशिका बाह्यार्थवादिनः
अपरेविज्ञानमात्रवादिनः ननुयदिचित्तमेवद्रष्टृ
कारं ह्यकारंहंतचित्तादभिन्नावेवास्तां द्रष्टा दृ
श्यैयथाहुः अभिन्नोपिहिबुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्श
नैः ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिवलक्ष्यत इति त
त्कथमेतेनुकंपनीयाइत्यतआह समाधिप्रज्ञायामि
ति तेखलूक्ताभिरुपपत्तिभिश्चित्तातिरिक्तं पुरुषम
भ्युपगम्याप्यष्टांगयोगोपदेशेनसमाधिप्रज्ञायामा
त्मगोचरायामनतार्पबोधयितव्याः तद्यथासमा
धिप्रज्ञायांप्रज्ञेयोर्थआत्माप्रतिबिंबीभूतोन्यः क
स्मात् तस्यात्मनःआलंबनीभूतत्वात् अथचित्ताद
भिन्नमेवकस्मान्नालंबनंभवतीतियदि युक्तिबोधि
तोपिनेजात्या इदत् तत्रहेतनाह सचेदात्मरूपो

र्थश्चित्तमात्रंस्यात् तच्चुततोव्यतिरिक्तः नतःकथंप्रत्त्यैव
प्रज्ञारूपमवधार्येत स्वात्मनिवृत्तिविरोधात् उपसंहर
ति तस्मादिति समीचीनोपदेशेनानुकंपिताभवंतो
त्याह एवमेतदिति जातितःस्वभावएइत्यर्थः चित्ता=
तिरिक्तात्मसद्भावेहेत्वंतरमवतारयति कुतश्चेतित
दर्त्वात् यद्यप्यसंख्येयाःकर्मवासनाः क्लेशवासना
श्च चित्तमेवाधिशेरतेननुपुरुषंतयान्चवासनाधीना
विपाकाश्चित्ताश्रयतया चित्तस्यभोक्तृतामावहंतिभो
क्त्रर्थैचभोग्यमितिसर्वेचित्तार्थप्राप्तंतथापि तच्चित्त
मसंख्येयवासनाविचित्रमपिपरार्थंकस्मात्संहत्य=
कारित्वादितिसूत्रार्थः व्याचष्टेतदेतदिति स्यादेतच्चि=
त्तंसंहत्यापिकरिष्यतिस्वार्थेन्च भविष्यतिकःखलुवि
रोधइतियदिकश्चिद्ब्रूयात्तंप्रत्याह संहत्यकारिणेति
सुखञ्चित्तमितिभोगमुपलक्षयतितेनदुःखञ्चित्तमपि
द्रष्टव्यं ज्ञानमित्यपवर्गउक्तः एतदुक्तम् भवति सु
ख दुःखे च्चित्ते प्रतिकूलानुकूलात्मकेनात्मनिसंभ
वतःस्वात्मनिवृत्तिविरोधात् नचान्योपिसंहत्यका
री साक्षात्परंपरयावा सुखदुःखे विदधानस्ताभ्याम
नुकूलनीयः प्रतिकूलनीयोवा तस्माद्यःसाक्षात्परं=
परयावा नसुखदुःखयोर्व्याप्रियते सएवाभ्यामनुकू
लनीयःप्रतिकूलनीयोवा सच नित्योदासीनःपुरुषः
एवमपवृज्यते येनज्ञानेनतस्यापिन्नोपलंत्रत्वात्=

स्वात्मनिच वृत्तिविरोधान्नज्ञानार्थेत्वनन्यान्यविष=
यादस्मादप्रवर्तेसंभवोविदेहप्रकृतिलयानामववर्=
र्गोसंभवात् तस्मातत्ज्ञानमपिपुरुषार्थमेवनतत्
स्वार्थेनापिपरमात्मार्थसंहतपरार्थत्वेचानवस्थाप्रसं
गादसंहतपरार्थसिद्धिरिति तदेवकैवल्यमूलबीजंयु
क्तिमयमात्मदर्शनमुक्त्वातदुपदेशादिकृतपुरुष=
मनधिकृतपुरुषांतराद्व्यावृत्तमाह विशेषनिवृत्तिःय
स्यात्मभावेभावनास्तितस्याष्टांगयोगोपदेशादनुति
ष्ठतोयुंजानस्यतत्सीपाकात् चित्तसत्वपुरुषयोर्विशे
षदर्शनादात्मभावभावनानिवर्ततेयस्यात्मभावभाव
नैवनास्तिनास्तिकस्यतस्योपदेशानधिकृतस्यापरि
निश्चितात्मतत्परलोकभावस्यनोपदेशानविशेषदर्श
नेनात्मभावभावनानिवृत्तिरितिसूत्रार्थः नन्वात्मभा
वभावनायाःचित्तवर्त्तिन्याःकुतोवागमइत्यतआह
यथाप्रावृषीतिप्राग्भवीयंतत्वदर्शनबीजमपवर्गभा=
गीयंयत्कमोष्टांगयोगानुष्ठानंतदेकदेशानुष्ठानंवातर
भिनिर्वर्तितमस्तीत्यनुमीयतेतस्यचात्मभावनातथ्य
मेवस्वाभाविकीवस्त्वभ्यासंविनापिप्रवर्ततेअनधिका
रिणमात्ममिनांवचनेनदर्शयति यस्याभावादिदमिविप्रू
र्वेपक्षःनास्तिकर्मफलंपरलोकिनोभावात्परलोका=
भावइतितत्र रुचिररुचिश्चनिर्णयेपंचविंशतितत्त्व
विषयेआत्मभावभावनाप्राग्व्याख्यानाविशेषदर्शिनः

परामर्शमाह चित्तस्यैवेति तस्यविशेषदर्शनकुशल
स्यात्मभावभावनाविनिवर्ततेइति अथविशेषदर्शि
नः कीदृशंचित्तमित्यतआह तदाचित्तंनिगदव्याख्या
तम् स्यादेतद्विशेषदर्शनंचेद्विवेकनिष्ठंनजातुचित्र
त्तंव्युत्थितंस्याद्दृश्यतेचास्यभिक्षामटतो व्युत्थितमित्य
तआह तेभ्यःप्रत्ययेति प्रतीयतेयेन सप्रत्ययश्चित्त
सत्वंतस्माद्विवेकश्चित्तेः तेननिम्नस्यजानामीतिसा
क्षात्मोक्षेऽविविच्यदर्शितोनजानामीति मोहस्तन्मू
लावहंकारममकारावहमस्मीतिवा ममेतिदर्शिनो
क्षीयमाणानिच तानिबीजानिचेतिसमासः पूर्वसंन्न
स्कारेभ्योव्युत्थानसंस्कारेभ्यः स्यादेतत् सत्यपिविवे
कज्ञानेव्युत्थानसंस्कारायदि प्रत्ययांतराणिप्रसुवतेत्र
कस्तर्हि हानहेतुरेतेषां यतःप्रत्ययांतराणि नपुनःप्र
सवीरन्नित्यतआह हानक्तं अपरिपक्वविवेकज्ञान
स्याक्षीयमाणाव्युत्थानसंस्काराः प्रत्ययांतरं प्रसुवतेन
तु परिपक्वविवेकज्ञानस्यक्षीणाःप्रत्ययांतराणिप्रसो
तुमर्हंति यथा विवेकख्यिद्रसमुत्पन्नाअपिक्लेशानसं
स्कारांतरंप्रसुवते तत्कस्यहेतोः तदेते क्लेशाविवेक
ज्ञानवन्हिदग्धबीजभावादिति एवं व्युत्थानसंस्का
राअपीति अथ व्युत्थानसंस्काराविवेकज्ञानसंस्कारै
र्निरोद्धव्याः विवेकसंस्काराश्च निरोधसंस्कारैर्निरोध
संस्काराणांत्ववाह्यविषयत्वं दर्शितंनिरोधोपायः प्रा

यश्चिंतनीयद्रूयतआह ज्ञानसंस्कारास्त्विति परवैरा
ग्यसंस्कारा इत्यर्थः तदेवं सूत्रकारो व्युत्थाननिरोधोपा
यंप्रसंख्यानमुक्त्वा प्रसंख्याननिरोधोपायमाह प्रसमा
ने तत:प्रसंख्यानान्न किंचित् सर्वभावाधिष्ठातृत्वा
दिप्रार्थयते प्रत्युत तत्रापि क्लिश्नाति परिणामित्वदो
षदर्शनेनविरक्तः सर्वथाविवेकख्यातिरेवभवति ए
तदेव विवृणोति तत्रापीति यदा व्युत्थानप्रत्ययाभवे
युः तदानायंब्राह्मणः सर्वथाविवेकख्यातिः यतस्त
स्य नप्रत्ययांतराणिभवंति ततः सर्वथा विवेकख्या
तिरिति तदास्यधर्ममेघःसमाधिर्भवति एतदुक्तंभव
ति प्रसंख्यानेविरक्तस्तन्निरोधमिच्छन् धर्ममेघसमा
धिमुपासीत तदुपासनेन्च सर्वदा विवेकख्यातिर्भव
ति तथाच तन्निरोद्धुपारयतीति तस्यच प्रयोजनमा
ह ततः तिःकस्मात्पुनर्जीवन्नेव विमुक्तोभवतिउत्त
रं यस्मादिति क्लेशकर्मवासेद्धः किलकर्माशयोजात्या
दिनिदानं नचासति निदाने निदानीभवितुमर्हतीति य
थाहात्र भगवानक्षपादःवीतरागजन्मादर्शनादिति
अथैवं धर्ममेघेसति कीदृशंचित्तमित्यतआह तदा
सर्वावरणआव्रियते चित्तसत्त्वमेभिरिति आवरणानि
मलाः क्लेशकर्माणिसर्वेचते आवरणमलाश्चेति स
र्वावरणमलाः तेभ्योऽपेतस्य चित्तसत्त्वस्य ज्ञानस्य
ज्ञायतेनेनेति अनया व्युत्पत्त्या आनंत्यादपरिमेय

त्वात् ज्ञानमल्पम् यथाहि शरदि घनपटलमुक्तचंद्रा=
न्त्विषः परितः प्रद्योतमानस्य प्रकाशानंत्याल्ल काश्याः घ
टाद्योल्पाः प्रकाशंते एवमुपगरजस्तमस = = =
श्चित्तसत्वस्य प्रकानत्यादल्पप्रकाश्यमिति तदेतदाह
सर्वैरिति एतदेव व्यतिरेकमुखेनस्फोरयति आवर
केण तमसाभिभूतमिति क्रियाशीलेन रजसा प्रवर्त्ति
तमतएवोद्घाटितं प्रदेशादपनीततमइत्यर्थः अतए
व सर्वान् धर्मान् ज्ञेयान् मेहति वर्षेति प्रकाशनेने
ति धर्ममेघइत्युच्यते नन्वयमस्तु धर्ममेघःसमाधिः
सवासनक्लेशकर्माशयप्रशमहेतुः अथ सत्यस्मि=
न्कस्मात् नजायते पुनर्जंतुरित्यत आह यत्रेदमुक्त=
मिति कारणसमुच्छेदादपिचेत्कार्यंक्रियते हंतभोः म=
णिवेधादयोधादिभ्योभवेयुःप्रत्यक्षाः तथाचानुपपन्ना
र्थतायामाभाणकोलौकिक उपपन्नार्थःस्यात् अवि=
ध्यद्धोमणिमिति आवयत् ग्रथितवान् प्रत्यमुंचत् पि
नद्धवान् अभ्यपूजयत स्तुतवानिति ननु धर्ममेघ=
स्य पराकाष्ठाज्ञानप्रसादमात्रं परं वैराग्यं समूलया
तमपहंतु व्युत्थानसमाधिसंस्कारान् क्लेशकर्माशया
न् गुणास्तु स्वतएव विकारकरणशीलाः कस्मात्ता द=
शमपिपुरुषं प्रतिदेहेंद्रियादिनारभंतइत्यतआह
ततोगुणानांशीलमिदंगुणानां परमीयंप्रतिकृतार्थांस्त
प्रति नप्रवर्त्तंतेइतिभावः अत्रांतरेपरिणामक्रमंपृच्छ

ति अथकोयमिति क्षणक्रमःपरिणामक्रमःक्षणप्रति=
योगीक्षणःप्रतिसंबंधी यस्यसतथोक्तःक्षणप्रचयाश्र
यइत्यर्थः नजातुक्रमः क्रमवंतमंतरेणशक्योनिरूपयि
तुनचैकस्यैवक्षणस्यक्रमः तस्मात्क्षणप्रचयाश्रयःप
रिशिष्यतेतदिदमाह क्षणानंतर्येति परिणामक्रमे प्र=
माणमाह परिणामस्येति नवस्यहि वस्त्रस्य प्रयत्न सं
रक्षितस्यापिचिरेण पुराणता दृश्यते सोयंपरिणामस्या
परांतःपर्यवसानंतेनहिपरिणामस्यक्रमः ततःप्राग
पिपुराणतायाःसूक्ष्म सूक्ष्मतरसूक्ष्मतम स्थूलतमत्वा=
दीनांपौर्वापर्य्यमनुमीयते एतदेव व्यतिरेकमुखेनद
र्शयति नहीति अननुभूतोऽप्राप्तःक्रमक्षणोपयासान्त
योन्त्यानन्चेषक्रमःप्रधानस्यनसंभवति तस्यनित्यत्वादि

रूपेणपरिणामादस्तुपरिणामक्रमः पुरुषस्यत्वपरि=
णामिनःकुतःपरिणामक्रमइत्यतआह कूटस्थेति
तत्र बद्धानांचित्ताव्यतिरेकाभिमानात्तत्परिणामाध्या
सः मुक्तानांचास्तिक्रियामुपादायावास्तवोपिपरिणा
मोमोहकल्पितःशब्दस्यपुरःसरतयातत्स्पष्टोविक=
ल्पोस्तिक्रियामुपादत्त इतिगुणेष्वलब्धपर्यवसानः
परिणामक्रमइत्युक्तं तदसहमानंपृच्छति अथेतिस्थि
त्येति महाप्रलयावस्थायां गत्येति सृष्टौ एतदुक्तंभ
वति यथानंत्यात्मपरिणामसमाप्तिः संसारस्यहंतभोः
कथंमहाप्रलयसमयेसर्वेषामात्मनां सहसासमुच्छि
द्येतकथंचसृष्ट्यादौसहसोत्पद्येतसंसारः तस्मादेकैक
स्यात्मनोमुक्तिक्रमेणसर्वेषांविमोक्षादुच्छेदः सर्वेषांसं
सारक्रमेणेति प्रधानपरिणामपरिसमाप्तिः एवंचप्र=
धानस्याप्यनित्यत्वप्रसंगः नचापूर्वसत्त्वप्रादुर्भावइ
ष्यते येनानंत्यंस्यात् तथासत्यनादित्वव्याहतेःसक
लशास्त्रार्थभंगप्रसंगइतिभावः उत्तरमाह अवचनी
यं अनुत्तराहमेतत् एकांततएवतस्यावचनीयतांद
र्शयितुमेकांतवचनीयं प्रश्नंदर्शयति अस्तिप्रश्नइति
सर्वोजातोमरिष्यतीतिप्रश्नोत्तरम् ॐभोइतिसत्यंभोइ
त्यर्थः अविभज्य वचनीयमुक्त्वा प्रविभज्य वचनीयंप्र
श्नमाह अथसर्वेइति विभज्यवचनीयतामाह विभ
ज्येति विभज्यवचनीयमेवप्रश्नांतरं निरूपशार्थमाह

तथामनुष्येति अयंत्ववनीयएकांततः नहिसामान्ये
नकुशलाकुशलपुरुषसंसारस्यांतुवत्त्वमनंतत्वंवा
शक्यमेकांततोवक्तुं यथाप्राणभृन्मात्रस्यश्रेयस्त्वम
श्रेयस्त्वंचा नेकांततः शक्यमवधारयितुं यथा जात
मात्रस्य मरणमेकांतो विभज्य पुनःशक्यावधारणमि
त्याह कुशलस्येति अयमभिसंधिः क्रमेणमोक्षेसर्वेषां
मोक्षात्संसारोच्छेद इत्यनुमानं तच्चागमसिद्धमोक्षाश्र
यंतथाचाभ्युपगतमोक्षप्रतिपादकागमप्रमाणभावः
कथं तमेवागमं प्रधानविकारनित्यतायामप्रमाणीकु
र्यात् तस्मादागमबाधितविषयमेतदनुमानं नप्रमाणं
श्रूयतेहि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषुसर्गप्रतिसर्गपरं
पराया अनादित्वमनंतत्वंचेति अपिचसर्वेषामेवात्म
नांसंसारस्यनतावद्युगपदुच्छेदः संभवीनहिपंडित
पाणामप्यनेकजन्मपरंपराभ्यासपरिश्रमसाध्या विवे
कख्यातिप्रतिष्ठाकिंपुनःप्राणभृन्मात्रस्यस्थावरजंगमा
देरेकदाऽकस्माद्भवितुमर्हतिनचकारणायौगपद्येका
र्येयौगपद्यंयुज्यतेक्रमेणतु विवेकख्यातावसंख्येयानां
क्रमेणमुक्तौनसंसारोच्छेदो नंतत्वाज्जंतूनामसंख्येय
त्वादितिसर्वमवदातं कैवल्यरूपावधारणपदस्यसूत्र
स्यावांतरसंगतिमाहगुणाधिकारेतिपुरुषार्थशून्यानां
गुणानांप्रतिप्रसवःकैवल्यंस्वरूपप्रतिष्ठावाचितिशक्ति
रितिकृतकरणीयतयापुरुषार्थशून्यानांयःप्रतिप्रस

स्वकारणेप्रधानेलयः तेषांकार्यकारणात्मनां गुणानांव्यु
त्थानसमाधिनिरोधसंस्कारामनसिलीयंतेमनोस्मिता=
यांअस्मितालिंगेलिंगमलिंगेइतियोयंगुणानांकार्यका
रणात्मकानांप्रतिसर्गः तत्कैवल्यंयंकं चित्पुरुषंप्रतिप्र
धानस्यमोक्षः स्वरूपप्रतिष्ठापुरुषस्यवामोक्षःइत्याह
स्वरूपेति अस्तिहिमहाप्रलयेपिस्वरूपप्रतिष्ठाचिति
शक्तिः नचासौमोक्षइत्यतआहपुनरिति सोत्रइति=
शब्दःशास्त्रपरिसमाप्तौ मुक्त्यर्हंचित्तंपरलोकेमेयचा
सिद्ध्योधर्मघनःसमाधिः द्वयोश्चमुक्तिःप्रतिपादिता=
स्मिन्पादेप्रसंगादपिचानन्यदुक्तं निदानंतापानामुदि
तमथतापाश्चकथिताःसहांगैरष्टाभिर्विहितमिहयो
गद्वयमपिकृतोमुक्तेरध्वागुणपुरुषभेदः स्फुटतरोवि
विक्तंकैवल्यंपरिगलिततापाचितिरसौ॥ ॥इतिश्रीवा
चस्पतिमिश्रविरचितायांपातंजलभाष्यव्याख्यायांकै
वल्यपादश्चतुर्थः समाप्तः ४ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥

